

PHILIPPUS MELANCHTON

DR. W. J. KOOIMAN
Hoogleraar te Amsterdam

UITGEVERIJ W. TEN HAVE N.V. AMSTERDAM

STICHTING DE GIHONBRON
VOLTAWEG 18
MIDDELBURG
2012

INHOUD

TOELICHTING, verslag in het Reformatorisch Dagblad

Achtergrond en bedoeling van de leer van de Drieëenheid,
door Eginhard Meijering

1. STUDIEJAREN
2. INTREDE IN WITTENBERG
3. TOESCHOUWER AF
4. DE MAGISTER
5. HUWELIJK EN BANBUL
6. OP DE MUREN VAN JERUZALEM
7. DE LOCI-RADICALISTEN
8. VREEMDE GASTEN
9. EEN NIEUW BEGIN
10. POPULAIRE POLEMIEK
11. VAKANTIE
12. VRIENDSCHAP
13. TUSSEN LUTHER EN ERASMUS
14. DE STRIJD OM DE KNECHTELIJKE WIL
15. NADEREND CONFLICT
16. REVOLUTIE
17. TOENEMENDE ONRUST
18. VERNIEUWING VAN HET ONDERWIJS
19. DE UNIVERSITEIT
20. KERKVISITATIE
21. DE RIJKSDAG TE SPIERS
22. HET GODSDIENSTGESPREK TE MARBURG
23. DE AUGSBURGSE CONFESSIE
24. GETUIGENIS VOOR KONINGEN
25. NAWEEËN
26. INTERNATIONALE POLITIEK
27. DE WITTENBERGER CONCORDIA
28. IN DE STORM
29. AFLOSSING VAN DE WACHT
30. HET INTERIM
31. LEVENSEINDE
32. VERANTWOORDING
33. LIJST VAN ILLUSTRATIES (niet opgenomen)

TOELICHTING, verslag in het Reformatorisch Dagblad

Philippus Melanchthon zou het misschien niet voor mogelijk hebben gehouden, maar toch is het waar. Zijn 450e sterfdag is aanleiding voor een gezelschap van kerkhistorici om na te denken over zijn betekenis voor de gereformeerde traditie.

Kerkhistorici en theologen, voornamelijk uit Duitsland en Nederland, komen deze dagen bijeen in het Duitse Emden. Vanwege twee redenen zou de rechterhand van Luther dat bijzonder hebben kunnen vinden. Allereerst omdat de wereldgeschiedenis zo lang na zijn dood nog steeds niet ten einde was gekomen. Hoewel hij al rekenend wel eens uitkwam op het jaar 2037 als het moment van Christus' wederkomst, toch kon hij soms ook het gevoel hebben dat God de tijden zó verkorten zou dat de dag van de wederkomst wel spoediger moest aanbreken. Dat dacht zijn grote voorbeeld en leermeester Luther immers ook? Melanchthons apocalyptische opvattingen leken niet direct te rijmen met zo'n hoge leeftijd voor deze wereld.

In het kader van *Refo500* wordt het Melanchthon-congres ook bezocht door enkele Nederlanders. Persoonlijk mag ik in Emden, aan de hand van Melanchthons uitleg van het Bijbelboek Daniël, duidelijk maken of en zo ja in hoeverre deze man een apocalypticus kan worden genoemd.

Melanchthon mag inderdaad een eindtijdtheoloog heten, hoewel hij het in gematigde zin was. Hij was het in elk geval veel minder sterk dan Luther en ook minder sterk dan veel andere lutheranen na hem.

Het tweede waarover Melanchthon zich zou verwonderen is het feit dat er, vierenvolfe eeuw na zijn overlijden, nog eens een heel congres zou worden gewijd aan zijn betekenis voor de gereformeerde traditie. Dat is immers de tak van de Reformatie waarvan vooral Calvijn de belangrijkste vertegenwoordiger is?

Stonden lutheranen en gereformeerden in de Reformatie niet steeds meer tegenover elkaar? Als er íemand aan geleden heeft, was het Melanchthon wel. Hij kreeg van harde lutheranen steeds meer het verwijt dat hij een verborgen calvinist was. Niet voor niets heeft Melanchthon het uur van zijn ingaan in de eeuwige heerlijkheid verwelkomd als het moment waarop hij verlost zou worden van de "rabies theologorum", de woede der theologen.

Waar kan men beter over Melanchthon spreken dan in Duitsland, het land waarvan hij de geliefde leraar was? Waar beter dan in Emden, het centrum van de Oost-Friese gereformeerde kerk?

De historische Johannes a Lascobibliotheek in Emden – kenniscentrum voor het gereformeerd protestantisme – in de gerestaureerde kerkruïne is een goede plaats voor studie en bezinning. De oudste boekenschat van de gereformeerde kerken in Duitsland is daar sinds 1559 aanwezig, een jaar voor Melanchthons dood dus. Hij is zelf waarschijnlijk nooit in Emden geweest. Maar het is goed dat hij daar nu thuis mag komen. En het is zeker ook goed dat hij nog spreekt nadat hij gestorven is.

De burgemeester van Melanchthons geboorteplaats Bretten, dr. Martin Wolff, was

speciaal naar Emden gekomen van 10 tot 12 november 2007 om aldaar een congres over de betekenis van Phillipus Melanchthon te bezoeken. Deze week – in het 450e gedenkjaar van Melanchthons sterfjaar – is er in de Johannes a Lasco-bibliotheek een tentoonstelling geopend met als thema “Grenzen overwinnen”. Op een aantal tableaux wordt duidelijk gemaakt dat de betekenis van Melanchthon voor het Europa van de Reformatie moeilijk te onderschatten is. De man die wel eens is verweten dat hij te veel een man van het midden was, tussen de partijen die de Reformatie maar al te zeer parten hebben gespeeld, blijkt tegelijk als brugfiguur te hebben gediend. Zijn grootheid was niet in zijn bijzondere persoonlijke optreden te zoeken, maar veel meer in het vermogen om aan te spreken, over de grenzen van de eigen confessionele identiteit. Mensen hebben dat in zijn dagen al herkend, zodat er van alle kanten een beroep op hem werd gedaan om met zijn irenische theologische gezindheid dienstbaar te zijn aan de eenheid van de ware gelovigen.

Het was het hoogtepunt van het congres dat in het teken stond van de relatie tussen Melanchthon en de gereformeerde traditie. Een groot aantal sprekers maakte van alle kanten duidelijk hoe deze verbinding al dan niet is te bespeuren in de geschiedenis van de Reformatie. Het is te veel om samen te vatten, maar enkele opvallende opbrengsten van onderzoek wil ik niet onvermeld laten.

Zo was er prof. Anthony Milton uit Sheffield die een boeiend verhaal vertelde over Melanchthons relatie met de reformatie van Engeland. Koning Henry VIII had zo veel positieve dingen over Melanchthon gehoord dat hij hem persoonlijk uitnodigde om Engeland met een bezoek te vereren. Daar is het niet van gekomen. Maar zijn invloed is er wel degelijk geweest. Niet alleen door zijn geschriften, maar ook door wat zijn leerlingen hebben geschreven. Ik vond het verrassend dat Milton liet zien dat de *Heidelbergse Catechismus* en de uitleg daarvan in het zogenaamde “Schatboek” in een bepaalde periode in Engeland zeer geliefd waren.

Ook in Frankrijk heeft Melanchthon zijn bewonderaars gehad, zoals prof. Nicola Stricker uit Parijs duidelijk maakte. Het was net als in Engeland de koning, Frans I, die graag had gewild dat Melanchthon een keer naar Parijs zou komen om het verbond met de Duitse vorsten hechter te maken. Opnieuw heeft de rechterhand van Luther geen gehoor gegeven aan de uitnodiging. Stricker wijdde haar referaat vooral aan de manier waarop er in de zeventiende eeuw door de theologen van Saumur, vooral Amyraut, een beroep is gedaan op Melanchthon om een gematigder verkiezingsleer te legitimeren.

Te zijner tijd zullen alle zeventien bijdragen aan het driedaagse congres in een boek te lezen zijn. Voor de deelnemers waren de referaten en discussies leerzaam. Het bezig zijn met deze Praeceptor (leraar) van Duitsland en Europa maakt het de moeite waard om grenzen te overschrijden.

Dr. M.A. van den Berg bezocht van 10 tot 12 november een congres in Emden over de betekenis van Phillipus Melanchthon.

GOD, CHRISTUS, HEILIGE GEEST

Achtergrond en bedoeling van de leer van de drie-eenheid
Door Eginhard Meijering

UITGEVERIJ BALANS 2002

... Nicolaus van Damascus (± 680 - ± 750), zal met een groot aantal citaten uit eerdere kerkelijke autoriteiten deze vorm van *triniteitsleer* vastleggen. Daarom zegt men daar ook dat de Geest alleen van de Vader uitgaat en niet van de Vader en de Zoon, zoals later de kerk in het Westen zal zeggen. Ook deze beperking van de uitgang duidt erop dat de Vader als de oorsprong van de godheid als persoon nog boven de Zoon en de Geest staat.

Het Westen

We hebben gezien dat de theologische vrienden van Athanasius meer in het Westen dan in het Oosten waren te vinden. De volledige gelijkheid van Vader, Zoon en Geest zal kenmerkend worden voor de hoofdstroom van de theologie in het Westen. Augustinus heeft in een groot werk bestaande uit vijftien boeken een triniteitsleer ontworpen, die de theologie in het Westen sindsdien bezig heeft gehouden. Het was al onder Griekse theologen gebruikelijk geweest uit de zintuiglijk waarneembare wereld beelden voor de triniteit te halen, bijvoorbeeld de bron, de stroom en de monding van een rivier. Augustinus werkt daar ook wel mee, maar kenmerkend voor hem is dat hij liever beelden gebruikt die zijn ontleend aan de menselijke geest. Zo vergelijkt hij de drie goddelijke personen met de kennis, het geheugen en de wil. Hij biedt uitgebreide speculaties over de onderlinge relaties van deze drie begrippen en daarmee richt hij zijn aandacht dus ook op de relaties tussen de drie goddelijke personen. Daarin gaat hij uit boven wat Athanasius deed. Weliswaar zegt ook Augustinus dat hij door de ketteren tot spreken wordt gedwongen, omdat zwijgen de dwaling in de hand kan werken, maar hij heeft wel degelijk ook het doel om iets te begrijpen van de eeuwige relaties tussen de goddelijke personen.

Met de onderlinge relaties van de goddelijke personen zal de theologie in de daarop volgende eeuwen zich blijven bezighouden. Hiermee komt het wezen van God in het centrum van de theologische speculaties te staan. Dit wil nog niet zeggen dat men de pretentie heeft te weten hoe het wezen van God in elkaar zit, want men poneert telkens weer dat Gods wezen het menselijke begrip overstijgt. De scholastieke theologie van de middeleeuwen werd door mensen bedreven die uren per dag in gebed vertoefden. Die theologen wilden weten in wie zij geloofden en wie zij liefhadden. Mystiek en scholastiek, ervaring en reflectie, waren voor hen geen tegenstellingen.

Een gedachte uit Athanasius, die we al hebben besproken, wordt in latere eeuwen in het Westen een gemeenplaats onder theologen: God wil Zichzelf als de Vader van de Zoon op een andere manier dan waarop hij de wereld als Zijn schepping wil. Hij kan Zichzelf niet anders willen dan als Vader van de Zoon, terwijl hij de wereld ook niet zou kunnen scheppen. Dit zal men later zo uitdrukken: God wil Zichzelf in absolute noodzaak, God wil de wereld en hij wil op de wereld handelen in geconditioneerde noodzaak, d.w.z. op grond van een vrij genomen wilsbesluit, waaraan hij verder is gebonden, maar dat hij niet had hoeven nemen.

Een beschrijving van het trinitarische denken in de middeleeuwse theologie ligt buiten de bedoeling en de opzet van dit boek. We willen onze aandacht in het volgende

richten op de reactie binnen het protestantisme op de leer van de drieëenheid, zoals die in de vroege kerk is geformuleerd.

De ambivalentie van de reformatoren t.a.v. de leer van de drieëenheid

De eerste 'dogmatiek' van het protestantisme is geschreven door **Philippus Melanchthon** (1497-1560). Deze dogmatiek is in de loop van de jaren in omvang sterk gegroeid. Melanchthon is op het moment waarop de eerste editie ervan verschijnt waarschijnlijk iets ouder dan Athanasius was toen hij zijn tweedelige werk tegen de heidenen schreef, dat, zoals we hebben gezien, ook een soort dogmatiek was. Verschil en overeenkomst tussen de dogmatieken van Melanchthon en Athanasius zijn opmerkelijk. Melanchthon wil niet herhalen wat hij van de Schriften en van zijn leermeesters heeft geleerd, maar uitsluitend de boodschap van de Schrift duidelijk maken. De Schrift is voor hem dan wel primair de brief van de apostel Paulus aan de Romeinen. Daarin wordt gesproken over de totale verdorvenheid van de menselijke natuur door de zonde, die door God in Christus wordt overwonnen. Dat is het grote thema van zijn dogmatiek, de *Loci communes*, en wat hij daar zegt plaatst hij juist tegenover datgene dat in de loop van de eeuwen in de katholieke kerk is geleerd. Hij wil terugkeren naar het heldere licht van de waarheid dat schijnt in de Schrift en dat in de leer van de kerk is verduisterd. Hij corrigeert de leer van de kerk door bepaalde dingen uitvoerig anders te zeggen, en dat doet hij in verband met de leer van de zonde en genade, en door over andere dingen, waarover in de traditionele dogmatieken wordt uitgeweid, bewust te zwijgen.

Het is opmerkelijk over welke zaken hij bewust niet wil spreken. In het begin van zijn werk staan de beroemd geworden woorden: 'Dit is Christus kennen, zijn weldaden kennen, en niet wat die lui (d.w.z. de scholastieke theologen) ons willen leren, zijn naturen, de wijzen van zijn menswording in ogenschouw nemen.' Dit soort kennen van Christus had hij al een paar zinnen daarvoor afgegrensd tegen de behandeling van leerstukken als die van de eenheid en drieheid van God, het geheimenis van de schepping. Daarover filosofeert Paulus in de brief aan de Romeinen ook niet, aldus Melanchthon.

Betekent dit dat hij de leer van de drieëenheid verwerpt? In hetzelfde verband zegt hij dat de geheimenissen van God beter kunnen worden aanbeden dan worden onderzocht. Wat men wil aanbidden, dat verwerpt men niet. Hij verwijt de middeleeuwse scholastici dat zij die geheimenissen willen onderzoeken en zo met het oog des geestes willen aanschouwen, terwijl die ons begrip overstijgen. De vleeswording van de Zoon van God wil ons juist van dit soort speculatieve beschouwingen afhouden: God heeft Zijn Zoon vlees laten aannemen om ons uit te nodigen onze blik niet op de goddelijke majesteit maar op de zwakheid van ons vlees te richten. De majesteit van het goddelijke wezen en de menswording van de Zoon van God worden dus allerminst ontkend. Ook verwerpt hij uiteraard niet de notie van de schepping. Hij heeft wel haast om vanuit Genesis 1, het verhaal van de schepping, bij Genesis 3, het verhaal van de zondeval te komen. Omdat de mensen van God, hun Schepper zijn afgefallen, daarom zijn zij schuldig voor God en hebben zij de menswording van de Zoon van God nodig. Waar hij niet van wil weten zijn beschouwingen over de vraag, hoe in de eeuwige God ineens een wilsbesluit kan opkomen om een wereld te scheppen, en wat het verschil is tussen de schepping als het handelen van God en als het product van dat handelen. Met deze afkeer van speculaties bevindt hij zich duidelijk in de lijn van een Irenaeus.

Wat hij over de triniteit en de incarnatie zegt lijkt enigszins op wat Athanasius in zijn apologetische werk betoogt. Ook voor hem is de incarnatie een aanpassing van God

aan de menselijke zwakheid, die ten gevolge van de zondeval God in zijn wezen niet kan en ook niet wil aanschouwen. Ook Athanasius legt meer nadruk op de situatie van na de zondeval dan op die ervoor en hij slaat bij zijn uiteenzettingen over het scheppingshandelen van God speculatieve vragen over als die naar de verhouding tussen het eeuwige en onveranderlijke wezen van God en Gods handelen in de tijd. Wel is hij iets uitvoeriger en explicieter dan Melanchthon over de wezenlijke godheid van de Zoon, maar de door Melanchthon verfoeide speculaties over de manier van de menswording zijn ook bij Athanasius zo niet te vinden. Maar de evenredige verdeling van de aandacht over de overwinning op de dood en het herstel van de godskennis, die de overwinning op de zonde is, maakt de teneur van Athanasius' dogmatiek toch anders dan die van Melanchthons *Loci communes*, waarin het eigenlijk maar over één onderwerp gaat: de overwinning door Gods handelen in Christus op de zonde, waarvan de mens een slaaf is. Ook deelt hij niet het betrekkelijke optimisme van Athanasius op de menselijke natuur, die de wilsvrijheid na de zondeval niet heeft verloren. Voor het besef van Athanasius is de wil van de mens door de zonde zo verzwakt dat hij niet meer wil doen wat hij op zichzelf nog zou kunnen willen, namelijk ophouden te zondigen. Melanchthon heeft een veel radicalere visie op de verdorvenheid van de mens, die slaaf is van de zonde. Om de mens uit die slavernij te kunnen bevrijden moet ook volgens Melanchthon de Zoon God zijn, en die godheid is de vanzelfsprekende vooronderstelling van zijn betoog. Een speculatieve belangstelling daarvoor leidt volgens Melanchthon af van waar het in het evangelie om gaat.

De aanval op de leer van de drieëenheid en de reactie van de reformatoren

In de jaren dertig van de zestiende eeuw komt het anti-trinitarisme op. Die leer lijkt enigszins op wat in de vroege kerk mensen als Paulus van Samosata en Arius hadden betoogd. De anti-trinitariërs twijfelden niet aan het gezag van de Bijbel, maar waren van mening dat de kerk de leer van de apostelen had verdraaid. Voor hen is Jezus een voorbeeldig mens, die door God bij Zijn opstanding tot goddelijk leven is verheven. Dat hiermee, zoals door orthodoxe theologen altijd was betoogd, het verlossingswerk van Christus als de Zoon zou komen te vervallen, zagen deze anti-trinitariërs niet als een bezwaar: zij ontkenden dat de Bijbel zou leren dat de mens zo zeer gevangene van zijn zonde is dat hij daaruit alleen door de Zoon van God zou kunnen worden verlost. De mens moet op de juiste manier gebruik maken van de hem door God verleende vrije wil en in plaats van ongehoorzaam aan God te zijn gehoorzaam worden.

De reformatoren reageerden geschrokken op deze beweging. Zij wilden niet met zulke loochenaars van de grondwaarheden van het christendom worden vereenzelvigd. Het is bekend dat Calvijn instemde met het doodvonnis tegen de anti-trinitariër Servet in Genève. Iets minder bekend is dat Calvijn zich aanvankelijk enkele malen misprijzend over de speculatieve triniteitsleer van de Griekse kerkvaders, en zelfs over de formuleringen van het concilie van Constantinopel in 381 heeft geuit. Ook in de verschillende uitgaven van zijn dogmatische hoofdwerk, de *Institutio religionis christianae* blijft hij terughoudend in zijn beschouwingen over het wezen van God en over de wezenstriniteit. Het niet in de Bijbel voorkomende woord 'wezenseen' is volgens hem alleen bruikbaar om de volledige godheid van de Zoon uit te drukken, die nodig is, wil Christus de middelaar tussen God en de mensen kunnen zijn. Hij prefereert de term 'middelaar' boven 'wezenseen', omdat middelaar een Bijbelse term is, en omdat die wijst op de menselijke zonde, die door een middelaar moet worden verzoend.

Voor Melanchthon betekent de aanval van de anti-trinitariërs dat hij in latere uitgaven van zijn dogmatiek wel degelijk die onderwerpen aan de orde stelt die hij in de eerste

uitgave ervan bewust terzijde had geschoven: de leer van de triniteit, die van de twee naturen van Christus en ook die van de schepping. Ook in andere geschriften uit latere tijden zal hij deze zaken uitvoerig aan de orde stellen en de traditioneel orthodoxe visie daarop verdedigen. Eén van zijn argumenten voor de triniteitsleer is: als we daar niet in geloven, dan vervalt de aanbedding van God als Vader, Zoon en Heilige Geest en onderscheiden we ons als christenen niet langer van Joden en moslims. Belangrijk is voor hem dat de drie goddelijke personen volledig God mogen worden genoemd en dat ze alle drie eeuwig zijn. Typisch scholastieke vragen als waarom de Zoon door de Vader wordt gegenereerd en de Heilige Geest van de Vader en de Zoon uitgaat, wat het verschil is tussen schepping door de wil en generatie uit het wezen, waarom juist de Zoon en niet de Geest mens is geworden, behandelt hij niet of slechts kort. Hij heeft voor zijn triniteitsleer, zoals hij die in verschillende geschriften uiteenzet, een vast aantal citaten uit kerkvaders. Daarmee kan hij duidelijk maken: Wij zijn geen nieuwlichters, maar ook geen speculatieve scholastici. Wij sluiten aan bij wat in de Schrift wordt geleerd en wat in de eerste eeuwen van het christendom nog vrij zuiver in de kerk bewaard is gebleven, maar wij houden ons verre van de ijdele nieuwsgierigheid waarmee latere dogmatici het wezen van God hebben willen onderzoeken.

De ontwikkeling van Melanchthon vertoont dus wel enige overeenkomst met die van Athanasius. Ook Melanchthon gaat pas met klem de leer van de wezenlijke godheid van de Zoon en de Geest poneren als die door anderen wordt ontkend, en ook bij hem is het voornaamste motief dat anders het wezen van het christelijk geloof verandert. Hij — en de overige reformatoren — kunnen dan ook wel met enig recht van zichzelf zeggen dat zij met hun leer aansluiten bij de eerste eeuwen en dat zij niet verder willen gaan dan de grote leerbeslissingen van de vierde eeuw en af willen zien van de latere speculaties waarmee men die leer in hun ogen onnodig ingewikkeld heeft gemaakt.

Ook zijn nadruk op de liturgische functie van het trinitarische dogma is in overeenstemming met de vroege kerk, waarin het spreken over Vader, Zoon en Heilige Geest in de geloofsbelijdenis het centrale gegeven is. Het uitspreken van die geloofsbelijdenis was een onderdeel van de erediensten. Wat men daar beleed gingen theologen als Irenaeus en Athanasius pas rationeel verdedigen als het werd ontkend. Zo gaan ook de reformatoren te werk.

De protestantse scholastiek van de zestiende en zeventiende eeuw

In de generatie na de reformatoren begint in het protestantisme de periode van de theologische scholastiek, die tot het einde van de zeventiende eeuw zal duren. Nu wordt de leer van de drieëenheid op een manier behandeld die meer overeenkomst vertoont met de manier waarop die in de middeleeuwse dogmatieken aan de orde wordt gesteld. Er is wel een duidelijke continuïteit met bijvoorbeeld Melanchthon. Men wil eigentijdse aanvallen op dit leerstuk afslaan, men doet dit met de traditionele argumenten. Men meent dat gemakkelijk te kunnen doen, omdat men in de moderne ketterijen herhalingen van de traditionele ketterijen uit de vroege kerk ziet. Zo is de behandeling van de triniteitsleer ook een vertoon van geleerdheid, waarmee men er blijk van kan geven de theologiegeschiedenis te kennen.

In navolging van de grote middeleeuwse theoloog Thomas van Aquino (1225-1274) beantwoordt men in de godsleer drie vragen: Bestaat God? Wat is (het wezen van) God? Wie is God? Op de eerste vraag antwoorden de godsbewijzen bevestigend. Bij de beantwoording van de tweede vraag worden de eigenschappen van God, zoals Gods eeuwigheid en onveranderlijkheid, goedheid en barmhartigheid uitvoerig besproken. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen mededeelbare en niet

mededeelbare eigenschappen van God. Niet mededeelbaar zijn die eigenschappen die het wezen van God op Zichzelf uitdrukken, zoals Gods eeuwigheid, oneindigheid en onveranderlijkheid. Mededeelbaar, en dus voor de mens tot op zekere hoogte na te volgen, zijn de eigenschappen die Gods wezen in relatie tot de wereld en de mensen willen uitdrukken, zoals de goedheid en barmhartigheid. De reformatoren hadden voor de niet mededeelbare eigenschappen altijd weinig belangstelling getoond. Volgens Calvijn spreekt de Schrift zeer terughoudend daarover. De behandeling daarvan wekte bij hen de huiver voor de intellectuele nieuwsgierigheid, die kenmerkend was voor de scholastici en de Griekse filosofen. De protestantse scholastici schromen niet juist over die eigenschappen uitvoerig te spreken, en daarbij ook de in die verbanden door de filosofen gestelde problemen te behandelen.

De grote belangstelling voor de vraag wat God, wat het wezen van God is, leidt er ook toe dat men de derde vraag, namelijk wie God is, op een iets andere manier bespreekt dan de reformatoren hadden gedaan. Van de stelling van de jonge Melanchthon dat men de weldaden van Christus moet kennen en niet over zijn naturen moet speculeren, blijft nu slechts over de verzekering dat men de weldaden van Christus alleen dan kan kennen als men ook zijn volledige godheid beaamt en dus de leer van de triniteit. Die leer geeft antwoord op de vraag wie God is: De ene God, Vader, Zoon en Heilige Geest. De reformatoren poneerden de eeuwige godheid van de Zoon en de Geest alleen omdat die door sommigen werd ontkend en onthielden zich zo veel mogelijk van beschouwingen over de eeuwige relaties tussen de drie goddelijke personen, de late Melanchthon toont hier nog de geringste terughoudendheid.

De protestantse scholastici aarzelen niet vele van de door de middeleeuwse theologen in dit verband opgeworpen speculatieve vragen weer aan de orde te stellen. Zij zeggen wel dat ze, in tegenstelling tot de middeleeuwers, niet aan nieuwsgierigheid willen doen en zich alleen aan de Schrift willen houden, maar feitelijk gaan ze niet alleen uit boven wat er in de Bijbel staat, maar ook boven wat we bij een Athanasius vinden.

De leer van de drieëenheid gold voor hen als één van de fundamentele geloofsartikelen, met de beaming waarvan het christelijk geloof staat of valt. Van dergelijke geloofsartikelen geldt dat ze altijd aan alle ware gelovigen bekend moeten zijn geweest. Vandaar dat de leer van de triniteit al in het Oude Testament, zij het op een niet volledig duidelijke manier, moet zijn uitgedrukt, en dat ook de gelovigen van het oude verbond, vanaf Adam vóór de zondeval, al in de drieënige God moeten hebben geloofd.

De orthodoxe protestanten zaten in dit verband wel met een levensgroot probleem. Van de drie 'zuilen' van de vroege kerk, namelijk de canon, de kerkelijke geloofsbelijdenis en de apostolische successie wilden zij, evenals de reformatoren, alleen de canon laten gelden. Dit dwong hen tot een onaantrekkelijke 'twee-frontenoorlog'. Die werd gevoerd tegen de katholieken aan de ene kant en de anti-trinitariërs en remonstranten aan de andere kant. Orthodoxen zagen tussen de anti-trinitariërs en remonstranten geen verschil, omdat de remonstranten in hun ogen crypto-anti-trinitariërs waren. Dit laatste is niet waar. De remonstranten verwierpen, evenals de door Athanasius bestreden synodes in het jaar 359, de woorden 'wezen' en 'wezenseen' in de leer omtrent de triniteit, en wel met het ook in de vroege kerk gebezigde argument dat die woorden niet in de Schrift voorkomen. De eerste remonstrantse hoogleraar Episcopius (1583-1643) voegt daar nog een slim argument aan toe: Irenaeus — die ook voor de orthodoxen groot gezag had — zegt van zijn geloofsbelijdenis dat daar niets aan toe mag worden gevoegd en niets uit mag worden geschrapt. Welnu, argumenteert Episcopius, in de geloofsbelijdenis van Irenaeus komt het woord 'wezenseen' niet voor. De kerk heeft er erg onverstandig aan gedaan dat

woord wel te gaan gebruiken, want het heeft alleen maar tot conflicten geleid.

De leer van de remonstranten omtrent de drieëenheid zou men origenistisch kunnen noemen. Zij plaatsen Vader, Zoon en Heilige Geest onder elkaar, verwerpen ook daarom de term wezenseen, maar zeggen, anders dan de anti-trinitariërs, dat Vader, Zoon en Geest wel van gelijke eeuwigheid zijn. De reden van hun origenistische leer is niet dat zij in het bijzonder door Origenes beïnvloed waren, maar dat ze op die manier een leer konden construeren die tussen de calvinisten en de anti-trinitariërs in stond. Hun afkeer van de termen 'wezen' en 'wezenseen' hing samen met hun aversie van speculaties over de eeuwige en onveranderlijke decreten van God, die over verdoemenis en zaligheid beslisten. Zij beschouwden zulke speculaties als ongeoorloofde nieuwsgierigheid, en bespeurden die dus ook in de orthodoxe uiteenzettingen over het ene wezen en de drie personen van en in God.

De katholieken wezen de rechtzinnige protestanten erop dat de verwerping van de kerkelijke geloofsbelijdenis, en dat is feitelijk de verwerping van het kerkelijk leergezag, wel moet leiden tot de verwerping van zo'n centraal geloofsgegeven als de drieëenheid, en dat de anti-trinitariërs, die dat laatste inderdaad doen, daarvoor dus het levende bewijs zijn. De Bijbel is een onduidelijk boek, aldus de katholieken, en daarom is het kerkelijk leergezag nodig om de Bijbel uit te leggen. De anti-trinitariërs beschouwden de Bijbel wel als een duidelijk boek, maar dat boek leerde volgens hen heel andere dingen dan ook de lutherse en calvinistische kerken verkondigden. De orthodoxe protestanten moesten dus tegenover de katholieken het unieke gezag van de Bijbel verdedigen en iedere onduidelijkheid daarin ontkennen, en tegenover de anti-trinitariërs aantonen dat de Bijbel wel degelijk leert wat de vroege kerk in het dogma van de drieëenheid en van de twee naturen van Christus heeft bepaald.

Voor hen waren de kerkelijke theologen van de eerste vijf eeuwen wel gezaghebbend, niet omdat die de Bijbel op de normatieve wijze uitlegden, maar omdat kan worden aangetoond dat de Bijbelse leer bij hen redelijk goed bewaard is gebleven.

Het bezwaar van de katholieken tegen de Bijbel, dat die onduidelijk is, maakten de orthodoxe protestanten tegen de kerkvaders, die de katholieken als norm voor de uitleg van de Bijbel gebruikten: de kerkvaders spreken elkaar en ook zichzelf voortdurend tegen in de loop van hun leven en in de loop der eeuwen, zodat allerm minst eenduidig is wat zij zeggen. Bovendien zou voor de kennis van de leer van de kerkvaders een geleerdheid noodzakelijk zijn, die niemand in zijn leven kan verwerven. Als dan ook nog de beaming van de patristische leer van de triniteit voorwaarde is voor de zaligheid, dan kunnen zeker de leken niet zalig worden.

Men kan in dit verband de vraag stellen of de leken wel de door de protestantse scholastici geponeerde leer van de drieëenheid kunnen begrijpen. Het antwoord daarop luidde dat voor de zaligheid alleen nodig is de volledige beaming van de godheid van de drie goddelijke personen, niet een verstaan van de theologische terminologie waarin e.e.a. nader wordt geëxpliceerd.

De kritische theologie

In de achttiende eeuw kwam onder de invloed van de Verlichting, die achter alle vanzelfsprekende autoriteiten van het kerkelijke verleden een vraagteken zette, ook in de kerken een kritische theologie op, die nieuwe wegen wilde gaan en met overgeleverde waarheden brak. Deze theologie hoefde wat de autoriteiten in de kerk betreft maar één ding te doen, namelijk zowel katholieken als orthodoxe protestanten gelijk geven in wat ze tegen de ander zeiden: De katholieken hebben gelijk als ze de protestanten erop wijzen dat de Bijbel een onduidelijk boek is en daarom geen absoluut gezag kan hebben, de protestanten hebben gelijk als ze zeggen dat men geen

eenduidige leer van de kerkvaders kan reconstrueren. Zowel de Bijbel als de kerkelijke traditie komen dus als autoriteiten te vervallen.

Er loopt kennelijk een lijn van de anti-trinitariërs naar de kritische theologen van de Verlichting, maar laatstgenoemden argumenteren toch op een nieuwe manier. Zij voeren tegen de kerkelijke leer, dat Vader, Zoon en Heilige Geest wezenlijk God zijn, niet alleen aan dat dit niet de leer van de Bijbel is, maar ook dat de evangeliën kritisch moeten worden gelezen, en dat daarbij kan blijken dat Jezus Zelf anders over zichzelf heeft gedacht dan de apostelen, en dus ook de evangelisten, over hem hebben gesproken. Een tweede bezwaar werd, zeker na het optreden van de kritische wijsgeer I. Kant (1724-1804), dat de klassieke godsbewijzen niet deugen en dat het onmogelijk is om redelijk verantwoorde uitspraken over het wezen van God te doen. Hiermee kwam voor hun gevoel zowel vanuit de Bijbel als vanuit de rede gezien de kerkelijke leer van de wezenstriniteit te vervallen.

De kritische theologie is ten aanzien van de leer van de drieenheid eigenlijk twee wegen gegaan, en welke weg men insloeg hing ervan af of men meer in de lijn van de filosoof Kant of van de wijsgeer Hegel (1770-1831) wilde staan. De theologische volgelingen van Kant stelden zich min of meer kritisch op ten aanzien van de notie van het wezen van God, waarvan men òf ontkende dat het er überhaupt was, òf verklaarde dat daarover weinig of niets kan worden gezegd. Dit sloot aan bij Kants stelling dat we niet kunnen zeggen hoe de dingen op zichzelf zijn, maar alleen hoe wij de dingen waarnemen.

De theologische volgelingen van Hegel zagen het wezen van God in de beweging waarin God zich bevindt. God bevindt zich in de visie van Hegel in een proces, waarin God van Zichzelf uitgaat en ingaat in de geschiedenis, met name die van het menselijk denken, en God komt door die geschiedenis heen tot zichzelf. Of God in deze geschiedenis verandert, dat is bij Hegel niet helemaal duidelijk, en over die vraag zijn zijn volgelingen verdeeld.

Tot zover Meijering.

1. STUDIEJAREN

Johannes Reuchlin, advocaat te Stuttgart, zat in de lente van 1518 in zijn stille huis vol kostbare boeken met spanning te wachten op een koerier van de keurvorst van Saksen. Reuchlin had een uitgebreide correspondentie. Dagelijks bereikten hem missiven uit heel Europa — van geleerden, vorsten en geestelijken. Naast Erasmus was hij één van de meest op de voorgrond tredende leiders van de humanistische beweging en zoals deze hield hij graag contact met al wat zich in zijn tijd bewoog op theologisch, cultureel en kerkpolitiek gebied. Zelden echter had hij zo gespannen uitgezien naar nieuws, als nu hij wachtte op een brief uit de Keursaksische kanselarij.

Reuchlin had, gelijk zoveel humanistische geleerden, een onrustig leven achter de rug. Als student was hij van de ene universiteit naar de andere getrokken en hij had overal wat opgestoken, ofschoon niet overal genoeg naar zijn zin. Hij had zich vooral met Grieks en Hebreeuws beziggehouden, maar de scholen van die dagen gaven de student nauwelijks gelegenheid zich daarin te bekwamen. Pas goed leerde hij deze talen op zijn reizen, die van het Nieuwe Testament door zijn omgang met Grieken, die van het Oude door nauw contact met geleerde Joden. Ook de filosofie had zijn interesse en de theologie.

Ten slotte was Reuchlin echter, om in zijn onderhoud te kunnen voorzien, jurist geworden. Ook als zodanig was hij geen onbetekenend man. Hij werd zelfs lid van de Hoge Raad van Zwaben. Maar zijn hart was bij de filologie en hij had zich steeds meer geconcentreerd op het Hebreeuws. Hij schreef een Hebreeuwse grammatica die baanbrekend werk deed.

Toen de Hoge Raad van Zwaben naar Augsburg verplaatst werd, bleef Reuchlin in Stuttgart wonen, blij, dat hij nu voor die baan bedanken kon en meer tijd voor zijn studie kreeg. Maar meer rust kreeg hij niet. Hij kwam midden in een heftige strijd terecht. De gedoopte Jood Pfefferkorn had met echte renegatenhaat een felle actie ingezet om de keizer te bewegen de Joodse geschriften, speciaal de talmoedische, te laten verbranden. Hij werd gesecondeerd door de dominicanen van Keulen. Reuchlin was één van de leiders van een even felle tegenactie. Hij en de zijnen bleven, althans voorlopig, overwinnaar en sindsdien was hij een gevierd man in de kringen van de geleerden.

Te midden van alle onrust en ergernis had Reuchlin ook een grote vreugde in zijn leven. Dat was zijn jonge achterneef **Philip Schwarzerd**. Philip was in 1497 in Bretten in de Palts geboren — Reuchlin zelf was van 1455. Toen de knaap zijn vader, die wapenmeester van de keurvorst van de Palts was, reeds jong verloor, hadden zijn grootouders en zijn oudoom Reuchlin zich zijn lot aangetrokken.

Wat heeft de ouder wordende geleerde een plezier beleefd aan z'n jonge beschermeling! Toen deze op de Latijnse school in Pforzheim kwam, kreeg Reuchlin geregeld contact met hem. Al gauw zag, hij, dat Philip op linguïstisch gebied zeer begaafd was. Om zijn ijver te belonen gaf hij hem een Griekse grammatica cadeau, geen klein geschenk voor een jongen van een jaar of tien! Maar Philip schreef dan ook al Latijnse verzen zonder fouten en daarvan was zijn tweede vader verrukt. Om z'n lust tot studie te bevorderen schonk hij hem zelfs een rode doctorsbaret. Aansporing tot studie had deze leerling overigens helemaal niet nodig. Maar hij wilde er wel wat tegenover stellen. Toen in Pforzheim een feest gegeven werd ter ere van de beroemde Hebraicus, verraste Philip zijn oom door met z'n vrienden één van diens Latijnse schoolkomedies in het openbaar op te voeren.

Reuchlin oordeelde dat een zo bekwame jongeman niet langer zo'n gewone naam als

Schwarzerd dragen kon. Een humanist, burger van Rome en Hellas, behoorde zijn naam in het Latijn of Grieks te vertalen. Reuchlin las de naam Schwarzerd (die niets anders dan ‘zwarterd’ betekent) als Schwarz-erd, zwarte aarde, en vertaalde dat in het Grieks: *Melan-chthoon*. Daarmee was de knappe scholier dus met één slag als geleerde gewijd, maar hij zat z'n hele leven dan ook opgescheept met een naam die niet zo gemakkelijk is in het gebruik. Zelf probeerde hij hem later wat te vereenvoudigen en maakte er *Melanton* van, maar dat kon hij toch niet doorzetten.

In ieder geval, toen Philip de school van Pforzheim doorlopen had, was hij reeds een behoorlijk Latinist en Graecus. Maar hij had gelijk dat hij zich in het album van de universiteit in Heidelberg, waar hij studeren wilde, toch maar op z'n Duits liet inschrijven: Philip Schwarzerd van Bretten. Hij vond dat hij maar een beetje bescheiden moest zijn. Hij was nog maar 12, jaar oud.

Nu werd in die tijd een aankomend student van 12, 13 jaar nog niet direct als wonderkind beschouwd, zo iets kwam veel vaker voor. Maar Schwarzerd had het ongeluk dat hij er voor zijn leeftijd ook nog erg jong uitzag. Toen hij na twee jaar studie het baccalaureaat in de voorbereidende artiestenfaculteit verworven had en zich er toe zette om de magistertitel te verwerven, vond men dat hij daarvoor toch wel een wat al te jeugdig voorkomen had. Dat hij reeds toezicht hield op het huiswerk van de zonen van een graaf van Löwenstein deed daaraan niets af en evenmin dat er reeds een paar publikaties op zijn naam stonden. Hij had o.a. een lofdicht geschreven in een huldeboek voor de beroemde vollssprediker Geiler von Kaisersberg uit Straatsburg, wiens niet altijd even fijnzinnige preken gekenmerkt werden door een voor die tijd opvallende nuchtere en vrome zin, preken die in Melanchthons familie met graagte gelezen werden.

Hoe het zij — voor de magistertitel mocht Philip in Heidelberg voorlopig niet opgaan. Op raad van zijn oom besloot hij toen naar de universiteit van Tübingen over te gaan. Dit was een nog jonge universiteit, waar de discussie tussen de twee theologische stromingen, het zgn. realisme en het nominalisme, die reeds lange tijd het academisch leven bezighield, nog levendig gevoerd werd.

Al bevredigde de scholastieke methode, die ook hier het veld dus nog beheerste, hem niet, met hartstocht studeerde hij. Mathematische, juridisch; medische en niet in de laatste plaats astronomische problemen interesseerden hem evenzeer als de studie van de wijsbegeerte en van de theologie. Maar de filologie had zijn hart. En meer nog dan aan de lessen van zijn hoogleraren had hij aan contacten met Broeders des Gemenen Levens en humanistisch gezinde vrienden, die met eerbied opzagen naar de grote Erasmus.

Bovendien: hier in Tübingen was Philip dichter bij zijn oom Reuchlin. Geregeld bezocht hij hem en hij maakte graag gebruik van diens zo welvoorzienige bibliotheek. De beroemde geleerde van zijn kant kwam ook wel in de universiteitsstad op bezoek, logeerde dan in de bursa, het tehuis van de studenten, en at met hen aan tafel. Bij één van die gelegenheden kreeg de jonge Melanchthon weer een kostbaar geschenk: een Latijnse Bijbel. Volgens zijn eerste biograaf zat hij er onder de kerkdienst nogal eens in te lezen, totdat hij daarover een reprimande kreeg, omdat men meende dat hij zich met wereldse lectuur bezighield. Want wie zou op de gedachte komen, dat een student een Bijbel zou kunnen bezitten?

Tot grote vreugde van zijn oom werd Philippus op zestienjarige leeftijd als primus van een groep van 11 tot *magister artium* bevorderd. Nu mocht hij college geven in de klassieke talen, als een soort privaatdocent. Tevens werd hij corrector in een bekende drukkerij, een in die dagen vrij aanzienlijke wetenschappelijke positie, die hem ook

gelegenheid gaf nieuwe uitgaven van enkele klassieke werken te bezorgen. Al spoedig kwam ook het eerste door hem zelf geschreven boek van de pen: een Griekse grammatica. De jonge magister was uitermate nerveus toen het boek gedrukt werd. Hij woonde in het huis van de uitgever en had gelegenheid om pagina voor pagina met de grootste nauwkeurigheid te bekijken voor hij het fiat voor afdrukken gaf, want hij was een Pietje Precies. Groot was ook zijn spanning over de vraag of het boek een goede ontvangst zou krijgen. Nu, dat was het geval. Niemand minder dan Erasmus was er mee ingenomen en dat niet alleen omdat de jonge Melanchthon hem enige tijd geleden in een huldedicht hoog geprezen had. Het boek zou niet minder dan 44 drukken beleven.

Maar in de kringen van de Tübinger universiteit werd dat succes niet zo gewaardeerd. Enige afgunst zal daar wel debet aan zijn geweest. Daar kwam bij dat de Tübinger faculteit in het conflict tussen Reuchlin en de dominicanen deze wetenschappelijke strijder niet te hulp was gekomen. De invloeden van de middeleeuwse scholastiek bleken daar toch sterker te zijn dan het opkomend humanisme. Dat ergerde magister Philippus zeer.

Dit alles was de reden dat Reuchlin nu met enig ongeduld zat te wachten op die brief uit Saksen. Want het ging om de benoeming van een hoogleraar in het Grieks en Hebreeuws aan de universiteit van Wittenberg. Keurvorst Frederik de Wijze had hem, de beroemde taalgeleerde, om advies gevraagd. Voor het Hebreeuws had hij toen een dubbeltal opgegeven, voor het Grieks recommandeerde hij zonder meer zijn neef Philippus Melanchthon. In de faculteit van Wittenberg waren echter ook andere kandidaten genoemd. Maarten Luther, de theoloog die daar sedert kort de leidende figuur was, probeerde een gerenommeerd Grieks specialist uit Leipzig naar Wittenberg te halen. Spalatinus, de hofprediker en secretaris van de keurvorst, steunde hem daarbij. Hoe zou het aflopen?

24 Juli (het jaar is 1518) kwam de brief: de keurvorst heeft Philippus Melanchthon benoemd. Vol vreugde meldt de oom het aan zijn neef. 'Ik wil je,' schrijft de filoloog, 'in dit ogenblik niet toespreken in de taal van de poëzie, maar ik wil citeren de betrouwbare belofte die God aan Abraham gaf: "Ga uit uw land en uw maagschap en uit uws vaders huis en ga naar het land, dat Ik u wijzen zal en ik zal u tot een groot volk maken en Ik zal u zegenen en uw naam groot maken en gij zult tot een zegen worden." Zo zegt de Geest mij en zo zal naar ik hoop jouw toekomst zijn, beste Philippus, mijn zoon en mijn troost. Ga dus met goede, blijde moed ... Dit is mijn raad; neem een kloek besluit, wees geen vrouw maar een man. In zijn eigen vaderland wordt een profeet niet geëerd.'

Reuchlin hoefde hem niet aan te sporen. De jonge hoogleraar ging graag naar Wittenberg, waar een zoveel vrijer geest heerste dan in Tübingen. Hij voelde zich een echte Erasmusiaan en hoopte er een rustig, geheel aan de wetenschap gewijd leven te kunnen leiden.

2. INTREDE IN WITTENBERG

Toen Joh. Reuchlin zijn achterneef bij diens vertrek uit Tübingen de zegen van Abraham uit Genesis 12 meegaf, wist hij wel wat hij deed. Hij voorzag dat de jonge geleerde een grootse toekomst zou hebben. Maar hij wist ook dat het hem zwaar zou vallen om zijn geboorteland te verlaten en in den vreemde te moeten leven. Philippus was zeer gehecht aan zijn geboortestreek. Het afscheid van zijn moeder was niet gemakkelijk. De hertog van Wurtemberg had haar een gezant gestuurd met de vraag

of zij haar zoon niet kon overreden te blijven en dan priester te worden. Een rijk beneficium lag voor hem klaar. Maar dat lukte niet. Ook van zijn oudoom, aan wie hij zo veel te danken had, maakte de jongeman zich met moeite los. Reuchlin had aan de keurvorst van Saksen geschreven: Mijn neef komt in de nazomer, dan kan hij reizen met de kooplieden uit Frankfort, die dan meteen zijn boeken kunnen transporteren. Want zonder boeken kan niemand goed onderwijs geven, zeker niet aan de universiteit. En even later: Dat Uw keurvorstelijke genade eer met hem zal inleggen, daaraan bestaat geen twijfel. Ik ken onder de Duitsers niemand die hem overtreft, behalve Erasmus van Rotterdam en die is een Hollander. Ook in het Latijn is Melanchthon ons allen de baas.

Het was een lange reis te paard uit het zuidwesten van het Duitse Rijk naar het noordoosten. En een groot paardrijder was Philippus bepaald niet. Onderweg ontmoette hij Frederik de Wijze. De keurvorst vertoefde in Augsburg en verleende daar audiëntie aan zijn nieuwe professor. Spalatinus, de hofprediker, vergezelde hem vandaar over Neurenberg en Leipzig naar Wittenberg.

Vergeleken bij genoemde steden was Wittenberg een provincieplaatsje. Gebouwd langs de oever van de Elbe, aan de andere zijden afgesloten door muur en gracht, werd het stadje beheerst door drie grote gebouwen: aan de ene kant het keurvorstelijk slot met z'n fraaie slotkapel, pas herbouwd uit de fondsen die Frederiks relikwieën aanbrachten, aan de andere kant het augustijner klooster met de daaraan grenzende academische gehoorzalen, in het midden de kloeke stadskerk. Maar daarmee was dan ook alles gezegd. De woningtoestand in het middeleeuwse stadje was primitief en er stellig niet op berekend de bevolking van een universiteit te herbergen. Natuurschoon was in de wijde omtrek niet te vinden.

Melanchthon was door de hele entourage wel wat teleurgesteld, vooral als hij terugdacht aan Heidelberg en Tübingen. Maar hij troostte zich met de gedachte, dat hij hier zou kunnen werken in een wetenschappelijk milieu waar de frisse wind van het humanisme woei. De dag na zijn aankomst werd hij in de codex van de universiteit ingeschreven: Philippus Melanchthon van Bretten, magister artium van Tübingen, eerste hoogleraar in de Griekse taal. De ontvangst van de kant van de collega's was koel. De meesten hadden liever de beroemde Mosellanus uit Leipzig benoemd gezien en de verschijning van deze merkwaardige jongeman was niet bepaald in staat om hen over hun teleurstelling heen te helpen.

Melanchthon had een fijne kop met een bijzonder hoog voorhoofd, Griekse neus en vastberaden mond. Maar z'n hele optreden maakte een beetje komieke indruk. Hij was schuchter van aard, eigenlijk altijd een beetje met z'n figuur verlegen en geneigd zich bij de minste weerstand terug te trekken. Als hij zenuwachtig was, begon hij te stotteren en zakte zijn ene schouder, die toch al wat scheef stond, nog meer naar beneden. Nee, behaaglijk heeft de jonge professor zich die eerste dagen in Wittenberg stellig niet gevoeld, al schreef hij kort daarop aan Spalatinus, dat hij zich als filosoof door de uiterlijke omstandigheden niet wilde laten beïnvloeden.

Reeds vier dagen na zijn aankomst, 29 augustus 1518 — het was een zondag — moest hij zijn inaugurele rede houden. De grote gehoorzaal van de universiteit was stampvol, de spanning voelbaar. Wat zou het worden? Ook Luther was nog niet voor hem gewonnen, zoals hij daar wat timide en links de katheders beklom. Maar nauwelijks had de schuchtere jongeman zijn rede aangevangen of hij had zijn gehoor in de ban geslagen. 'Herziening van het leerprogramma van de universiteit' luidde het onderwerp. In fraai Latijn, bescheiden maar met volle overtuiging, gaf hij zijn scherpe oordeel over de laat-middeleeuwse scholastieke studiemethode. Men heeft het contact met de

klassieke bronnen verloren en zweert bij tweederangs commentaren. De kennis van Grieks en Hebreeuws is in de loop van de tijden op schandelijke wijze verloren gegaan en men sukkelde maar voort op platgetreden paden. De jeugdige classicus stelt een geheel nieuwe opzet van het universitaire studieplan voor. Allereerst moeten de klassieke talen weer in hun oorspronkelijke zuiverheid worden gelezen, geschiedenis, wiskunde en natuurwetenschap dienen ook aandacht te krijgen. Eerst op grond van een diepgaande algemene ontwikkeling kunnen de misstanden worden bestreden en zal de student zo gevormd worden, dat hij aan zijn goddelijke roeping kan voldoen. Want alleen echte wetenschap is in staat ons te leren waarheid van leugen te onderscheiden. Voor de theologie zal dit betekenen dat terugkeer tot de bronnen ons weer duidelijk zal maken wat de oorspronkelijke leer van Christus inhield, de waarheid van het Evangelie zal weer aan het licht komen, alle menselijke spitsvondigheden en verbasteringen zullen weggevaagd worden en het Evangelie zal zijn kracht weer openbaren om het leven te vernieuwen. Eeuwenlang heeft de kerk de echte wetenschap verwaarloosd, daardoor is zij vervreemd van de 'wijsheid van Christus', zij heeft het oorspronkelijke en zuivere geloof door menselijke tradities verstikt. 'Als we weer leren begrijpen wat er werkelijk geschreven staat, zullen we ook de zin der dingen weer leren verstaan!' roept hij uit. 'Als we onze geest weer tot de bronnen terug laten keren, zullen we weer beginnen Christus te verstaan, Zijn gebod zal ons weer helder voor ogen komen te staan en we zullen met de heerlijke nectar van de goddelijke wijsheid vervuld worden. Maar wie in de goddelijke dingen wil worden ingewijd, moet eerst veranderd worden, hij moet de oude Adam afleggen en de nieuwe Adam aandoen.' Dan deelt hij mee, dat hij college zal geven over Homerus en over Paulus en dat hij juist van de taal uit de echte zin van de profane en van de geestelijke literatuur duidelijk hoopt te maken en hij eindigt met een bewogen appèl op de studenten om alles op alles te zetten om goed Grieks te leren, opdat zij zelf de bronnen zullen leren kennen.

De gedachten die Melanchthon hier uitsprak, waren niet nieuw. Het was een samenvatting van het program van het Bijbels humanisme van zijn dagen; maar het werd hier op bezielde wijze en met een persoonlijke klank voorgedragen. Door dit moedige optreden en deze voortreffelijke oratie had hij met één slag de hele universitaire gemeenschap voor zich gewonnen. Nergens immers was het verzet tegen de scholastiek zo fel uitgebarsten als hier te Wittenberg. 't Vorig jaar was Luther hier voor het eerst in het openbaar opgetreden tegen één van de ergste kerkelijke misstanden met zijn stellingen over de aflaat. Op het convent van zijn orde in Heidelberg had de monnik de diepe beginselen van zijn theologie van het kruis ontvouwd en op zijn colleges riep hij zijn gehoor dagelijks duidelijker terug tot de kern van de Bijbelse verkondiging: de rechtvaardiging door het geloof alleen.

Luther begreep ogenblikkelijk welke mogelijkheden er in de visie en de begaafdheid van deze jonge collega scholen en welk een hulp hij van hem zou kunnen ontvangen om zijn doel, de vernieuwing van de studie van de Bijbelse theologie, te bereiken. Aan Spalatinus schrijft hij: 'Melanchthon heeft een hoogst geleerde en buitengewoon fijn uitgewerkte oratie gehouden en er was zoveel applaus en bewondering aan alle kanten, dat je hem nu heus niet meer bij ons hoeft aan te bevelen. Wij hebben de indruk die we kregen toen we hem voor 't eerst zagen, radicaal herzien. We letten nu niet meer op zijn uiterlijk maar zien in hem slechts de David die opdracht heeft om de Goliath van de scholastiek te lijf te gaan. Ik zelf heb besloten mij onder zijn leiding in het Grieks te gaan bekwamen, ik wens geen andere leraar. Het enige waar ik bang voor ben, is dat de zwak uitzierende jongeman het klimaat en de ruwe leefwijze van

Wittenberg misschien niet zal kunnen verdragen. En dan — ik heb gehoord dat die opschepperige Leipziger professoren hopen, dat ze hem met het oog op z'n lage salaris hier wel gauw van ons zullen kunnen weghalen.' Een waarschuwing aan Spalatinus om daarover nog maar eens met de keurvorst te praten!

Zag de reformator niet, dat het uitgangspunt van deze jonge humanist toch een ander was dan het zijne? Luther zelf kwam uit de felle worsteling in de kloostercel, de worsteling om een genadig God, om het heil van zijn ziel Hij had in een gevecht op leven en dood de Bijbel leren verstaan als de levende stem van Gods oordeel en begenadiging. Melanchthon was het in zijn humanistische studiën te doen om het blootleggen van de oorspronkelijke literaire bronnen van het christelijk geloof. Zijn ideaal was, de Schrift weer in haar zuiverheid te leren verstaan zonder de ballast van menselijk commentaar en kerkelijke traditie.

Ja, Luther zag het verschil tussen dit humanistische beginsel en zijn reformatorische visie wel. Maar hij wist ook, dat er één punt van overeenkomst was: het ging hen beiden om de zuivere inhoud van de Schrift. En Luther had ervaren dat Gods Woord een levende kracht is. Wie zich met de Bijbel bezighoudt, érnstig bezighoudt, ervaart vroeg of laat dat de rollen worden omgekeerd en dat de Bijbel zich met hem gaat bezighouden. Luther had vertrouwen — niet zozeer in Melanchthon als wel in het Woord van God.

3. TOESCHOUWER AF

Melanchthons oproep om tot de oorspronkelijke talen en de grondtekst terug te keren, vond weerklank in het hart van de augustijner monnik die sedert enkele jaren de leerstoel van de Bijbelse theologie bezette en zich had voorgenomen op zijn colleges geen andere dan Bijbelse stof te behandelen. 'Ik ben onze goede Philippus dankbaar dat hij ons Grieks leert. Ik ben ouder dan hij, maar dat is geen reden dat ik niet van hem zou leren. Ik wil eerlijk erkennen dat hij meer kennis heeft dan ik en daarover schaam ik me in het geheel niet.'

Luther zag al gauw dat Melanchthon in zijn manier van de dingen aan te pakken en uit te werken juist over die begaafdheden beschikte, die zijn eigenschappen zouden kunnen aanvullen. De reformator was één van die mensen die graag in anderen bewonderen wat hun zelf ontbreekt en hij keek met een zekere verering op tegen zijn 14 jaar jongere collega.

Toch zou de invloed die hij van zijn kant op Melanchthon zou uitoefenen veel groter zijn dan omgekeerd. En dat is ook geen wonder. Philippus had bij zijn studiegang, afgezien van zijn oom Reuchlin, geen enkel groot man, geen sterke persoonlijkheid ontmoet. Nu kreeg hij plotseling van zeer dichtbij te doen met deze felle en diepe theoloog, en dat in de meest bewogen tijd van diens leven. Hij werd door Luther gegrepen, geboeid. Het is merkwaardig hoe snel de humanistische filoloog zich gewonnen gaf aan de Bijbelse theoloog. Hij die de Heilige Schrift beschouwde als het belangrijkste document van het christelijk geloof, dat weer in zijn oorspronkelijke zuiverheid gelezen moest worden, en die het Evangelie met Erasmus en Reuchlin kon aanduiden als de 'filosofie van Christus' — hij ging door zijn gesprekken met Luther verstaan, dat de Schrift iets meer wil zijn dan een stuk klassieke literatuur, dat zij het getuigenis is van Gods openbaring hier en nu — en dat het Evangelie van Christus geen beschouwing van het leven biedt waarmee ons verstand al of niet kan instemmen, maar het leven zelf dat in het geloof moet worden aanvaard.

De vriendschap tussen beide mannen was van het begin af sterk en innig. Dat blijkt uit

het volgende. Reeds enkele weken na Melanchthons inauguratie moest Luther naar Augsburg vertrekken, waar hij door kardinaal Cajetanus zou worden verhoord. Hij zelf en zijn vrienden vreesden dat het mis zou lopen en de wijze waarop de kardinaal hem opwachtte en tot herroepen trachtte te bewegen, was er waarlijk niet naar om hem moed te doen scheppen. Aan de vooravond van het pijnlijke verhoor schrijft Luther uit Augsburg een brief ‘aan zijn allerbeste Melanchthon’, in wie hij reeds nu de man ziet die zijn werk zal voortzetten. Hij geeft uiting aan zijn vrees dat hij voor zijn overtuiging zal moeten sterven en dan zegt hij — men kan voelen dat het geen frase is —: Ik ben bereid te sterven, maar als dat gebeurt, zou het voor mij het bitterste zijn dat er dan aan onze pas begonnen vriendschap een einde zou komen. Dat viel gelukkig allemaal nogal mee. Met grote vreugde werd Luther, uit Augsburg ontsnapt, in Wittenberg weer begroet.

Voor Melanchthons geestelijke ontwikkeling was het van veel betekenis, dat hij van zo heel nabij deel had aan de grote kerkhistorische gebeurtenissen van die dagen. Beslissend werd voor hem het beroemde godsdienstgesprek dat Luther in de zomer van 1519 in Leipzig voerde met Johannes Eck. Eck was vice-kanselier van de universiteit van Ingolstadt en ofschoon de humanisten hem als vriend beschouwden, had hij, na het bekend worden van Luthers 95 stellingen, een honlende brief over de ideeën van de Wittenbergse hoogleraar geschreven, een brief die in handschrift ruim verspreid werd. Melanchthon had op zijn reis van Tübingen naar Wittenberg kennis van zulk een afschrift genomen en er in zijn inaugurele rede scherp op gereageerd. Een reden te meer voor hem om, nu Andreas Karlstadt en Luther met deze even venijnige als geleerde vertegenwoordiger van de oude theologie in het krijt zouden treden, ook van de partij te willen zijn, al was het dan maar, zoals hij zelf zegt, louter als toeschouwer. Hij vroeg de keurvorst toestemming om zijn vriend te mogen begeleiden. In twee open wagens, geëscorteerd door tweehonderd bewapende studenten, reed het gezelschap naar Leipzig. Karlstadt zat in de eerste wagen met een groot aantal boeken die hij voor het debat had meegesleept. Bij het binnenrijden van de stad brak een wiel, de professor viel met z'n bibliotheek in de modder. In het tweede rijtuig zaten Luther en Melanchthon met nog drie andere theologen en drie juristen.

Karlstadt had niet zoveel aan z'n boeken in het vuur van de discussie, maar Luther had des te meer aan Melanchthon. Deze kon moeilijk ‘louter toeschouwer’ blijven, hij stond zijn vriend trouw terzijde en fluisterde hem zelfs soms tijdens het debat enkele exegetische en historische gegevens in het oor. Dat irriteerde Eck. ‘Hou je mond, Philippus,’ riep hij, ‘bemoei je met je eigen zaken en hinder me niet.’ En hij noemde hem: die uitermate arrogante neef van Reuchlin.

Luther dacht er anders over. Hij schreef aan Spalatinus: ‘Eck moet niets van Philippus hebben, maar dat laat mij koud. Ik moet eerlijk bekennen, dat ik op niets meer prijs stel dan op zijn instemming. Het oordeel en de autoriteit van deze man zijn mij meer waard dan veel duizenden ellendige Ecken. Ik zou geen ogenblik aarzelen mijn mening te herzien, als deze geleerde filoloog het in één of ander opzicht niet met me eens zou zijn, ofschoon ik magister ben in de artes, de filosofie en de theologie en begiftigd met bijna alle titels die Eck bezit. Ik heb dat trouwens al vaak gedaan en ik doe het nog dagelijks. God heeft in dit zwakke vat, dat Eck zo verachtelijk vindt, grote goddelijke gaven gelegd, waarvoor wij hem hartelijk dankbaar zijn. Toch prijs ik Philippus niet, want hij is een schepsel van God en in zichzelf is hij niets. Ik eer in hem het werk van mijn God.’

Melanchthon hield overigens niet van dergelijke openbare discussies over

godsdienstige zaken. De problemen waarom het debat ten slotte ging: de autoriteit van de paus, van de concilies en van de Heilige Schrift hielden hem persoonlijk reeds geruime tijd intens bezig. Hij kon niet goed hebben dat deze vragen, die hem innerlijk beroerden, in een woordenstrijd werden uitgevochten en dan zeker niet op de manier waarop dit door mannen als Karlstadt en Eck geschiedde. We kunnen dat opmaken uit een brief die hij schreef aan zijn studievriend Oecolampadius (later hervormer van Bazel), aan wie hij verslag deed aangaande het godsdienstgesprek: ‘De Geest,’ zo lezen we daar, ‘bemint op zijn tijd de stilte, waarmee hij onze harten in beslag wil nemen en zo wil hij woning maken bij hen die niet eierzuchtig zijn, maar slechts begerig om de waarheid te kennen en in te zien. De lieve bruid van Christus staat niet op straten en pleinen, ze brengt haar bruidegom in het huis van haar moeder. Ja, de stralen van de hemelse wijsheid zullen ons niet eerder verlichten dan nadat wij, om met Paulus te spreken, door het kruis zijn gelouterd en aan de vergankelijke dingen van deze wereld gestorven.’

Het zou echter juist deze brief zijn die Melanchthon zelf op het toneel van de strijd en zelfs aan het front zou roepen. Hij had daarin uitvoerig verslag gedaan van de discussies. Hij ontkende niet dat Eck een geleerde was, maar veroordeelde zijn sofistieke manier van behandeling van geloofsvragen; hij prees ook de talenten van Karlstadt, maar was bovenal onder diepe indruk die Luthers optreden op hem gemaakt had; niet slechts door zijn grote kennis, maar vooral door zijn christelijke gezindheid en diepe bezorgdheid voor de kerk die hij in Leipzig aan de dag had gelegd. Het resultaat van het debat was, zo schrijft hij, dat hier duidelijk is geworden, welk een hemels-breed verschil er bestaat tussen de filosofie van Aristoteles die door de scholastici wordt aangehangen en de door Luther gerepresenteerde theologie van Christus.

Deze uitspraak van Melanchthon is van grote betekenis. Tot nu toe had hij Aristoteles, wiens wijsgerig systeem de basis vormde van het middeleeuws theologisch denken, niet afgewezen. Wel had hij zich verzet tegen de wijze waarop men de leer van deze Griekse denker gebruikte, zijns inziens misbruikte. Hij zag hier talrijke misverstanden, veroorzaakt door het feit dat men Aristoteles slechts kende uit slechte . . . vertalingen. Het devies ‘terug tot de bronnen’ wilde hij ook hier toepassen: de grote wijsgeer moest weer in het oorspronkelijke Grieks gelezen worden. Reeds in Tübingen had hij een plan voor zulk een bronnenuitgave ontworpen en in zijn intreedere in Wittenberg had hij van dit plan mededeling gedaan. Maar in het debat met Eck werd het hem duidelijk, zoals hij aan Oecolampadius schrijft, dat de middeleeuwse theologen het Evangelie van zijn karakter beroofd hebben door het te willen kleden in de termen van een aan het Woord van God vreemde filosofie.

Deze brief nu, dit verslag van het Leipziger dispuut, waarin Melanchthon dus uitdrukkelijk voor Luther partij koos, werd hetzij door hem zelf hetzij buiten hem om (daarover bestaat verschil van mening) gepubliceerd. Ogenblikkelijk vatte Joh. Eck vlam en ook hij gaf een open brief in het licht, waarin hij uitermate denigrerend schrijft over die ‘leraar in de oude talen’ in Wittenberg; die een beetje Grieks en Latijn kent en nu denkt dat hij over theologische zaken kan meepraten. Hij tracht aan te tonen dat Melanchthon van de fijne puntjes van de discussie niets begrepen heeft en bijzonder gevaarlijk geacht moet worden, juist omdat hij een leek is die velen tot dwaling zou kunnen verleiden. Ik heb gearzeld, voegt hij eraan toe of ik wel de pen kon opnemen tegen iemand die geen theoloog is, maar aangezien Augustinus het ook gedaan heeft, doe ik het ook maar.

In een rustig, scherp-zakelijk betoog diende Melanchthon Eck van repliek. Op de persoonlijke aanval ga ik niet in, schrijft hij. Maar datgene waar het om gaat, zet hij

duidelijk uiteen: het is de grote vraag aangaande de verhouding van Heilige Schrift en kerkelijke traditie. Geen theoloog of kerkvader, geen paus of concilie mag het laatste woord hebben. Dat heeft alleen de Schrift. Menselijke inzichten zijn alle beperkt — we moeten terug tot het Woord. De Heilige Schrift heeft maar één zin en deze mag niet door de traditie verduisterd worden. Melanchthon koos voor het reformatorische ‘sola scriptura’. Met de publikatie van dit geschrift had hij de beslissende stap gedaan. Hij gaf daarvan ook getuigenis in de voorredenen die hij schreef in Luthers commentaren, die in dit jaar onder zijn toezicht uitkwamen. Bij de bewerking van deze manuscripten ontdekte hij dat theologische exegese nog iets anders is dan filologische. Verklaring van woorden en begrippen is niet voldoende, het gaat om de grote lijn, de hoofdgedachte. Nu hij die ontdekt had, zag hij een duidelijke weg, waar hij voordien slechts talloze kronkelpaden had gezien. Hij drukt het in zijn humanistische beeldspraak zo uit: Luther gaf mij de draad van Theseus in handen, waardoor ik de weg uit het Labyrinth vond. Melanthon had opgehouden een toeschouwer te zijn.

4. DE MAGISTER

De keuze die hij gedaan had, kostte Melanchthon het beste wat hij bezat: de vriendschap, de liefde van zijn oudoom Reuchlin. Deze had een benoeming aanvaard als hoogleraar in Ingolstadt, de universiteit van Joh. Eck, bij wie hij ook in huis woonde. Reuchlin deed alles wat hij kon om zijn neef aan de invloed van Luther te onttrekken, nu hij zag welke kant dat daar in Wittenberg uitging. Hij schreef: Kom hierheen, Philippus, er is hier een plaats voor je open met een beter salaris dan je daar hebt. Eck zal je graag vergeven dat je je tegen hem gekeerd hebt. Je kunt hier gebruik maken van mijn bibliotheek, die na mijn dood je eigendom zal zijn.

Melanchthon antwoordde: Er zijn veel dingen die mij lokken in het aanbod dat u mij doet. Daar is ten eerste het verlangen om in uw nabijheid te vertoeven en thuis te zijn, verder het vooruitzicht om dagelijks met zoveel geleerde mannen te kunnen verkeren en dan die prachtige bibliotheek te kunnen gebruiken. Ook zou het voor mijn gezondheid beter zijn. Maar ik kan mijn woord dat ik eenmaal aan de keurvorst gegeven heb, niet breken; dan zou hij kunnen gaan twifelen aan mijn betrouwbaarheid. Ik heb mijn geboorteland zeer lief, maar ik moet bedenken dat Christus mij heeft geroepen om iets meer te doen dan toe te geven aan mijn eigen verlangens. Vertrouwend op de Heilige Geest zal ik mijn werk hier doen, totdat dezelfde Heilige Geest mij wegroept. Ik begeer niet gelukkig te leven, maar eerlijk en christelijk. Tegenover een vriend beled hij: Ik zou liever sterven dan me van Luther te laten wegtrekken.

Reuchlin verbood zijn neef hem ook nog maar éénmaal te schrijven, opdat hij niet verdacht zou kunnen worden van relatie met de ketterse beweging van Wittenberg. Voor Philippus was dat een hard gelag, hij voelde zich zeer verbonden aan zijn oom. En van de oude Reuchlin was het niet fraai dat hij zijn prachtige boekerij, die hij onder getuigen zijn neef had vermaakt en die ook niemand beter dan deze gebruiken kon, cadeau gaf aan de monniken van Pforzheim. De breuk was definitief. Melanchthon heeft zijn oom, aan wie hij zoveel te danken had, nooit weergezien. Meer dan uit iets anders blijkt uit deze standvastigheid, dat hij nu met heel zijn hart de kant van de reformatie had gekozen.

Een jaar na zijn optreden als hoogleraar in het Grieks verwierf Melanchthon aan zijn universiteit een theologische graad, die van baccalaureus biblicus. Dit was eigenlijk de inleiding op het doctoraat, maar de titel van doctor in de theologie heeft hij in zijn

bescheidenheid steeds afgewezen, ofschoon Luther hem later een doctor boven alle doctoren noemde en de faculteit hem graag een eredoctoraat had verleend. Melanchthon wilde niet anders dan magister heten. Hij was het nu in dubbele zin: magister artium en ‘magister theologiae’, een meester in de theologie. Zo zou zijn titel blijven: Magister Philippus.

Voor zijn baccalaureaatspromotie stelde hij 24 thesen op, die in kernachtige formulering een goede samenvatting geven van zijn theologische visie. Ze handelen vooral over de paulinische leer van de rechtvaardiging door het geloof, zoals Luther die in het centrum van zijn prediking begon te stellen. We lezen daar: Geen mens kan met zijn goede werken invloed op God oefenen. De mens is een egocentrisch wezen, ook zijn beste daden zijn door eigenliefde bedorven. Als we ons verbeelden daarmee God te kunnen dwingen, blijkt duidelijk dat goede werken in wezen louter zonden zijn. De grote weldaad die God ons in Christus bewijst, is deze dat Hij ons in zijn genade de gerechtigheid van Christus toerekent als ware het de onze.

Blijkt hier dat de jonge filoloog-theoloog een goed volgeling van Maarten Luther was, in sommige opzichten gaat hij al verder dan zijn leermeester. Zo verwerpt hij hier reeds duidelijk — enige maanden voordat Luther dit zou doen — de transsubstantiatie, de leer volgens welke in het avondmaal brood en wijn naar hun substantie veranderd zouden worden in lichaam en bloed van Christus, met behoud van hun uiterlijke verschijningsvorm. En ook in andere opzichten spreekt hij zich in deze promotiestellingen openlijk uit voor een radicaal reformatorische theologie, onder andere waar het gaat om de autoriteit van de Heilige Schrift en de traditie van de Kerk.

Luther schrok van de aanval op de katholieke leer van de heilige mis. Maar hij begreep dat het daartoe zou moeten komen. Die kleine Griek overtreft me ook in de theologie, zei hij.

Ook Joh. Eck kreeg uiteraard deze stellingen in handen. Zonder bedenken diende hij bij de keurvorst een aanklacht in, inzonderheid tegen Melanchthons avondmaalsopvatting, die hij een ernstig geval van dwaling en ketterij noemt. Luther daarentegen schreef aan zijn kloosteroverste Joh. von Staupitz: De thesen van Philippus zijn gewaagd, maar waar. Het was ons allen als een wonder ze hem te horen verdedigen. Hij zal de machtigste vijand worden van de duivel en de scholastieke theologie. En aan zijn vriend Lang: Misschien ben ik slechts de voorloper van Philippus, die hem in de geest en de kracht van Elia de weg moet bereiden, als beroerder van Israël en van Achabs knechten.

Melanchthon zelf ging zich steeds meer concentreren op de studie van de Bijbel. Was tot nu toe de Schrift voor hem het belangrijkste literaire document uit de beginperiode van het christendom geweest, van deze humanistische opvatting maakt hij zich meer en meer los en hij leert buigen voor het gezag van het Woord van God, het getuigenis van de goddelijke openbaring. Ik verdiep me helemaal in de theologische studie, schrijft hij aan één van zijn schoolvrienden in de Palts, en ik heb er machtig veel plezier in. De Bijbel ging steeds meer voor hem betekenen. Hij, de humanist, kwam langs een andere weg dan Luther tot het sola scriptura, minder existentieel, minder dramatisch, maar niet minder radicaal. Beslister nog dan Luther, die hier slechts aarzelend stap voor stap verder ging, weigerde hij reeds nu om naast de Schrift de kerkelijke traditie als gezaghebbend te erkennen, verwierp hij de autoriteit van de concilies en het goddelijk recht van het pausdom. Exegese van Bijbelboeken gaat dan ook een steeds groter plaats innemen in zijn collegestof. Reeds in het begin van 1519 was hij naast zijn voorlezingen over Plutarchus en de brief van Paulus aan Titus inge-

sprongen als hoogleraar in het Oude Testament en had hij een aanvang gemaakt met de uitleg van de psalmen op grond van de oorspronkelijke, de Hebreeuwse tekst. Dit laatste was nog aan geen enkele Duitse universiteit vertoond, eenvoudig omdat niemand daartoe in staat was geweest. Een paar maanden later begon hij de brief aan de Romeinen uit te leggen. Twee Bijbelboeken dus, die ook Luther in deze jaren met de studenten behandelde, zodat zij in deze belangrijke geschriften van twee kanten werden ingeleid, waarbij de ene keer de filologische uitleg, de andere keer de theologische op de voorgrond stond.

In velerlei opzicht werkten de beide hoogleraren ook samen. Luther verwijst zijn hoorders bij tijd en wijle naar de taalkundige uitleg die Melanchthon op college gegeven heeft; hij zelf was daar namelijk in dien enigszins mogelijk ook bij aanwezig. En Melanchthon was het die de voorrede schreef, toen Luther zijn college over de psalmen voor de druk gereed maakte. Die voorrede is gericht tot de studenten van de theologische faculteit. Duidelijk blijkt daaruit, hoe Melanchthon de louter humanistische visie op de Schrift achter zich heeft gelaten en tot de reformatorische beschouwing is voortgeschreden. ‘De brief van Paulus aan de Romeinen,’ zegt hij, ‘is bij mijn studie van de Bijbel voor mij van bijzondere betekenis geworden. Ik raad u allen aan om u vooral met die brief bezig te houden, want wie deze begrepen heeft, weet waarom het Paulus te doen was en hij kan dat straks ook prediken aan de gemeente die helaas van de leer van de apostel vervreemd is.’

In dit verband handelt Melanchthon ook over het persoonlijk geloof. ‘Welk nut heeft het,’ zo vraagt hij, ‘te weten dat de wereld door God geschapen is, zoals het eerste boek van Mozes ons leert, als u niet de barmhartigheid en goedheid van die God aanbidt? Verder: welk nut heeft het te weten dat God barmhartig en wijs is, als u er niet vast van verzekerd bent, dat Hij voor ú een barmhartig, voor ú een rechtvaardig, voor ú een wijs God is? Slechts wie dit weet, bezit waarlijk kennis van God. Deze diepste Godskennis kan de filosofie ons niet schenken; alleen de christen bezit haar.’ Dit zal steeds een leidende gedachte van zijn theologie blijven: geloof is een zaak niet van verstandelijk inzicht, maar van innerlijke ervaring van het hart — en dan deze grote nadruk op het ‘voor u’, ook voor Luther zo kenmerkend.

Intussen was de last die op de schouders van de magister lag, haast te zwaar om te dragen. Hij was — daar kwam het tenminste op neer — hoogleraar in twee faculteiten. Hij gaf vele uren college; het bezoek lag in de theologische lessen tussen de vijf- en zeshonderd, en hij had graag met zoveel mogelijk van deze jongeren persoonlijk contact. In zijn methode van college-geven Week hij af van de gewoonte om de uitleggingen van de tekst in vaststaande vormen letterlijk te dicteren, een traditie waarmee ook Luther brak. Gedurende de pauzes hield Melanchthon geestelijke toespraken tot de studenten en een soort pastoraal spreekuur voor hen die met moeilijkheden zaten.

Hij leefde intens mee in de adembenemende strijd van zijn collega, hielp hem ook bij het corrigeren en uitgeven van diens belangrijke reformatorische geschriften. Philippus was niet sterk, leed bij voorbeeld erg aan slapeloosheid, zodat hij ’s avonds niet werken kon. Daarom ging hij na het avondeten direct naar bed, maar hij stond om 3 uur ’s morgens — en als het extra druk was om 2 uur — weer op en had dan voordat om 6 uur de eerste colleges begonnen reeds een groot deel van zijn dagtaak verzet.

Zijn vrienden vroegen zich met zorg af hoe lang hij dit zou volhouden. Luther schreef daarover aan Spalatinus, de secretaris van Frederik de Wijze. De keurvorst zelf moest Melanchthon maar eens waarschuwen dat het op die manier mis moet lopen. Nu, daartoe was Frederik bereid. Hij zou deze ster van zijn universiteit niet graag voortijdig zien ondergaan en hij schreef hem: Die apostel Paulus waarmee u zo weg-

loopt, heeft gezegd dat het Gods wil is dat we ook aan de conditie van ons lichaam denken. Maar Luther ging verder: hij wenste dat de keurvorst Melanchthon zou ontslaan van de verplichting om filologische colleges in het Grieks te geven. Hij moest in ieder geval voor zijn dubbel werk hoger salaris krijgen. Daarmee had Luther echter geen succes. Frederik heet wel de wijze, maar hij was zeker net zo zuinig als hij wijs was en dat de zuinigheid de wijsheid wel eens bedriegt, drong niet steeds tot hem door. Voorlopig moest Melanchthon (die trouwens zelf de literaire colleges niet wilde loslaten) zijn dubbele taak voor een enkel en dan nog laag traktement voortzetten. Honderd gulden per jaar, al is het meer dan het ons in de oren klinkt, was ook voor die dagen een schamel inkomen voor een man als hij.

Er was nog een derde punt waarop Luther wees in zijn correspondentie met Spalatinus. Het zou mooi zijn als Melanchthon een goede vrouw kon krijgen. Die zou hem wel aan de teugel nemen. Inderdaad had Spalatinus een meisje voor de jonge geleerde op het oog. ‘Heb je er al iets van gemerkt, hoe hij tegenover haar staat?’ vraagt Luther. ‘Ik voor mij zou graag willen dat hij trouwt, maar ik wil daarin niet adviseren, laat staan iets regelen, ik heb trouwens niet de indruk, dat hij zo bijzonder verlangend is om te trouwen.’

Nu, in dit opzicht had Melanchthon, al was hij dan wel eens wat onhandig, niemands hulp nodig. Dat zou spoedig blijken.

5. HUWELIJK EN BANBUL

Melanchthon luisterde maar met een half oor naar z'n vrienden als ze hem adviseerden om een vrouw te zoeken. Hij meende dat het onverantwoord zou zijn om een gedeelte van zijn tijd aan de studie te onttrekken en aan een gezin te wijden. Luther zei: Het zou integendeel van de grootste betekenis zijn, juist voor de zaak van het Evangelie, want je zult je huidige manier van leven niet lang volhouden. Maar hij voelde zelf wel dat hij weinig succes had. Hij begreep, dat hier niets gedwongen kon worden en had er zich al bij neergelegd dat de jonge Graecus zich waarschijnlijk dood zou werken.

Toen, verscheen Katharina Krapp op het toneel. Ze was de dochter van een Wittenberger burgemeester en even oud als Melanchthon. Zij had meer invloed dan de collega's en door haar werd Philippus overtuigd, waarschijnlijk zonder dat daarbij de voordelen voor de theologie ter sprake kwamen. Ze heeft bovenmenselijke kwaliteiten, deelde de bruidegom zijn vrienden mee. Voor zijn trouwdag nam Melanchthon vrijaf van college, iets wat hij anders nooit deed (behalve, om alle risico's te vermijden, op dagen van zons- of maansverduistering, want Melanchthon was zeer bijgelovig). Dit in tegenstelling met Luther, die soms eenvoudig een paar colleges oversloeg als hij met een tekst bezig was waar hij niet uit kon komen.

Melanchthon kondigde ad valvas aan, dat hij wegens persoonlijke verplichtingen verhinderd was zijn college over de leer van Paulus doorgang te doen vinden, maar dat er iets héél bijzonders aan de hand was, konden de studenten opmaken uit het feit dat de professor deze mededeling gegoten had in de vorm van een fraai Latijns vers.

Hoe blij Luther was en hoe nauw reeds de persoonlijke betrekkingen waren, blijkt uit het feit dat niet alleen diens twee zusters maar ook vader en moeder Luther de bruiloft meevierden. De keurvorst zond een particuliere vertegenwoordiger met zijn beste wensen, wijn, wildbraad en vis voor het diner — en de aankondiging van een kleine salarisverhoging.

Melanchthons moeder was niet zo ingenomen met dit huwelijk. Zij had weinig

invloed kunnen oefenen op de opvoeding van haar zoon, daar zijn grootmoeder en oudoom Reuchlin hem indertijd geheel onder hun hoede hadden genomen, hij was haar eigenlijk helemaal ontgroeid. Wat z'n huwelijk betreft zou ze nu graag eens een woordje hebben meegesproken en waarschijnlijk had ze al een meisje uit Bretten, waar ze zelf opnieuw met een weduwnaar getrouwd was, op het oog. Philippus kreeg klaarblijkelijk een vrij scherpe brief, want hij zei: Ik heb gemerkt dat mijn goede moeder boos op me is dat ik geen vrouw uit m'n geboorteplaats heb genomen. Het spijt me erg dat ik haar daarmee verdriet doe, maar ik bezweer dat ik van haar plannen niets geweten heb. Niet dat ze me geen liefde meer toedraagt, maar ze is erg ontevreden over mijn verbintenis, dat blijkt duidelijk uit haar brief. God schenke mij de gelegenheid dat ik haar weer reden tot vreugde mag geven.

Intussen had Melanchthon zeker geen verkeerde keuze gedaan. Hij heeft in Katharina Krapp een toegewijde vrouw gehad. Tijdgenoten beschrijven haar als heel vriendelijk en vooral op haar buitengewone goedgeefsheid wordt telkens nadruk gelegd, al wijst men er dan tevens op dat dit samenhang met een gebrek aan zakelijk inzicht dat haar kwaliteit als huisvrouw niet ten goede kwam. Thomas Blarer, een echte patriciërszoon, die als student een tijdlang bij de familie Melanchthon inwoonde, schrijft aan z'n moeder: Geld heeft ze maar weinig, ze ziet er ook erg kleinburgerlijk uit; ze is niet groot, kijkt altijd ernstig, maar ze is wel lief, eerzaam en rechtschapen.

Een groot bezwaar schijnt te zijn geweest, dat Katharina in kritieke ogenblikken gauw de moed verloor en als haar man in moeilijkheden of gevaar verkeerde vaak de wanhoop nabij was. Ofschoon Melanchthon in zulke uren wel eens liever wat meer steun aan haar gehad zal hebben, toch zinspeelt hij daar nooit op in zijn vele brieven. Het is stellig een uitstekend huwelijk geweest en Katharina was een goede moeder voor haar twee zoons en twee dochters.

Dat ze een man getrouwd had die midden in de strijd van zijn tijd stond, bleek haar reeds na een paar weken. 10 december 1520 was de dag waarop de genadetermin die de paus aan Luther gegeven had, af zou lopen en de banbul in kracht van gewijsde zou gaan. Reeds was men in Leuven en elders begonnen de boeken van de reformator te verbranden. De faculteit van Wittenberg besloot om de tegenstander met gelijke munt te betalen. Het was Melanchthon die het plan ad valvas officieel announceerde: 'U allen die ijvert voor de evangelische waarheid, komt naar de kapel van het H. Kruis buiten de muren van onze stad, om 9 uur. Daar zullen naar oud en zelfs apostolisch gebruik de goddeloze boeken van de pauselijke wetten en de scholastieke theologie verbrand worden. Want zo ver is het met de brutaliteit van de vijanden van het Evangelie gekomen, dat zij de vrome en evangelische boeken van Luther ten vure gedoemd hebben. Kom, vrome studerende jeugd, bezoek dit godewelgevallige, stichtelijke schouwspel. Misschien is het nu de tijd, dat de Antichrist openbaar zal worden.' En het was Melanchthon die naast Luther stond toen hij niet alleen de kerkelijke wetboeken en een aantal middeleeuwse theologische geschriften, maar ook de banbul van de paus prijs gaf aan de vlammen. Dit was inderdaad de oorlogsverklaring aan de heersende machten.

Niet alleen Luther heeft zich dan ook verdedigd, toen de storm opstak, ook Melanchthon deed het. Hij was er debet aan en aanvaardde de consequentie. In deze dagen verscheen een geschrift van een in Duitsland onbekende Italiaan, Thomas Rhadinus Todischus, waarin Luther werd uitgescholden voor een Herostratus en een Pontius Pilatus en de keurvorst opgeroepen om hem onschadelijk te maken. Melanchthon diende de auteur van antwoord. Omdat men meende dat de mooie naam Thomas Rhadinus Todischus een pseudoniem was waarachter zich één van de

Leipziger tegenstanders verschool, koos ook Melanchthon een speelse schuilnaam: Didymus Faventinus. ‘De lichtgelovige tweelingbroeder van Thomas, die Luthers charismata weet te waarderen,’ zo parafraseert hij zelf die naam. Hoe gevaarlijk de situatie nu ook geworden was, met volle overtuiging neemt hij het voor Luther, voor de reformatorische prediking van het Evangelie op. ‘Wij vragen niet om medelijden of genade, maar om een eerlijk, onpartijdig onderzoek,’ schrijft hij en roept de vorsten op tot actie: ‘Luistert naar geen ander gebod dan dat van de Heilige Schrift, denkt aan niets anders dan aan uw plicht en het heil van het volk!’

Met klem betoogt hij dat het nooit Luthers bedoeling geweest is om de vrede in de kerk te verstoren, de eenheid van het christendom te breken en oproer te stichten in het rijk. Om dat te bewijzen vertelt hij hoe de reformatie begonnen is. Luther verwerpt niet de oude waarheid, slechts wat de middeleeuwse kerk aan nieuwigheden verzonnen heeft. Het is hem te doen om het zuivere Evangelie, hij wil het bevrijden van menselijke bedenksels. Het gaat vooral om het primaat van de paus, die als een werelds tiran heel Europa onder de knie houdt. Matth. 16: 8 betekent niet dat de kerk gegrondvest is op Petrus, maar op de rots van de geopenbaarde waarheid waardoor Petrus Christus herkende als Zoon van God. De openbaring van God is Christus. De rots is Christus. ‘Als ik voor Luther opkom,’ zegt hij aan het slot, ‘kom ik op voor wat mij het heiligste is, voor de leer-van Christus.’ Dit boekje bevat een felle apologie, die tot een scherpe aanval wordt, te vergelijken met Luthers juist verschenen geschrift ‘Over de Babylonische gevangenschap der kerk’. Niet ten onrechte heeft één van zijn biografen gezegd, dat dit de eerste reformatorische publikatie van Melanchthon is. Het is een klein meesterstuk. We maken hier kennis met Melanchthons grote begaafdheid in het helder concipiëren en scherp formuleren. Hoezeer hij ook schrijft uit de bewogenheid van zijn gemoed, hij houdt zich keurig aan zijn overzichtelijke opzet en gaat de grenzen van zijn betoog niet te buiten. Ingehouden kracht spreekt uit de scherpe lijnen die hij op papier zet. Met deze gaven zou hij de zaak van de reformatie bovenal dienen: hij zou de systematicus worden die Luther, gepassioneerd en elementair getuige, naast zich nodig had.

Dit betekent allerm minst dat Melanchthon een theoreticus of een flegmaticus was. Integendeel, zijn vrienden vertellen, dat hij een hartstochtelijke natuur had, hij was gauw geraakt en kon vooral in zijn jonge jaren heftig uitbarsten. Brutale, luie en domme studenten hebben daarvan gelust. Maar hij oefende zich bewust in zelfbeheersing en bij het ouder worden zouden de zachte kanten van zijn karakter meer en meer naar voren komen.

In de kerstdagen van het beslissende jaar waarover wij spreken, 1520, kwam Philippus Luthers cel binnenstormen. Hij had vernomen dat de geestelijken van Meissen verkondigd hadden, dat ieder het recht had om Maarten Luther te vermoorden. Hij was volkomen overstuurd. In zulke ogenblikken was Luther de rustige. Hij was niet bang, hij had zoals hij zelf zei zo gebedd voor God, dat hij het beven voor mensen verleerd had. En dan kon hij Philippus troosten en bemoedigen als een vader zijn kind. Het jaar 1521 was nog maar twee dagen oud, toen in Rome de beslissing viel: de banbul van paus Leo X werd officieel afgekondigd en ging in kracht van gewijsde. Een maand later hield de roomse legaat Aleander zijn rede voor de Rijksdag te Worms, waarin hij de keizer met klem van redenen aanspoorde om de consequentie te trekken uit de pauselijke veroordeling en de Duitse professor uit te leveren.

Maar zo ver zou het niet komen. In maart kreeg Luther de uitnodiging van Karel V om zelf in Worms te verschijnen en zich voor de Rijksdag te verdedigen. Hij ging. Hoe graag zou zijn vriend meegegaan zijn om hem in dit kritieke uur bij te staan! Het is typisch Melanchthon, wanneer hij als reden voor zijn verlangen opgeeft dat hij dan

gelegenheid zou hebben om een bezoek te brengen aan een paar bibliotheken in de buurt van Worms. Maar dat was onmogelijk. Hij moest nu in Wittenberg de leiding op zich nemen. Begin april verliet Luther de universiteit. Hij zei tot Melanchthon: Als ik niet terugkom en mijn vijanden mij doden in Worms, wat heel gemakkelijk zou kunnen gebeuren, bezweer ik je, lieve broeder, niet te verslappen in de leer en zonder ophouden standvastig te blijven in de waarheid. Doe intussen ook mijn werk, nu ik hier niet kan zijn. Jij kunt het beter dan ik. Daarom zou het geen groot verlies zijn als ik verdween, tenminste als jij blijft. De Heere heeft in jou een geleerd kampvechter. Gedurende bijna een jaar zouden de beide vrienden elkander niet zien.

6. OP DE MUREN VAN JERUZALEM

Het edict van de Rijksdag van Worms waarbij Luther vogelvrij verklaard werd, deed Melanchthon geen ogenblik wankelen. Hij stond, ofschoon hij de steun van zijn vriend nu missen moest, vaster dan ooit in zijn overtuiging dat deze het bij het rechte eind had, ook al keerde de hele wereld zich nu tegen hem.

Wel maakte hij zich hevig ongerust toen in een van de eerste dagen van mei te Wittenberg het bericht binnenkwam, dat de reformator op zijn terugreis door onbekende ruiters overvallen was en weggevoerd. Hij vreesde het ergste, want men had zelfs hem buiten het complot gehouden. Maar een week later weet hij dat het doorgestoken kaart geweest is en dat Luther veilig op de Wartburg zit. ‘Onze zo zeer geliefde vader leeft!’ meldt hij aan Johannes Link, Luthers ordebroeder in Erfurt.

Luther zelf schreef hem uit zijn schuilplaats: ‘Philippus, houd stand als dienaar van het Woord en versterk de muren en poorten van Jeruzalem, totdat het jouw beurt wordt. Je kent je roeping en je gaven. Ik bid voor jou meer dan voor iets anders en ik twijfel er niet aan of mijn gebed wordt verhoord. Bid zelf ook. Laat ons onze last samen dragen. We staan alleen in de strijd. Na mij zullen ze jou te pakken nemen.’

Melanchthons verantwoordelijkheid was wel erg groot voor een jongeman van 24 jaar. Een lawine van werkzaamheden dreigde hem te overstelpen. De zorg voor de universiteit zag hij als zijn eerste plicht. Daar waren juist enkele vacatures waarin voorzien moest worden. Hij zorgde er voor, dat Justus Jonas, de kerkjurist van Erfurt, die de leiding had gehad van de feestelijke ontvangst welke Luther daar in z'n oude universiteitsstad op zijn tocht naar Worms was ten deel gevallen, als theologisch hoogleraar naar Wittenberg kwam. Hij zelf nam de meeste Bijbels-dogmatische colleges waar, opdat de studenten zo weinig mogelijk zouden lijden onder de afwezigheid van professor Luther.

Reeds direct moest Melanchthon ook weet naar buiten optreden. De roomse curie had na het Leipziger godsdienstgesprek de theologische faculteiten van Keulen, Leuven en Parijs als jury gekozen en haar advies gevraagd. Dat van de eerste twee universiteiten was tijdig binnengekomen; de lijst van ketterijen die de Leuvenaars uit Luthers geschriften hadden samengesteld, had men ten grondslag gelegd aan diens veroordeling in de banbul De Sorbonne, de beroemdste van de drie, was te laat gekomen met haar advies. Het verscheen toen Luther op weg was naar Worms, dus lang nadat de banbul was afgekondigd. In deze ‘Determinatio’ werden niet minder dan 104 onjuiste ofketterse uitspraken uit de geschriftenvande Wittenberger monnik saamgelezen. Hij werd beticht van de heresieën van de Manicheeërs, Montanisten, Arianen, Ebionieten, Wiclifieten, Hussieten, Begarden, Lampetianen, Waldenzen en Bohemers, excusez du peu!

Melanchthon ergerde zich buitengewoon aan dit stuk, niet alleen omdat de theologen

van Parijs zich voortdurend op de middeleeuwse kerkelijke concilies beriepen en de kerkvaders, inzonderheid Augustinus, nonchalant passeerden, hij achtte de waarde-loosheid van hun betoog vooral bewezen door het feit dat zij niet één woord uit de Bijbel citeerden.

In een uitermate fel geschrift, 'Apologie van Luther tegen het woedende besluit van de Parijse theologanten', zet hij de heren op hun nummer. Kent de universiteit van Parijs, beroemd om haar geleerdheid, de Heilige Schrift en de kerkvaders niet, dat ze er geen enkel citaat uit aanhalen om hun zwakke argumenten kracht bij te zetten?, vraagt hij sarcastisch. Of denken de doctoren van de Sorbonne dat zij zelf het levende orakel van de kerk van Christus zijn? Inderdaad, als een ketter is wie het niet met Parijs eens is, dan is Luther een ketter — want hij houdt zich aan de Schrift. Melanchthon geeft toe, dat verschillende van Luthers uitspraken in strijd zijn met beslissingen van bepaalde concilies. Mag dat soms niet, als veel van die beslissingen geen grond hebben in het Evangelie? Christus heeft gezegd dat Zijn schapen naar Zijn stem horen. De kerk is volkomen afhankelijk van het Evangelie. Wie van God is, luistert naar het Woord van God en zij die daar niet naar luisteren, zijn niet van God.

Dit is wel het vurigste en ook het meest persoonlijke strijdschrift dat we van Melanchthon kennen. Hier merkt men hoezeer de daad van Luther ook voor hem persoonlijk een bevrijding betekend heeft, Luther, die het waagde duidelijk uit te spreken wat niemand sedert 400 jaren gedurfd had. Melanchthon zag hetgeen zich in Wittenberg afspeelde als een historisch gebeuren: Gods barmhartigheid is weer openbaar geworden. Hij heeft zijn Evangelie weet op de kandelaar gezet. 'Als u vraagt,' besluit hij, 'welk nut het optreden van Luther voor de kerk heeft, laat ik dan alleen maar het belangrijkste noemen: hij heeft ons de ware betekenis van de boete weer geleerd en weer getoond hoe men de sacramenten op de juiste wijze moet gebruiken. Dat dit zo is, daarvoor zou ik veler geweten ten getuige kunnen roepen.'

Het boekje is zo fel en hartstochtelijk geschreven, dat er van de rustige betoogtrant waarin Melanchthon anders zo'n meester is, niet veel is overgebleven. Dat was nu juist wat Luther zo boeide, toen hij het op de Wartburg toegezonden kreeg. Hij maakte er direct een Duitse vertaling van en schreef daar een voor- en narede bij: als ze in de Sorbonne nu nog denken dat ze niet geraakt zijn, zal ik ze met m'n boerenbijl te lijf gaan!

Maar ze waren geraakt. Alle exemplaren van de Apologie die te Parijs kwamen, werden verbrand en er werd een scherp verbod tegen de circulatie van Melanchthons geschrift uitgevaardigd. Pas twee jaar later kwam een verweerschrift, waarin de auteur gehoord werd als 'de Griekse schoolmeester', 'de knaap', 'de leek', 'die getrouwde man': 'Zij die aan de dienst van God toegewijd zijn, huwen niet en die getrouwde man zal priesters, monniken en de paus de les lezen!'

Een sterke theologische argumentatie kan men dit niet noemen — Melanchthon was trouwens geen priester en dat hij getrouwd was, kon men hem dus moeilijk kwalijk nemen. Ook was hij geen predikant. Luther had er wel op aangedrongen dat hij hem vervangen zou als voorganger in de stadskerk en hij schreef aan Spalatinus: Zorg er toch voor dat de raad Philippus als prediker benoemt, het volk wenst het. Maar deze wilde daar beslist niet van horen. Hij voelde zich daartoe niet geroepen, wellicht speelde ook het feit dat hij een klein spraakgebrek had daarbij een rol.

Misschien had men in Parijs vernomen, dat er in Wittenberg een actie gaande was om ook voor priesters het huwelijk vrij te stellen. Het was Andreas Karlstadt, geleerd professor maar gefrustreerde persoonlijkheid, die van de afwezigheid van Luther gebruik maakte om zijn radicale ideeën naar voren te brengen. Hij ageerde tegen het

celibaat, wenste daarvoor een openbaar dispuut. Hij vond dat het priesters niet alleen geheel vrij moest staan om te trouwen, maar dat zij daartoe verplicht waren. Karlstadt doelde daarbij vooral op de geestelijken die in concubinaat leefden — en dat waren er zeer velen.

Drie Saksische priesters deden de stap. Alle drie werden natuurlijk gevangen genomen, de kerk duldde dit eenvoudig niet. Eén van hen, Jacob. Seidler, woonde in het gebied van hertog George, Luthers felle tegenstander. De Wittenberger theologen zonden de hertog een brief waarin ze het voor de priester opnamen. Maar dat was vergeefs — hij werd ter dood gebracht. De tweede was overgeleverd aan de genade van aartsbisschop Albrecht van Mainz, een naar het humanisme neigende kerkvorst. Hij bleef gevangen. De derde, Bartholomeus Bernhardi, proost van Kemberg bij Wittenberg, was een leerling en vriend van Luther. Keurvorst Frederik vroeg aan de juridische faculteit advies wat hij met hem aan moest: eigenlijk was hij verplicht Bernhardi uit te leveren aan de aartsbisschop, zou hij dat doen?

Melanchthon verklaarde zich bereid een verdedigingsgeschrift voor deze man te vervaardigen. Hij wees erop, dat noch in het Oude noch in het Nieuwe Testament een huwelijksverbod voor priesters bekend is. Uit de eerste brief aan Timotheus volgt, dat geestelijken één maal getrouwd mochten zijn. De kerkvaders kennen het celibaat niet, de Griekse kerk heeft het niet. Niemand mag tegen de natuur en Gods Woord in gedwongen worden op grond van menselijke tradities een gelofte te doen dat hij niet zal huwen. Wie zulk een gelofte deed, deed haar op valse voorspiegeling en is er niet aan gebonden. Bernhardi heeft toen hij trouwde met goed recht gebruik gemaakt van zijn christelijke vrijheid.

Deze apologie zond de juridische faculteit naar de keurvorst. Melanchthon deed er nog een persoonlijk schrijven bij, mede getekend door Karlstadt en Johannes Agricola. Dit optreden redde Bernhardi het leven; Frederik de Wijze zond de apologie door naar de aartsbisschop en weigerde de ‘misdadiger’ uit te leveren.

De apologie van Melanchthon werd in het Duits vertaald en vond ruime verspreiding. Een kordate stap. Luther zou misschien nog even geaarzeld hebben. Hij was juist bezig met het probleem van de monnikengelofte. Zowel in die vraag als in het stuk van het celibaat kreeg hij de grote stoot van zijn vriend Philippus. En Philippus wist wat hij deed

7. DE LOCI-RADICALISTEN

Hoezeer Melanchthon tijdens Luthers afwezigheid in beslag genomen werd door allerlei praktische zaken, toch besteedde hij de meeste tijd aan zijn theologische studie. Hij concentreerde zich meer en meer op Paulus. Op college had hij de brieven van Paulus aan de Romeinen en aan de Colossenzen behandeld. Luther was daarvan zeer onder de indruk geweest. Tevergeefs had hij aangedrongen op uitgave van dit commentaar. Melanchthon antwoordde: Ik ben bang dat ik het Woord van God met mijn menselijke woorden verduister.

Toen publiceerde Luther zelf het dictaat van zijn vriend, buiten diens medeweten. In de voorrede schreef hij: Ik ben zo vrij deze aantekeningen het licht te doen zien en bied je dus hierbij je eigen werk aan. Als je er niet mee ingenomen bent, even goede vrienden, ik ben er zeer mee ingenomen. De schuld ligt bij jou, als hier al sprake is van schuld. Waarom publiceerde je het zelf niet? Ik heb het je zo vaak gevraagd, ik heb erop aangedrongen, ik heb het je bevolen. Mijn enige verdediging is: het doet me in dit geval plezier een dief te zijn en als zodanig te boek te staan. Of jij nu huilt of

lacht, dat is mij om 't even. Melanchthon had het nogal gemoedelijk opgenomen. Hij had er alleen bezwaar tegen, dat de uitgave vol fouten stond. Maar die werden in de herdrukken verbeterd.

Steeds weer behandelde Melanchthon de brief aan de Romeinen, geheel in de lijn van Luther, die immers zelf enkele jaren geleden juist bij zijn voorbereiding voor een college over de Romeinen de sleutel tot het schriftuurlijk getuigenis teruggevonden had. Hoe meer Melanchthon zich met deze brief bezighield, des te meer ging de leer die Paulus hier ontwikkelt hem boeien. Toen hij weer klaar was met de behandeling op college besloot hij dit dictaat zelf gereed te maken voor de pers.

Maar terwijl hij ermee bezig was, veranderde hij van plan. Liever dan een doorlopend commentaar, wilde hij een systematische uiteenzetting geven van de hoofdgedachten die Paulus in deze brief naar voren brengt, een samenvatting van de belangrijkste stukken van de paulinische theologie. In enkele wijsgerige geschriften die hij juist het licht had doen zien, een handboek voor de retorica en een voor de dialectiek, had hij zich op voetspoor van de Nederlander Rudolf Agricola, wiens werken hij reeds als student had leren kennen, in de techniek van het samenstellen van dergelijke 'hoofdpijnen' geoefend. Zulke compendia noemde men van oudsher — ook Erasmus deed het — *loci communes*, algemene grondbegrippen. Het nieuwe van Melanchthon is, dat hij deze methode gaat toepassen op de theologie. En het merkwaardige is, dat hij tot deze dogmatische samenvatting komt op grond van zijn exegetisch werk.

Zo ontstond het beroemde boek *Locī Communes rerum theologiarum*, Theologische hoofdpijnen. Met recht heet het de eerste protestantse dogmatiek. Het is Melanchthon in dit boek te doen om de grote heilswaarheden van het Evangelie. Vragen aangaande het wezen van God, de drie-eenheid, de schepping en de incarnatie, waarover in de middeleeuwse dogmatische handboeken maar al te veel gespeculeerd werd, stelt hij bewust terzijde. Dat zijn mysteriën, die eerder aangebeden dan uitgeplozen moeten worden, zegt hij. Hij wil geen theoretische beschouwingen geven, maar uiteenzetten waarom het gaat in de verhouding tussen God en de mens, zoals deze in Christus geopenbaard is. Want Christus kennen betekent niet — wat de scholastieke theologen ervan gemaakt hebben — veel weten over zijn beide naturen of precies op de hoogte zijn van de manier waarop hij mens is geworden. Dergelijke redeneringen raken het hart niet. Christus kennen betekent: Zijn weldaden erkennen. Die vinden we alleen in de Heilige Schrift. Het is Melanchthon te doen om de levende relatie tussen Christus en de gelovige.

Zo gaat hij allereerst na wat Paulus met 'zonde' bedoelt. Juist daarover zegt hij dingen van blijvende waarde. Zonde is de verborgen zelfzuchtige wortel van al onze menselijke daden. Daarom is niemand in staat uit eigen kracht, uit eigen vrije wil, het eeuwige heil te verwerven. Hier heerst alleen Gods genade. God geeft ons Zijn Wet, opdat wij daardoor zouden zien hoe verkeerd ons hart gericht is. Zo leert hij ons aan ons zelf te vertwijfelen. Dan komt het woord van het Evangelie tot ons, de boodschap van de vergeving en van de nieuwe levensmogelijkheid. Als de mens de goddelijke belofte, dat Christus alles voor hem volbracht heeft en nog alles voor hem doet, gelooft, als hij er niet aan twijfelt dat Christus' gerechtigheid zijn gerechtigheid is en Christus' offerdood de verzoening voor zijn zonden, dan is hij gerechtvaardigd. Geloof is vertrouwen op Gods barmhartigheid, het openbaart zich in bereidheid om de naaste te dienen. Alleen dit geloof rechtvaardigt ons, niet de sacramenten, die we zien moeten als gaven van God, aan ons zwakke mensen gegeven om ons te troosten en te sterken. Het boek eindigt met enkele hoofdstukken over ethische vragen, waarin duidelijk gemaakt wordt hoe de christen zijn geloof en liefde in de wereld moet

realiseren.

Onder alle drukte door heeft Melanchthon gedurende het jaar 1521 constant aan dit kleine standaardwerk gearbeid. En nog was hij er niet mee tevreden Reeds in 1522 — het was toen al bij verschillende drukkers in grote oplagen verschenen — zag een herziene uitgave het licht. Later heeft hij het boek in talloze nieuwe edities, tot 1559 toe, nog herhaalde malen omgewerkt en geprobeerd het steeds meer geschikt te maken als theologisch leerboek, waarbij jammer genoeg de oorspronkelijke Bijbelse opzet enigszins schuilging achter het systeem van de geleerde, die een intellectueel verantwoorde en afgeronde leer wenst te geven, waardoor helaas ook allerlei verschuivingen plaats hadden.

De betekenis van dit theologisch handboek kan moeilijk overschat worden. Het werd van stonde aan klassiek en het heeft vele generaties lang in heel Europa gediend als handboek voor theologische studenten. Het is een bekwame samenvatting van Luthers gedachten, zoals deze in diens eerste Bijbelcommentaren en in de grote reformatorische geschriften van 1520 tot uitdrukking waren gekomen. Toch verschilt Melanchthons opvatting reeds hier en daar iets van die van Luther, nog niet wat de inhoud van de leer betreft, maar in de wijze waarop hij deze in het vat giet. Dat kon ook moeilijk anders, waar het zijn taak was de naar alle kanten uitschietende gedachten van de reformator te ordenen, de bergstroom te kanaliseren.

Luther zelf was van dit werk eenvoudig verrukt. Dit was geest van zijn geest en het boek had zijns inziens grote voordelen boven zijn eigen publicaties, die eigenlijk allemaal gelegenheidsgeschriften waren en die hij als eendagsvliegen beschouwde. Nog wanneer hij vier jaar later zijn grote strijd met Erasmus voert, zegt hij in één van de eerste zinnen van zijn traktaat over de knechtelijke wil: dit boekje van Melanchthon is waard om in de kerkelijke canon opgenomen te worden. Misschien prees hij het werk van zijn vriend juist in dit verband zo om er de vorst van de humanisten op te wijzen, dat er ook humanisten waren die zich aan de prediking van het volle Evangelie gewonnen hadden gegeven.

De opmerking zelf is natuurlijk, zoals dat bij Luther vaker het geval is, een beetje overdreven. Wat hij eigenlijk bedoelt, blijkt uit een uitspraak in zijn tafelgesprekken later, als hij tot de studenten zegt: ‘Wie thans theoloog wil worden, heeft twee grote voordelen. Ten eerste heeft hij de Bijbel, die hij nu zonder enige hindernis kan lezen. Daarnaast heeft hij de *Loci* van Philippus. Hij leze ze vlijtig, zolang tot hij ze in z’n hoofd heeft. Wie deze twee boeken heeft, is een theoloog die tegen de duivel en alle ketters op kan. Heel de theologie staat voor hem open, zodat hij verder alles met vrucht kan lezen.’

.Andreas Karlstadt zat intussen niet stil. Hij propageerde niet alleen afschaffing van het celibaat, maar riep ook de monniken op hun geloften als niet gedaan te beschouwen en het klooster te verlaten. Het volk spoorde hij aan om niet meer te gaan biechten en de vastengeboden opzettelijk te overtreden. Hij kreeg hulp van Gabriel Zwilling, een Augustijner monnik met één oog, maar een man met vuur voor twee. In een preek (in het najaar van 1521) ging deze heftig te keer tegen de roomse opvatting van het avondmaal als offer en goed werk. Hij eiste radicale terugkeer tot de simpele oudchristelijke avondmaalsviering in de vorm van een maaltijd, waarbij ook de gemeentelieden deel hebben aan de beker, en voorts verwijdering van de beelden uit de kerken. Verschillende monniken van het Zwarte Klooster gingen erop in. Zij legden de gewaden af, hielden op met bedelen, vierden het Bijbels avondmaal. Melanchthon besloot de vragen waarom het ging in een academische disputatie te behandelen. Hij wees in zijn thesen op de betekenis van het Woord in het sacrament van het altaar, dat

niet als offer mag gelden en evenmin als goed werk mag worden misbruikt. In principe kon zijns inziens tegen de opvatting van Karlstadt en Zwilling en tegen de gang van zaken niets ingebracht worden.

De keurvorst echter was daarvan nog niet zo zeker. Hij benoemde een commissie van vertegenwoordigers van de universiteit, hoofdzakelijk leden van de theologische faculteit, om hem te adviseren wat hij met het oog op deze actie zou moeten doen. Melanchthon was uiteraard de woordvoerder. Hij schreef het advies: de keurvorst moet geen maatregelen nemen, we moeten inderdaad terugkeren tot de Bijbelse en oudchristelijke vorm van het avondmaal. Hij waarschuwt Frederik ernstig om niet in te grijpen, hij zal in de jongste dag geoordeeld worden als hij het doet.

De spanning steeg. Het werd december. Er brak oproer uit. Studenten stormden de stadskerk binnen en stoorden de priester bij het celebreren van de mis. Zij molesteerden de monniken die het klooster niet wilden verlaten. Een paar raddraaiers werden gevangen genomen, maar het volk dreigde de gevangenis te bestormen.

Op dat ogenblik kwam Luther incognito in Wittenberg om eens poolshoogte te nemen. Hij verlangde erg naar een gesprek met z'n vrienden. 't Was gevaarlijk genoeg, maar hij waagde het. Hij werd niet herkend in zijn riddertenu met z'n weelderige baard. Zijn trouwste medewerkers konden eerst nauwelijks geloven dat hij het werkelijk was. 'Bij mijn Philip, in Amsdorfs huis,' schrijft hij onder een brief die hij gedurende zijn korte verblijf aan Spalatinus zond. Hij logeerde namelijk bij deze trouwe vriend, in wiens huis in die dagen ook Melanchthon woonde. En in die brief staat deze zin: 'Alles wat ik hier zie en hoor, bevalt me uitstekend.' De stemming was perfect. Lucas Cranach werd gehaald om een portret van jonker George te maken. Alle actuele vragen werden in de kleine kring van de vrienden besproken. Dat het vandaag of morgen mis zou gaan, zag Luther niet, evenmin als Melanchthon het zag. Anders was hij zeker gebleven.

Nu ging hij na drie dagen terug met het plan een vlugschrift te laten uitgaan, waarin hij de al te voortvarenden zou raden een beetje kalmer tempo te kiezen bij de vernieuwingsmaatregelen. En hij had nog een ander plan. Hij wilde in zijn rustige schuilplaats beginnen met de vertaling van het Nieuwe Testament. Zelf voelde hij zich tot die taak eigenlijk niet bekwaam, maar het was Melanchthon die hem in deze dagen overtuigd had dat dit nu het eerste was wat gebeuren moest en dat hij de man was om het te doen.

8. VREEMDE GASTEN

Luthers kortstondige bezoek in Wittenberg had plaats in het begin van december 1521. Op de eerste kerstdag trad Karlstadt op met een opzienbare vernieuwing van de eredienst. Er waren zo'n tweeduizend mensen in de stadskerk (Wittenberg had 2500 inwoners). Karlstadt verscheen voor het altaar in een eenvoudig zwart kleed, de liturgische gewaden had hiï in de sacristie laten hangen. In zijn preek zei hij, dat iedereen aan het avondmaal mocht deelnemen, ook zonder dat hij gevast of gebiecht had. Nodig is alleen geloof, hartelijk verlangen en innerlijk berouw. 'Zie hoe Christus u laat deelnemen aan Zijn zaligheid, als u gelooft. Zie hoe Hij u door Zijn belofte heeft gereinigd en geheiligd. Meer nog, zie dat Christus Zelf voor u staat. Hij neemt van u af al uw strijd en twijfel, opdat u moogt belijden: ik ben zalig door Zijn Woord.' De liturgie van de mis las hij nog in het Latijn, in zeer verkorte vorm, want hij liet alle gebeden waarin van de mis als van een offer gesproken wordt weg. Bij de woorden van de inzet van het avondmaal ging hij over in het Duits. Voor het eerst hoorden

de honderden op dit ogenblik in hun eigen taal. 'Dit is de beker van mijn bloed van het nieuwe en eeuwige testament, geest en geheimenis van het geloof, dat voor u en voor velen vergoten wordt tot vergeving der zonden.'

Alle deelnemers kregen deel aan de beker, een gewone kroes. Een historisch moment, velen trilden over al hun ledematen. Ze moesten het brood met eigen hand van een bord nemen. Een man liet het vallen. Hij schrok zo, dat hij de moed niet kon opbrengen het op te rapen, hij durfde het niet nog eens aanraken.

Was Melanchthon in deze dienst aanwezig? Niet waarschijnlijk. Hij zelf had, zoals een student in een brief vermeldt, op Michaëlsdag (29 september) in een academiedienst in de Slotkerk deelgenomen aan een uitreiking van het avondmaal onder beide gedaanten. Maar dat was dus in besloten kring. Wat hier gebeurde, had veel verdere consequenties. Karlstadt was bereid tot volgende stappen, en onder zijn leiding besloot de stadsraad om niet alleen de eredienst in de aangegeven richting te reformeren, de kerkmuziek af te schaffen (orgels, trompetten en fluiten horen in het theater thuis, zei Karlstadt) en de beelden uit de kerken te verwijderen, maar ook om allerlei misstanden in het sociale leven te veranderen: bedelen werd verboden, een algemene armenkas ingesteld, huizen van ontucht gesloten. Voormalige monniken begonnen reeds met het verbranden van beelden en van de voor het sacrament van de stervenden bestemde heilige olie.

Melanchthon besepte, dat de leiding hem begon te ontglippen, maar hij had tegen de gang van zaken geen principiële bezwaren, al huiverde hij wel eens bij de ruwe wijze waarop Karlstadt en de zijnen te werk gingen. 'Ik merk,' schrijft hij aan Spalatinus, 'dat de huidige gebeurtenissen je ontstellen. Ze laten ook mij niet onbewogen. Maar we moeten de afloop in Gods hand stellen.' Zolang de ontwikkeling der dingen lag in het verlengde van door Luther uitgesproken gedachten, kon hij ermee akkoord gaan.

Maar er verschenen nieuwe figuren op het toneel. Zij verkondigden ideeën waarbij hij de geijkte maatstaf niet meer hanteren kon. Toen werd Melanchthon onzeker. De grenzen van zijn mogelijkheden werden zichtbaar. Het ontbrak hem aan de zelfstandigheid, de scherpe blik en de vaste hand van de leider.

Op de derde kerstdag hadden zich een paar mannen bij hem gemeld, naar wier uiteenzetting of liever getuigenis hij met grote aandacht had geluisterd. Het waren een paar wevers uit Zwickau, een (wat wij zouden noemen) industriestadje in het oosten van het keurvorstendom. Daar werkte het optreden van Johannes Hus nog na en er leefden nog herinneringen aan andere sociale ketterse stromingen uit de middeleeuwen. Luthers optreden had er een duidelijke, schoon niet al te zuivere weerklank gevonden. Spiritualistische, sociale en mystieke bijgeluiden hadden zich met zijn prediking van het Evangelie van de genade gemengd en er de overhand op gekregen. Op de achtergrond stond de interessante, begaafde figuur van de op Luthers aanbeveling in Zwickau beroepen predikant Thomas Müntzer, die later de fanatieke leider van de boerenopstand zou worden. Met vurige welsprekendheid zweepte hij de volksmassa's op tot revolutie op grond van het Evangelie, in de verwachting: het nieuwe rijk van God staat voor de deur. Müntzer werd door de stadsraad verbannen. Een opstand van het gilde van de wevers was het gevolg. Enkele leiders van de beweging vonden het toen raadzaam uit Zwickau te verdwijnen en hun heil te zoeken in Wittenberg.

Zo kwamen ze bij Melanchthon, die derde kerstdag. Het waren twee wevers, lekenpredikers, Nicolaas Storch, aan wie een engel in een droom geopenbaard had dat hij in het nieuwe rijk de stedehouder van God zou worden, en Thomas Marx. De derde was een jonge theoloog, Marcus Stübner; hij had in Wittenberg gestudeerd, Melanchthon kende hem wel. Zij vertelden niet zozeer van de onlusten in Zwickau als wel van de

speciale openbaringen die hun ten deel waren gevallen en van de particuliere gesprekken die de aartsengel Gabriël met hen had gevoerd. Zij predikten, zeiden ze, alleen datgene wat God hun rechtstreeks geopenbaard had en noemden zich dus profeten van de Heere.

Melanchthon merkte dat ze goed thuis waren in de Schrift. Hij kwam onder de indruk van hun geestdriftig getuigenis, ofschoon er veel was dat hij niet plaats kon en ook wel het één en ander dat hem bepaald tegenstond. Dat alle geestelijken en alle ongelovigen moesten worden uitgeroeid om de weg te bereiden voor de gemeente van de verkorenen en voor het rijk van God, waarin alle politieke en sociale ordeningen vanzelf vernieuwd zouden worden, kon hij moeilijk aannemen. Dat ze kritiek oefenden op de oude kerkelijke traditie van de kinderdoop maakte hem onzeker. Hij moest toegeven dat de mis zonder actieve deelname van de gelovigen geen waarde bezit: de priester kan het niet doen, het gaat immers om de persoonlijke heilsverzekerdheid. Moest hij dat dan ook niet toepassen op het sacrament van de doop? Ook Augustinus, dat wist hij, was met dat probleem van kinderdoop en persoonlijk geloof niet klaargekomen.

De mystieke wijze waarop deze mannen over hun verhouding tot God spraken, bracht Melanchthon helemaal van zijn stuk. Zij zeiden bevrijd te zijn van alle aardse hartstochten en begeerten, omdat ze zich in het geloof hadden laten verzinken in God, waarbij hun menselijk ik geheel in het goddelijk wezen was opgegaan. Philippus had nauwelijks één mystieke draad in zijn geestelijk gewaad. Misschien luisterde hij juist daarom zo geboeid. Instinctief voelde hij dat het hier ging om een religieuze beweging van grote draagwijdte, die tegemoet kwam aan een algemeen gevoelde behoefte van duizenden. En juist omdat wat hij hier hoorde hem zelf zo vreemd was, stond hij er machteloos tegenover. Geest hadden ze, dat moest hij erkennen, maar welke geest? Hij durfde dat niet te beslissen.

Zodra de vreemde gasten de deur uit waren, schreef Melanchthon een brief aan de keurvorst: 'Ik kan nauwelijks zeggen, hoe diep bewogen ik ben. Maar niemand behalve Martinus kan hierover oordelen. Aangezien het Evangelie in gevaar is, zou er een gelegenheid moeten worden gevonden waarbij hij een gesprek met ze zou kunnen voeren. Zij wensen dat. Ik zou u niet schrijven als de zaak niet zo belangrijk was. We moeten oppassen dat we de Geest van God niet wederstaan, maar evenzeer dat we de duivel niet in de armen vallen.'

Maar Spalatinus en de keurvorst voelden er niet voor om een disputatie tussen de profeten en Martinus te organiseren. Dat zou de onrust maar vergroten. Luther zond zijn vriend een schriftelijk advies. Hij berispte hem wegens zijn weifelmoedige houding. Van de Zwickauers moest hij niet veel hebben, ze praatten zijns inziens te vroom en hadden het te veel over zich zelf. 'Onderzoek eerst eens,' schrijft hij, 'of die mensen de geestelijke benauwdheden en goddelijke geboorteweeën hebben doorge- maakt, of ze door dood en hel zijn heengegaan. Als ze zeggen dat alles bij hen glad en gelaten verlopen is, dat het lijdzaam en stichtelijk is toegegaan, moet je hen niet erkennen, ook al beweren ze dat ze in de derde hemel opgetrokken zijn geweest, want dan hebben ze het teken van de Zoon des mensen niet. De goddelijke majesteit spreekt nooit onmiddellijk in onze ziel. Hij zendt nooit iemand die niet óf door mensen geroepen is, óf door wonderen zijn roeping bewijzen kan, zelfs niet zijn eigen Zoon. God spreekt door media, niemand zou het kunnen verdragen om Hem Zelf te horen spreken. God is een verterend vuur. Zelfs de dromen en visioenen van hen die werkelijke heiligen zijn, zijn vreselijk om te verdragen. Als je er niet achter kunt komen van welke geest ze zijn, moet je je houden aan de raad van Gamaliël en afwachten.'

Melanchthon lette in het bijzonder op Marcus Stübner, de theoloog, die bij hem in huis kwam wonen. Eens viel deze vlak naast hem in slaap. Wakker geschrokken vroeg hij: ‘Professor, wat is uw mening over Johannes Chrysostomus?’ Melanchthon antwoordde: ‘Ik heb achting voor deze kerkvader, maar ik hou niet van zijn breedsprakigheid.’ Toen vertelde Stübner dat hij zojuist in een droomvisioen Chrysostomus in het vagevuur had zien zitten. Nu begon Melanchthon toch werkelijk aan het profeetschap van de jonge man te twijfelen, want een paar dagen geleden nog had Stübner gezegd dat hij niet in het vagevuur geloofde. Dat was een constructiefout die een man als Melanchthon niet nam.

Karlstadt zocht daarentegen dagelijks meer het gezelschap van deze ‘geestdrijvers’. Hun visioenen achtte hij de hoogste wijsheid. Hij trok daaruit de consequentie, dat de uitleg van de Bijbel nu ook niet meer door gestudeerde theologen moest geschieden, maar door ongeletterde lieden, verlicht door de Geest. De enig mogelijke weg tot God, leerde hij nu, is de volledige passiviteit van de mens, die in zich zelf ruimte schept voor de inwerking van de Eeuwige. Hij sloot zijn colleges en ging de straat op om de meest eenvoudige christenen te interviewen over de exegese van duistere Schriftplaatsen. Eén van zijn leerlingen, een schoolmeester, ging voor het open raam van zijn klas staan en riep de ouders toe dat ze hun kinderen van school moesten halen. Jezus had immers gezegd, dat we niemand ‘meester’ mogen noemen. De onrust in de stad nam hand over hand toe. Karlstadt leidde een complete beeldenstorm in de stadskerk.

Nu was Melanchthon ten einde raad. Dat het onderwijs werd aangetast, deed voor hem, de geboren humanist, de deur dicht. Ze moesten de mensen die proberen de onervaren jeugd van de studie af te houden de tong afsnijden!, schrijft hij aan een vriend.

Door een speciale bode, buiten het hof om, zond hij een noodkreet naar de Wartburg: ‘De dijk is doorgebroken, ik kan de waterstromen niet meer tegenhouden.’

Na een week kwam de bode terug met de boodschap: ik kom. Drie dagen later zou Luther zelf weer in Wittenberg zijn.

9. EEN NIEUW BEGIN

‘Ik wil ondergedoken blijven zolang het maar even mogelijk is; later zal ik voortzetten wat ik begonnen ben,’ had Luther nog in januari 1521 aan Melanchthon geschreven. Maar nu de stadsraad meende dat hij niet langer gemist kon worden, bedacht hij zich geen ogenblik meer. De eerste maart ging hij op reis.

Dwars door het land van zijn aartsvijand hertog George reed hij naar Wittenberg, een stout stukje. Uit Borna schreef hij die beroemde brief aan z’n verontruste keurvorst: ‘Ik ben Uw keurvorstelijke Genade volkomen tegemoet gekomen door een jaar weg te blijven. De duivel weet wel dat ik het niet uit angst heb gedaan. En ik zou door Leipzig rijden, al zou het negen dagen louter hertog Georges regenen, die elk voor zich tienmaal woedender waren dan deze. Hij denkt zeker dat mijn Heere Christus een soort uit stro gevlochten mannetje is ... Uw keurvorstelijke Genade wete dat ik naar Wittenberg kom onder veel hoger bescherming dan een keurvorst kan bieden. Ik ben dan ook niet van plan uw bescherming te vragen. Ja, ik ben overtuigd, dat ik Uw keurvorstelijke Genade beter beschermen kan dan deze mij. Trouwens, als ik wist dat Uw keurvorstelijke Genade mij zou kunnen en willen beschermen, zou ik niet komen. In deze zaak is het zwaard machteloos en hulpeloos — hier moeten we alles van God verwachten zonder menselijk zorgen of toedoen. Daarom: wie het meeste geloof heeft,

die zal hier het beste beschermen ...’

Bekend is ook de ontmoeting van de pseudo-ridder in de herberg De Zwarte Beer even buiten Jena met twee Zwitserse studenten, die op weg waren naar Wittenberg. Johan Kessler heette de ene en hij heeft in zijn reisbeschrijving dat kostelijke verhaal overgeleverd. Toen we 's maandagsavonds in de gelagkamer kwamen, zegt hij, zagen we daar een ruiter alleen aan een tafel zitten lezen. Hij droeg een rode muts, geen wapenrusting maar wel een zwaard, dat hij een beetje onhandig vasthield. Hij groette ons vriendelijk en toen we ons met het oog op onze modderige schoenen op een bankje bij de deur wilden neerlaten, vroeg hij of we bij hem kwamen zitten en hij bood ons een glas bier aan. Hij merkte direct dat we uit Zwitserland kwamen en toen hij zag dat we niet gewend waren bier te drinken, ruilde hij de kroezen voor een paar bekertjes wijn. Het gesprek kwam al gauw op de studie en de universiteit van Wittenberg. Weet u ook of doctor Luther in de stad is?, vroegen we. En hij antwoordde: Die zal binnenkort wel weer terugkomen, maar Melanchthon is er, die Grieks doceert en er is ook een hoogleraar in het Hebreeuws. Leer die talen goed, want zonder dat kun je de Bijbel niet verstaan. Kessler sloeg een blik op het boekje waarin de ridder zat te lezen: het was een Hebreeuws psalmboek. Hij zei: 't Zou me een vinger waard zijn als ik die taal kon lezen. Ja, was het antwoord, gemakkelijk is het niet, ik oefen me er dagelijks in. Later fluisterde de herbergier de Zwitsers in dat die vreemdeling, die hen ook bij de maaltijd vrijgehouden had, Maarten Luther zelf was. Deze maakte er zich met een grapje af, maar wel gaf hij de groeten mee aan de Wittenberger hoogleraren. En toen ze zaterdag, in de universiteitsstad gearriveerd, een bezoek afstaken bij hun landgenoot, de jurist professor Schurf, vonden ze daar niet alleen de theologische hoogleraren Jonas en Amsdorf, maar ook Luther en Melanchthon in druk gesprek. Kijk, zei Luther, dat is nou professor Melanchthon van wie ik jullie in Jena vertelde.

De volgende dag, zondag Invocavit, besteeg hij de kansel van de stadskerk. Het gerucht dat de gebannen reformator zelf weer preken zou, had heel Wittenberg in beweging gebracht. Iedereen was er die morgen, ook de Zwickauer geestdrijvers. Luther hield een geweldige preek, wel de mooiste van de vele die ons zijn overgeleverd: 'Wij zijn allen tot de dood geroepen en niemand zal voor een ander kunnen sterven, ieder moet in eigen persoon, voor zich zelf met de dood strijden. Ik zal dan niet bij u zijn en u niet bij mij. Daarom moet ieder voor zichzelf de hoofdzaken die een mens nodig heeft goed kennen om wel gewapend in dat laatste gevecht te verschijnen, en dat zijn drie dingen: ten eerste moeten we weten dat we kinderen des toorns zijn, dat al onze werken, overleggingen en gedachten volkomen nietswaardig zijn. Ten tweede moeten we weten dat God ons Zijn eniggeboren Zoon gezonden heeft om ons, die in Hem geloven, van zonden te bevrijden en kinderen Gods te maken. Met vreugde bemerk ik dat het u aan deze twee dingen, zondebewustzijn en geloof, niet ontbreekt. Maar er is ook nog een derde. Dat is de liefde. We moeten liefde voor elkaar hebben. Zonder liefde is het geloof waardeloos, al spreekt het met de tongen van mensen en engelen.'

Daarover wijst hij dan de radicale geestdrijvers scherp terecht: ze hebben veel geloof — er zitten er hier wel een stuk of twee, drie, ja, wel tien of meer in de kerk die het daarin veel verder hebben gebracht dan ik, zegt hij — maar ze hebben gebrek aan liefde, ze drijven door, ze eisen alles of niets, ze houden geen rekening met de zwakken. 'Hoe doet een moeder als zij haar kind voedt? Eerst geeft ze het melk, dan pap, later een ei en ze geeft het zolang vloeibaar voedsel tot het vastere spijs kan verdragen, dan leert ze het kaas en brood eten. Als een moeder haar kind direct kaas en brood, gebakken en gebraden vis en wijn zou geven, waar zou dat op uitlopen? ...

Zo moeten we geduld hebben met wie nog zwak in het geloof is en niet ineens alles eisen.’

Melanchthon was er die morgen ook uiteraard. Hij luisterde gespannen. Later zal blijken welk een diepe indruk deze preek van Luther, op dit historische ogenblik gehouden, op hem gemaakt heeft.

‘Morgen zullen we verder gaan,’ luidde de laatste zin van de preek. En een hele week lang preekte Luther elke dag om de bevolking van zijn stad weer in het spoor te krijgen dat hij voor ogen had. Hij dempte de opstand met zijn bezwerend woord.

Enkele maanden geleden was ik in Saksen en maakte in de stadskerk van Wittenberg een grote samenkomst mee naar aanleiding van de communistische maatregel om de landbouwbedrijven te socialiseren. Zelf mocht ik ook spreken op deze kerkedag. Uit wijde omtrek waren de boeren gekomen en vulden met de bevolking van de stad het grote, historische kerkgebouw. Er was een diepe onrust onder de mensen, een voelbare spanning hing in de kerk. Ik moest toen telkens aan die Invocavit-preken uit 1522 denken, hoe de man Gods daar van diezelfde kansel een hele stad regeerde met het Woord alleen.

Zwilling en Karlstadt lieten zich gezeggen. De Zwickauers gingen heen. De rust keerde weer. Het was echter duidelijk dat de mis niet meer op de oude, roomse wijze gehouden kon worden. Luther aanvaardde een compromis-voorstel van Melanchthon: de oude liturgie zou hersteld worden, maar alle gebeden waarin sprake was van het offer, zouden worden weggelaten. En ook op ander gebied werden enkele maatregelen die wat al te radicaal leken, een beetje teruggeschroefd.

Melanchthon was zielsgelukkig, niet alleen dat hij zijn vriend weer bij zich had, maar vooral dat hij zich nu weer intensiever met zijn studie kon bezighouden. Elke dag zonderde hij een paar uren af om samen met Luther nog eens rustig, aan de hand van de Griekse tekst, diens in ongelooflijk korte tijd op de Wartburg gereed gekomen vertaling van het Nieuwe Testament door te nemen. Magister Philippus heeft niet alleen de stoot gegeven tot de verschijning van deze vertaling, hij heeft er ook mee de laatste hand aan gelegd. Hij wilde dat het boek zo gauw mogelijk verschijnen zou — de duivel kan gemakkelijk uit ergernis over zulk een werk nog op ’t laatste moment een spaak in het wiel steken, zei hij — maar hij wilde aan de andere kant alles tot in de puntjes verantwoord hebben.

Uit brieven aan zijn vrienden weten we hoe hij zich daarvoor inspande. Als echt filoloog woog hij de betekenis van de Griekse woorden zorgvuldig af tegen de Duitse equivalenten die Luther gekozen had, en soms overlegde hij lang, als hij tussen vrijwel synonieme woorden kiezen moest, welke uitdrukking met de bedoeling van het oorspronkelijke het meest overeenkwam. Veel zorg besteedde hij bijvoorbeeld aan goede Duitse benamingen voor de in het Nieuwe Testament voorkomende munten. Aan een zekere dokter Sturz in Erfurt, die bekend stond als geleerd numismaticus, vroeg hij inlichtingen over een paar munten die hij niet thuis kon brengen. Ook over de benamingen van gewassen, maten en gewichten ging hij te rade bij ter zake kundigen. En dan had hij nog een heel bijzonder plan, waarin hij zijn tijd vooruit was: hij wilde voorin het Nieuwe Testament een kaart en een geografische beschrijving van het heilige land opnemen, iets wat zijns inziens voor de Bijbellezers van groot belang zou zijn. Maar dat heeft hij tot zijn teleurstelling niet voor elkaar kunnen krijgen.

De onrust in de stad, vooral de actie van Karlstadt tegen alle wetenschappelijke theologische ontwikkeling, had de studie aan de universiteit grote schade toegebracht. Het was vanzelfsprekend magister Philippus’ taak om de zaken weer op orde te brengen. De theologische colleges van Luther, die hij tijdens diens afwezigheid naast

zijn eigen voorlezingen had waargenomen, bleef hij voorlopig houden, daar Luther veel op reis was om ook elders in het land de rust te herstellen. Maar op den duur wilde hij er toch af, hij was nu eenmaal geen theoloog, Luther kon dat immers beter dan hij. Hij wilde zich liever tot de humaniora, de literaire stof beperken. Door het optreden van Karlstadt cum suis was hij dieper dan ooit overtuigd van de waarde van de humanistische vooropleiding en de noodzaak van wetenschappelijke studie, inzonderheid van de letteren, voor de ontwikkeling van de reformatie. En tenslotte werd hij ook alleen voor zijn colleges in de facultas artium betaald.

Maar Luther was het daar allerminst mee eens. Al was Philippus officieel geen doctor in de godgeleerdheid (wat voor een theologisch professoraat eis was), hij noemde hem een ‘doctor boven alle doctoren’, en vond dat Melanchthon best al zijn theologische colleges kon waarnemen, dan zou hij zich helemaal vrij kunnen maken voor de vertaling van het Oude Testament. De lessen in het Grieks kan wel een ander geven, dat moet dan maar door een lector gebeuren. Een man van het formaat van Melanchthon moet theologie doceren, in plaats van ‘kinderlijke voorbereidende stof te onderwijzen en het betere te laten liggen,’ zei hij.

Dat deze bekwame hoogleraar een groter salaris moest hebben, stond voor Luther vast. Hij schreef aan de keurvorst: U moet wel bedenken, dat een groot deel van de studenten voor deze professor naar Wittenberg komt. Nu, eindelijk verhoogde Frederik dan Melanchthons inkomen en hij deed het meteen goed: hij verdubbelde zijn salaris en bracht het op 200 gulden per jaar. Maar daarbij stelde hij de voorwaarde: elke dag Grieks én theologie doceren! Dat ging de krachten van magister Philippus toch werkelijk te boven. En Luther schrijft weer: Zo iets kunt u van niemand eisen. U mag hem wel een dubbel salaris geven alleen reeds voor het extra-werk dat hij al zolang gedaan heeft. Toen werd er een middenweg gevonden: Melanchthon zal dagelijks klassieke en wijsgerige literatuur doceren en theologische colleges geven naarmate hij daar zelf lust toe heeft. Dat heeft hij tot zijn dood toe gedaan.

10. POPULAIRE POLEMIEK

De strijd tussen de opkomende reformatiebeweging en de vertegenwoordigers van de gevestigde kerk, een strijd die het gehele beeld van de zestiende eeuwse Europese geschiedenis beheerst, werd waarlijk niet alleen op universitair niveau uitgevochten — de nog zo jonge drukpers betrof brede scharen in het conflict en de volksliteratuur van die dagen is er vol van. Daarbij speelden geïllustreerde geschriften een niet geringe rol. Uitermate venijnige boekjes zijn er van weerskanten verschenen en ook Melanchthon heeft zich op dit pad der populaire polemieken begeven. Van zijn hand is de tekst van wat we tegenwoordig een strip zouden noemen, het zogenaamde *Passionale van Christus en de Antichrist*, waarvoor de bekende kunstenaar Lucas Cranach een serie plaatjes tekende. De opzet is deze: op de linkerpagina's zien we episoden uit het leven van Jezus, rechts contrasterende prenten uit het pauselijk bedrijf. Daarboven kleine rijmpjes, daaronder een verklarende tekst.

Zo ziet men aan de ene kant de lijdende Christus, bespot en bespuwd; soldaten slaan Hem met zware stokken de doornenkroon in het hoofd — daartegenover de paus op een fraaie troon, omringd door hoogwaardigheidsbekleders; weelderig geklede kardinalen zetten hem met voorzichtig gebaar een met juwelen getooide tiara op het hoofd en door het venster van het pauselijk paleis kan men soldaten en kanonniken zien, druk bezig met het lossen van ertsalvo's. Een volgende bladzijde toont ons Jezus in de opperkamer, de voeten van zijn discipelen wassend en kussend, daarnaast de

vorst van de kerk in al zijn heerlijkheid op zijn troon, die zich de voet láát kussen; een grote groep gelovigen knielt in een rij, wachtend op zijn beurt. Zo staat Christus, dragende Zijn kruis, naast de paus die zich in een draagstoel laat transporteren, Christus rijdende op een ezelsveulen tegenover de paus op een strijdros, Christus Die de woekeraars uit de tempel drijft in contrast met de paus die in een kerkgebouw fungeert als hoofd van de afluathandel.

Reeds John Wiclif en Johannes Hus hadden de figuur van de paus met de gestalte van de antichrist vereenzelvd en ‘stripboekjes’ als deze met 12 contrasterende prenten waren al langer dan een eeuw bekend. Veel onderzoekers hebben niet willen geloven, dat de erudiete Melanchthon zich aan dit grove genre van publikaties zou kunnen bezondigen en zo komt het dat het auteurschap van het *Passionale* lange tijd aan Luther werd toegeschreven; men vindt het dan ook opgenomen in diens verzamelde werken. Maar het staat thans wel vast dat inderdaad Melanchthon de vervaardiger van de teksten is. In dit verband willen we nog een ander, nog merkwaardiger want origineler, geschrift bezien, ditmaal van de hand van Luther en Melanchthon samen. Het is interessant ook om deze reden, dat hier blijkt hoe bijgelovig Melanchthon was. Dit is nu iets dat men van deze nuchtere en geleerde humanist eigenlijk niet zou verwachten. In veel opzichten was hij zijn tijd vooruit en doet zijn denkwijze modern aan, maar telkens blijkt toch weer dat ook hij een man was die nog met één been in de middeleeuwen stond. Evenals Luther en vrijwel alle geleerden van die dagen geloofde hij in de baarlijke duivel en de macht van demonen, in heksen en tovenaars. Verder — en daarin onderscheidde hij zich van Luther die deze dingen niet serieus nam — was hij een verwoed sterrenwichelaar en uitlegger van dromen en visioenen. Wel trachtte Melanchthon deze gebieden op voor zijn tijd wetenschappelijke wijze te benaderen. Hij heeft aan de universiteit verschillende hoogst serieuze redevoeringen gehouden over wat wij nu als pseudo-wetenschap zien, de astrologie. Telkens weer schrijft hij in zijn brieven over de invloed van planeten en sterren op ’s mensen lot, uitvoerig bijvoorbeeld aan de koning van Denemarken. Hij liet zijn eigen horoscoop trekken en die van zijn kinderen. Later had hij er grote spijt van dat hij het ook niet uit voorzorg gedaan had bij zijn schoonzoon George Sabinus. ‘Sabinus is koppig en wil naar geen goede raad luisteren,’ schrijft hij. ‘Het is een gevolg van de conjunctie van Mars en Saturnus op het uur van zijn geboorte, een feit waarmee ik rekening had moeten houden toen hij om de hand van mijn dochter kwam.’ Iedere zons- of maansverduistering voorspelde volgens Melanchthon één of ander droevig gebeuren. Ofschoon hij dat slechts in uiterste noodzaak deed, liet hij op zulke dagen zijn college stilstaan en waarschuwde hij zijn collega’s om op alles voorbereid te zijn. Zijn gedachtengang was: er bestaat niets dat geen zin heeft, geen hemellichaam kan zonder doel geschapen zijn. Zijn geloof in de astrologie was gebaseerd op de door veel humanisten aangehangen neoplatonische leer, dat alle vlakken, geledingen, verdiepingen van de schepping met elkaar in betrekking staan en op elkaar inwerken. In zijn handboek voor de fysica beschrijft hij dan ook uitvoerig de invloed van de sterren op het menselijk temperament. Daarnaast hechtte hij ook grote waarde aan de betekenis van de droom. Hij heeft zelfs een hele — en werkelijk niet oninteressante — theorie over het droomleven opgesteld.

Maar waar het mij nu om gaat is nog iets anders: Melanchthons belangstelling voor visioenen en wonderverhalen. Hij werd zelfs een expert in de uitlegging van alle mogelijke wonderbaarlijke verschijningen, gezichten en merkwaardige gebeurtenissen. De wereld van zijn dagen was daar vol van en hij kreeg van alle kanten, men kan wel zeggen uit heel Europa, mededelingen aangaande wonderen en visioenen met verzoek om ze te verklaren. Die visioenen waren vaak ingewikkeld genoeg. Eén voor-

beeld.

Een paar ‘betrouwbare mannen’ uit Brunswijk hadden, terwijl zij ’s nachts op reis waren, plotseling een stralenkrans om de maan zien verschijnen, daarnaast een tweede Maan, die vier maal rondom de eerste draaide. Deze hemellichamen werden geflankeerd door een leeuw en een arend die zijn eigen borst openscheurde. Daarna verscheen aan het firmament het portret van keurvorst Johan Frederik van Saksen — ’t lijkt wel een ouderwets vuurwerk op koninginnedag — dan volgde een voorstelling van de schepping van Eva uit de rib van Adam en het beeld van God de Vader met Adam en Eva elk op een knie. Toen dat verdwenen was, zagen de mannen brandende steden, door kamelen omringd, en Christus hangend aan het kruis, de apostelen om hem heen. In dit panorama verscheen een gewonde man, druipend van bloed, hij bedreigde met getrokken zwaard een meisje dat wenend voor hem knielde. Een merkwaardig voorbeeld van wat men in die dagen in ziekelijke fantasie allemaal als tekenen aan de hemel meende te zien. Zo iets werd dan aan Melanchthon meegedeeld. Wat zou dit beduiden? Dat het iets te voorspellen had, daarvan was hij overtuigd; maar hier kon hij toch niet uitkomen. Zo kreeg hij ook telkens bericht van misgeboorten, monsterachtige dieren en dergelijke, want zulke dingen werden als bijzondere voortekenen beschouwd.

En nu kom ik tot het boekje waarover ik nog iets zeggen wilde. In 1523 gaven Luther en Melanchthon samen een geschrift uit, getiteld: ‘*Verklaring van twee gruwelijke beesten, de paus-ezel te Rome en het monnikskalf te Freiberg gevonden*’, ook dit geïllustreerd met twee houtsneden van Lucas Cranach. Wat was het geval? In Freiberg bij Meissen was een kalf met afwijkingen geboren, het had een zwarte kop met een soort tonsuur en een afhangend vel achter de oren als een soort monnikenkap. Een rooms auteur had aan dit misbaksel een brochure gewijd met de titel ‘*monnikskalf*’ en het betrokken op de ketter Maarten Luther, die augustijner monnik met zijn zwarte kapoets.

Met dit geschrift werd druk gecolporteerd en in Wittenberg was het *monnikskalf* onderwerp van het gesprek van de dag. Daar herinnerde men zich echter dat een vijftientig jaar geleden in de Tiber bij Rome een nog veel monsterachtiger geval was komen aandrijven: een beest met een ezelskop, vrouwenborsten, olifantenpoot en drakenstaart. Waarschijnlijk was het niets anders dan het kadaver van een ezel geweest, half vergaan en door gassen opgeblazen, waardoor het die griezelige, op de fantasie werkende vorm had gekregen. Er was omstreeks het jaar 1500 veel over te doen geweest en in antipauselijke kringen in Rome had men het monster geduid met het oog op de toenmalige paus, Alexander VI Borgia, wel de meest immorele figuur die ooit de kerk regeerde.

Melanchthon en Luther besloten nu de zoëven genoemde pamflettist van repliek te dienen en zo kwam het tot de publikatie van het boekje over de twee gruwelijke dieren. Melanchthon gaf een uitvoerige beschouwing over de ‘*paus-ezel*’, waarin hij in dodelijke ernst alle onderdelen van het beest op allegorische wijze uitlegt en zegt dat zijn verschijning in Rome de ondergang van het pausdom voorspelt. Luther voegde er een verklaring van het *monnikskalf* bij, waarin bij de geboorte van dit misvormde dier uitlegt als een teken dat de valse schijn van het monnikendom spoedig openbaar zal worden. Cranach sneed de beide monstra in hout en deze twee prenten geven aan het boekje enige blijvende waarde. Al moet zulk een uitgave uiteraard gezien worden in de geest van die tijd, de publikatie siert de auteurs bepaald niet.

11. VAKANTIE

Door de onlusten, tijdens Luthers verblijf op de Wartburg ontstaan, was het universitaire leven in Wittenberg, evenals dat in deze jaren aan andere universiteiten het geval was, schrikbarend achteruitgegaan. Het aantal studenten was sterk teruggelopen, bij velen ontbrak de ware belangstelling voor wetenschappelijk werk. Met inspanning van al zijn kracht zette Melanchthon zich in om daarin verandering te brengen, jonge mensen tot studie te bewegen en het onderwijs weer op peil te brengen. Reeds enkele jaren had hij in zijn eigen huis een (wat wij zouden noemen) cursus voor voorbereidend hoger onderwijs met internaat ingericht, om een aantal jonge mannen beter voor te bereiden op de academische studie dan dat over het algemeen op de Latijnse scholen gebeurde. Velen van zijn beste leerlingen hebben in deze huisschool hun vooropleiding ontvangen.

Wat de universiteit zelf betreft, geen moeite was Melanchthon te veel om de goede naam van Wittenberg onder de humanisten te herstellen. Dat Erasmus kon zeggen: Waar het lutheranisme heerst gaat de wetenschap te gronde, deed hem werkelijk pijn. Hij had er alles voor over om het tegendeel te bewijzen. Veel verwachtte hij daarbij van de academische disputaties. De laatste jaren waren ze geheel in verval geraakt; hij gaf ze nu weer een grote plaats. 's Woensdags en zaterdags werd geen college gegeven, deze dagen waren bestemd voor de disputationes. Studenten en hoogleraren stelden thesen op, waarover volgens de regelen van de kunst gediscussieerd werd. Zelf deed Melanchthon er graag aan mee, in het samenvatten van gedachten in puntige stellingen was hij een meester. Hij kende geen beter middel om logisch te leren denken en slagvaardigheid te oefenen dan deze wetenschappelijke debatten en hij was terecht overtuigd, dat de lust tot studie daardoor zeer bevorderd werd. Voor de beste stellingen, opposities en verdedigingen werden prijzen uitgelooft. Daarnaast stelde hij ook declamationes in, oefeningen in de welsprekendheid.

In alle vakken was Melanchthon thuis. In het museum in Wittenberg kan men nog oude series lectionum zien, programma's van de universiteit, waaruit blijkt dat magister Philippus niet alleen college gaf in de klassieke talen en de theologie, maar ook geregeld optrad in de andere faculteiten, hetzij die van de rechten, de natuurwetenschappen of de medicijnen. Hij hield voordrachten over de meest uiteenlopende onderwerpen en schreef handboeken voor vrijwel alle takken van wetenschap. Hij was wel echt wat men een polyhistor noemde, maar dan niet slechts in de zin van een veelweter, het was hem om de waarheid te doen op alle terreinen van kennis en wetenschap. Het grote wetenschappelijke gezag dat hij had, blijkt ook hier uit, dat talloze geleerden hem vroegen om hun geschriften van een voorrede te voorzien, wat als een bijzondere aanbeveling gold. Het is geen wonder dat deze hoogleraar tot rector magnificus gekozen werd. Ofschoon in de statuten stond, dat de rector ongetrouwd moest zijn, maakte men voor hem een uitzondering. Hij was volgens aller overtuiging de aangewezen man voor dit ambt.

In het voorjaar van 1524 begon Melanchthon echter tekenen van overspanning te tonen. Hij viel zichtbaar af — en hij was al zo mager! Zijn slapeloosheid nam toe. Hij begon te lijden onder psychische depressies. 'Ik zit thuis als een lamme schoenmaker,' schreef hij aan een vriend, 'ik maak me bezorgd over mijn gezondheidstoestand.' De keurvorst vond goed, dat hij vijf weken vakantie nam. Hij besloot deze door te brengen in zijn geboorteland, de Palts, waarnaar hij steeds heimwee had gehad. Hij wilde zijn moeder bezoeken, hij had haar in zes jaar niet gezien. In Wittenberg werd gefluisterd dat de magister wel niet terug zou komen. Luther zei bij het afscheid: 'Ga, broeder Philippus, ga in Gods naam. Onze Heere Jezus heeft ook niet altijd gepreekt

en onderricht gegeven. Soms bracht Hij bezoeken bij vrienden en familie. Belof me echter één ding: dat je terugkomt. Ik zal elke dag voor je bidden. En nu: ga!’

Op een vroege voorjaarsmorgen reed Melanchthon met enkele vrienden te paard uit Wittenberg, de weg naar het zuiden. In Leipzig, Gotha, Frankfort, overal waar zij passeerden, werd hij door humanistische vrienden en vereerders hartelijk onthaald. Na een reis van twee weken zag hij in de verte Bretten liggen. Hij steeg van zijn paard, knielde neer en riep: ‘O, vaderlandse bodem! Ik dank U, Heere, dat ik mijn geboortegrond weer mag aanschouwen!’ Enkele van zijn vrienden reisden door naar Bazel om Erasmus te bezoeken. Dolgraag zou ook Melanchthon de vorst van de humanisten ontmoet hebben, maar hij was bang dat deze hem als naaste medewerker van Luther niet al te vriendelijk zou ontvangen. Dat was een vergissing. Erasmus drukte er openlijk zijn spijt over uit dat de magister niet was meegekomen. Deze had een rustige maand in Bretten. Hij leerde zijn stiefvader kennen, want zijn moeder was intussen weer getrouwd. Zij was uiteraard zeer nieuwsgierig naar het gezin van haar zoon. Hij moest haar precies vertellen hoe zijn vrouw en z’n beide kinderen er uit zagen, zij kon het nog maar niet goed verkroppen dat hij getrouwd was met een vrouw die zij niet kende. Ook over de nieuwe leer van Maarten Luther moest hij haar inlichten. Maar daarvoor had vooral z’n broer George, die hij na hun studententijd in Tübingen ook niet meer gezien had, belangstelling. Met hem hield hij lange gesprekken over kerk en politiek. Na een paar dagen leek het hem of hij nooit weg geweest was, zo vertrouwd was het stadje hem, met z’n oude straten en bekende mensen. Gedurende zijn verblijf in Bretten kreeg de jonge hoogleraar twee belangrijke bezoeken. Uit Heidelberg kwam de deken van de filosofische faculteit met een paar professoren. Zij boden hun oud-leerling een fraaie zilveren beker aan als eregeschenk. Zij hadden er nu wel spijt van dat ze hem indertijd te jong hadden gevonden voor de magisterpromotie. Deze huldiging moet voor Melanchthon, die zich zo nauw verbonden voelde aan zijn vaderland, wel een grote voldoening geweest zijn. Hij gaf de delegatie een vriendelijke bedankbrief mee voor de faculteit.

Het tweede bezoek was van geheel andere aard. Ter gelegenheid van de Duitse Rijksdagzitting was de pauselijke legaat kardinaal Campeggio in Heidelberg. Deze zond, toen hij vernomen had dat Melanchthon in Bretten vertoefde, zijn geheimschrijver Frederik Nausea naar hem toe, met de geheime opdracht te proberen hem van Luther los te weken. Nausea deed zijn best om Melanchthon duidelijk te maken dat Luther een onverantwoordelijke onruststoker was en dat hij beter zou doen zich van deze vriend te distantieëren. In de kerk zou voor hem dan stellig een prachtige loopbaan openstaan.

Maar Melanchthon liet zich noch door de waarschuwing noch door de lokstem imponeren. Hij zei, dat hij het geheel met Luther eens was en vroeg de secretaris van de kardinaal, er maar liever op aan te dringen, dat de ergernissen die tot Luthers optreden aanleiding gaven, uit het kerkelijk leven zouden worden weggedaan. Hij gaf hem zonder schroom een schrijven voor de legaat mee, waarin hetgeen hij in het onderhoud opgemerkt had nog eens schriftelijk bevestigd werd. De brief begint met deze geladen zinnen: ‘De wereld dwaalt wanneer ze meent, dat het Luther slechts te doen zou zijn om de afschaffing van bepaalde kerkelijke gebruiken. Luthers strijd gaat waarlijk niet tegen ceremoniën. Hij leert iets dat heel wat belangrijker is, namelijk welk onderscheid er bestaat tussen de gerechtigheid van de mensen en de gerechtigheid van God.’

Dat is iets, zo gaat hij voort, dat men slechts uit de Heilige Schrift gewaar kan worden; en alleen deze kan de gewetens sterken tegen de poorten van de hel. ‘Deze dingen zijn het die door Luther in onze tijd van Godswege weder openbaar gemaakt worden en er

is bijna geen enkele eeuw, waaruit hij geen getuigen naar voren kan brengen voor deze leer, zodat niemand hoeft te denken dat deze dingen door Luther uitgevonden werden.' Wat de oude kerkelijke gebruiken betreft, zegt hij, in 't algemeen heeft Luther daar niet zoveel bezwaar tegen en hij, Melanchthon, stellig evenmin; alleen wat het offerkarakter van de mis en het celibaat aangaat, dit zijn zo grote misstanden, dat ook van pauselijke zijde moeilijk geloofchend kan worden dat het hier om degeneratieverschijnselen gaat. Er zullen hier radicale veranderingen moeten plaatsvinden, zal de vrede kunnen worden bewaard.

Dit is een interessant document, niet alleen omdat de schrijver een moedig getuigenis aflegt van zijn verbondenheid met de reformator, maar ook omdat hij zich veel moeite geeft om de kardinaal duidelijk te maken waarom het in de reformatie gaat. Het was de eerste keer dat van kerkelijke zijde geprobeerd werd Melanchthon los te weken van zijn Wittenberger omgeving en terug te brengen in het katholieke milieu. Het zou niet de laatste keer zijn, wel steeds tevergeefs.

Het afscheid van zijn moeder viel Melanchthon niet gemakkelijk. Hij had haar graag meegenomen naar Wittenberg, maar dat ging niet. Met zijn vrienden, die zich weer bij hem gevoegd hadden, reed hij, toch wel wat uitgerust en bijgespijkerd, terug. Toen zij door het gebied trokken van de landgraaf Philips van Hessen, die toen nog als goed rooms bekend stond, zagen ze zich plotseling omringd door een groep gewapende ridders. De leider, klaarblijkelijk een voornaam heer, vroeg of de jonge magister uit Wittenberg onder hen was. Melanchthon antwoordde bevestigend en maakte aanstalten om van zijn paard af te stijgen, uit respect voor de voorname ridder. Maar deze — het was de jonge landgraaf zelf — zei: 'Wees maar niet bang.' Melanchthon riposteerde: 'Al ben ik maar een onbelangrijk persoon, ik ben heus niet bang voor u.' De landgraaf glimlachte: 'Maar wat zou je zeggen als ik je aan Campeggio uitleverde? Die zou daar maar wat blij mee zijn!'

Zo heel onschuldig was dat grapje nu ook weer niet, want Philips van Hessen had al verschillende reformatorisch gezinde predikers gevangen genomen of verbannen en het edict van Worms gold ook Luthers vrienden. Maar nu bedoelde hij het goed — hij wilde van de ongedachte gelegenheid die hem geboden werd, nu hij één van de leiders van de reformatorische beweging trof, gebruik maken om zich eens nauwkeurig te laten inlichten over wat die Wittenbergers eigenlijk bewoog. Zo reden de beide Philippen samen op en Melanchthon bracht de nacht door in gesprek met de landgraaf in het vorstelijk kwartier. Deze had de hem sympathieke geleerde graag meegenomen naar zijn slot in Marburg, maar daar kon niets van komen. Wel beloofde Melanchthon dat hij zo spoedig mogelijk een uitvoerig rapport naar Marburg zou zenden over de vragen aangaande de verhouding van kerk en staat, waarvoor de landgraaf zich zozeer interesseerde. Dit mag wel een historische ontmoeting heten. Philips van Hessen zou immers, zeker mede onder invloed van deze ontmoeting en dit rapport, één van de leidende figuren worden in het openbaar optreden van de reformatorische beweging.

12. VRIENDSCHAP

Toen het reisgezelschap waarmee Melanchthon zijn vakantietrip gemaakt had, de grens van Hessen passeerde, bleef hij met zijn twee beste vrienden even achter om hun paarden te laten drinken. De anderen reden vast door. Eén van de twee, Wilhelm Nesen, een geleerd scholarch uit Frankfort aan de Main, zag drie kraaien op een heuvel daar in de buurt onder fel gekras een (wat men noemde) 'overwinningsdans' uitvoeren. Hij vroeg wat dat wel te betekenen kon hebben? 'Wat anders,' riep

Melanchthon ontsteld uit, ‘dan dat één van ons drieën spoedig sterven zal!’ Twee weken later herinnerde de derde van het gezelschap, Joachim Camerarius, zich dit merkwaardig augurium van de magister, want op de vijfde juli verdronk Wilhelm Nesen in de Elbe. Hij was op de rivier aan het spelevaren, toen een onverwachte golf zijn bootje deed kantelen.

Melanchthon was geheel verslagen door dit ongeluk. Hij zag de dood van Nesen niet alleen als een vervulling van die griezelige kraaiendans, maar ook als een voorteken van grote rampen die voor het jaar 1524 voorspeld waren. De man die deze voorspellingen gedaan had, was niemand minder dan zijn vroegere hoogleraar in de natuurwetenschappen te Tübingen, professor Johan Stöffler. Deze had in 1499 een almanak uitgegeven, waarin hij aankondigde dat over vijfentwintig jaar op grond van te verwachten samenstanden van hemellichamen grote rampen over de wereld dreigden te komen.

Stöffler had veel aanhang gevonden en naarmate het kritieke jaar 1524 naderde, vermenigvuldigden zich de publikaties over dit onderwerp. Er zijn niet minder dan 133 geschriften bekend van de hand van 65 verschillende auteurs. Velen geloofden dat er een tweede zondvloed zou komen, omdat de 16 conjuncties waarom het hier ging, alle voorkwamen in tekenen van de dierenriem die iets met water te maken hebben. Een burgemeester van Wittenberg liet zelfs voor alle zekerheid een verdieping op zijn huis zetten. Melanchthon had toch altijd al een dodelijke angst voor het water, reden dat hij nooit naar Engeland is gegaan, hoe graag hij zijn collega's daar bezocht zou hebben. Dat zijn goede vriend Nesen nu door het water om moest komen, beschouwde hij als een slecht omen.

Luther wilde noch van de kraaiendans noch van de sterrenwichelarij iets weten. Als zo'n voorteken en voorspelling eens een keer uitkomen, geven jullie er hoog van op, zei hij, maar de vele keren dat het niet klopt, hoor je er niets meer van. Hij was echter weer op een andere manier aan een primitief bijgeloof gebonden: hij was vast overtuigd dat in het water demonen zaten — zij hadden het bootje van de arme Nesen omver gegooid. Daarom had Luther zo'n medelijden met de mensen die in de Noordelijke Nederlanden woonden en tegelijk respect voor hen: zij hadden immers dagelijks te maken met de duivelen die in het water huizen. Uit dergelijke bijgelovigheden blijkt wel heel duidelijk hoezeer de reformatoren kinderen waren van hun tijd. De tweede boezemvriend van Melanchthon, over wie ik zoëven reeds sprak, was Joachim Camerarius. Van zijn medewerking heeft hij langer mogen genieten, Camerarius is zijn meest geliefde intimus geweest. Hij heette eigenlijk Kammermeister en kwam uit een voorname burgerfamilie in Bamberg. Hij had al aan twee andere universiteiten gestudeerd toen hij zich in 1522 liet inschrijven in Wittenberg en was dus nogal wat ouder dan de meeste andere studenten, slechts drie jaar jonger dan Melanchthon. Camerarius was een hoogbegaafd letterkundige, had een voor zijn tijd bijzonder brede en scherpe blik, een opvallende interesse voor kleine dingen en begrip voor samenhangen. Reeds daardoor was Melanchthon geboeid, maar vooral het karakter van Joachim trok hem aan, zacht van aard, gauw bezeerd, bescheiden en zeer altruïstisch. Deze beiden, professor en student, hadden veel van elkaar, ze vonden elkaar snel en bleven hun hele leven trouwe vrienden. Camerarius is de eerste biograaf van magister Philippus geworden, en dat we zoveel details uit diens leven kennen danken we voornamelijk aan hem.

Maar ik noem hem hier vooral, omdat het, als niet alle tekenen ons bedriegen, de vriendschap met deze man was, waardoor Melanchthon, zonder dat hij zich dat zelf direct bewust werd, innerlijk een beetje afstand van Luther begon te nemen. Hij moet wel gevoeld hebben dat hij toch meer verwant was aan deze fijnbesnaarde jonge

literator dan aan de geniale maar vaak ongeremde theoloog die soms zo ruw uit de hoek kon komen. Uit hun correspondentie van de latere jaren blijkt, dat die twee zo gelijk gestemde zielen zich ook tijdens Camerarius' studietijd in Wittenberg al wel eens ergerden aan het bruuske, soms onbeheerste optreden van de geweldenaar Luther. Ook diens niet altijd kiese grappen deden de beide fijner besnaarde vrienden wel eens huiveren, al meenden ze dat dit wel een erfenis uit zijn kloostertijd moest zijn — monniken waren gewoonlijk wat ruw in de mond. Dat hij ook in theologisch opzicht toch niet geheel van hetzelfde hout gesneden was als Luther, bemerkte Melanchthon nog niet. Maar hij kwam een beetje uit onder het sterke beslag dat deze op hem gelegd had. Langzamerhand zou hem duidelijk worden, dat hij niet in alles met de radicale reformator kon meegaan. Luthers conflict met het humanisme zou hem daarvan iets doen beseffen.

Reeds geruime tijd hadden leidende humanisten de Wittenberger reformatie met wantrouwen gadeslagen. Sommigen hadden zich reeds afgekeerd, hetzij omdat Luther niet aan hun nationalistische verwachting beantwoordde, hetzij omdat zij zich stootten aan het optreden van de achterban onder leiding van Karlstadt, die met alle eruditie spotte. Zij achtten de oude situatie, hoe verdorven ook, dan nog verkieslijker. Niemand minder dan Erasmus van Rotterdam, de erkende leider van het humanisme, neigde al meer naar dit standpunt. Hij wenste een rustige reformatie van de kerk door samenwerking van geleerden, vorsten en prelaten en hij vertrouwde dat deze tot stand zou komen door ontwikkeling: de studie van de *bonae litterae*, waartoe ook de Heilige Schrift behoort, zal op den duur vanzelf tot de *bonae mores*, goede zeden, leiden.

Tot nu toe had Erasmus wat in Wittenberg gebeurde, ofschoon van een veilige afstand, toch niet onwelwillend gadeslagen, soms met een fijn glimlachje om de mond, steeds geïnteresseerd, maar nimmer geëngageerd. Nog onlangs had hij in zijn *Inquisitio de fide* verklaard dat Luther geen ketter was, al noemde hij de leer van het *sola fide* met uitsluiting van de werken dwaasheid. Maar hij vond het griezelig dat Luthers prediking brede volksmassa's in beweging bracht en dat Jan en alleman meenden te kunnen meepraten over godsdienstige en kerkelijke vragen. 'De zaak moet onder geleerden en in boeken worden uitgemaakt,' zei hij. Naarmate de strijd heftiger werd en Luthers optreden feller, werd Erasmus' vrees groter dat wat men als reformatie betitelde in wat hij noemde een herleving van het oude barbarisme zou eindigen.

Nu had Erasmus zich door enkele van zijn beschermheren laten overhalen om een geschrift tegen de Wittenberger te vervaardigen en dat zou dan gaan over de vrijheid van de menselijke wil bij de keuze van het heil, bij de bekering. Veel voelde hij niet voor een discussie met de hem in menig opzicht zo vreemde theologische grootmeester en misschien zou hij zich nog bedacht hebben, als Luther hem niet gevraagd had z'n mond te houden. 'Prikkel me toch niet langer in uw publikaties,' schreef deze. 'Als u niet in staat bent mee te doen met de reformatie, laat ons dan met rust. Ik beloof niets tegen u te schrijven als u het niet doet tegen mij.' Maar de reformator wees in deze brief tevens zo duidelijk de zwakke kanten in Erasmus' positie aan, dat deze, heftig gepikeerd, besloot zijn geschrift af te maken en in het licht te geven.

Melanchthon stond iets dichter bij Erasmus dan Luther, hij begreep hem beter en hij zou heel graag vriendschap met de Rotterdammer gesloten hebben. En de vorst van de humanisten van zijn kant had de jonge magister uit Wittenberg, deze 'zuivere ziel', graag onder zijn volgelingen gezien. Maar Erasmus' was Melanchthon toch ook niet, allermintst. In 1522 omschreef hij het verschil tussen Luther en Erasmus aldus: 'In de theologie is het ons om twee dingen te doen. De eerste vraag is, hoe we getroost

zullen worden met het oog op de dood en het oordeel van God. De tweede vraag is, hoe we zuiver zullen leven. Het eerste is een zaak van ware, evangelische, christelijke prediking, iets wat de wereld en de menselijke rede niet kent. Dit is hetgeen Luther leert en dit schenkt rechtvaardiging van het hart, waaruit de goede werken dan vanzelf ontstaan. Erasmus leert ons het tweede: goede zeden, zuiver leven. Daar hebben de heidense filosofen ook weet van. Maar wat heeft de filosofie gemeen met Christus, de blinde rede met de openbaring van God? Wie de filosofie volgt, weet wel van liefde, maar hij weet niets van geloof. En als de liefde niet voortkomt uit geloof is ze niet echt, doch louter uiterlijke, farizeese huichelarij. Toch aarzel ik niet te zeggen dat Erasmus boven de oude (scholastische) leraren staat.’

Melanchthon begreep, dat hij er lelijk tussen kwam te zitten. Erasmus legde alle nadruk op dingen die Luther zijns inziens wel eens te veel in de schaduw liet. Maar welke zin had het idealisme van de humanist zonder de basis van Luthers Bijbels getuigenis? Voor Erasmus had Melanchthon respect, aan Luther was hij verbonden. Hij wilde die twee zo graag tot elkaar brengen, maar hij besepte dat het zelfs moeilijk zou zijn te voorkomen dat ze elkaar in de haren zouden vliegen. Hij hield z'n hart vast.

13. TUSSEN LUTHER EN ERASMUS

Erasmus van Rotterdam was vijftien jaar ouder dan Luther. Toen deze nog een onbezorgd student in Erfurt was, schreef de humanist reeds — het was in het jaar 1503 — zijn *‘Handboek voor de christelijke strijder’*. ’t Merkwaardige is, dat dit geschrift voorlopig niet veel aandacht trok. Pas in 1518, toen Erasmus het, van een actuele voorrede voorzien, opnieuw ter perse liet leggen, werd het een best-seller en het maakte de auteur met één slag beroemd ver buiten de kringen van de geleerde humanisten. Nu was immers de tijd rijp geworden — en één van de tekenen daarvan was het optreden van Maarten Luther. Erasmus besepte nog niet dat hij hier gedragen werd op een golf welke gedreven werd door een wind die uit een andere hoek woei; een golfslag waar hij niet tegenop zou kunnen en die niet in de laatste plaats veroorzaakt werd door de beweging van de Wittenberger reformatie. In datzelfde jaar 1518, waarin het *Enchiridion* van de Rotterdammer die voorspoedige loop begon, verdedigde de monnik Luther in een disputatie te Heidelberg een aantal dogmatische stellingen, die op het terrein van de theologie dezelfde betekenis zouden krijgen als zijn 95 thesen van het vorig jaar hadden op het gebied van de kerkelijke praktijk. De buitenwereld viel het verschil tussen die beide mannen nog niet op en zij zelf waren het zich ook nog maar amper bewust. Het algemene verlangen naar zuivering van leer en leven was zo groot, dat allen die kritiek deden horen op de gegeven situatie en nieuwe wegen wezen, bij elkaar schenen te horen.

Toch was het verschil groot. Ik hoef uit beide geschriften slechts een enkele zin te citeren om het duidelijk te maken. Erasmus riep zijn lezers op hun zondige hartstochten volledig te laten beheersen door hun redelijk inzicht, om op die wijze het loon der eeuwige zaligheid te verwerven. ‘Het enige wat u te doen hebt,’ schrijft hij, ‘is om met grote moed het besluit te nemen tot een volkomen leven en u aan dat voornemen te houden. Nog nooit heeft de menselijke geest een gebod dat hij zich zelf met kracht heeft opgelegd, niet kunnen vervullen.

Een groot deel van het christen-zijn bestaat reeds hierin, dat men van harte een christen worden wil.’

En daar tegenover een paar compacte stellingen die Luther in Heidelberg verdedigde:

‘De werken van de mensen mogen aan de buitenkant zo goed en mooi lijken als ze willen, toch zijn ze doodzonden, want ze worden zonder de vreze Gods, in een ongebroken, boze zelfverzekerdheid gedaan. — De vrijheid van de wil, die wij na de zondeval behouden zouden hebben, is een leeg begrip. — Als de mens meent dat hij van zich zelf uit tot de genade kan komen, stapelt hij zonde op zonde en wordt dubbel schuldig. — Het is zeker dat een christen volledig aan zich zelf moet vertwijfelen eer hij geschikt is om de genade van Christus te ontvangen. — Niet hij is gerechtvaardigd die veel doet, maar hij die, afgezien van alle werken, veel geloof in Christus heeft. — De Wet zegt: doe dit of dat! — maar het gebeurt nooit. Het Evangelie zegt: geloof in Hem! — en alles is reeds volbracht.’

Dat staat diametraal tegenover wat de humanist zei. Zeker, Luther en Erasmus hadden veel gemeen. Verontwaardiging over de misstanden in het kerkelijk leven, afkeer van het geestloze formalisme van de scholastiek, vreugde aan het onderzoek van de Heilige Schrift. Het leek of ze wapenbroeders waren. En het is begrijpelijk dat veel jongere leerlingen van Erasmus, gegrepen door het moedige optreden van Luther, meenden dat die twee tot elkaar gebracht konden worden. Maar het water was te diep. Beiden waren monnik geweest, beiden hadden ze het klooster verlaten, maar hoe groot was het onderscheid in intentie waarmee ze intraden en hoe groot het verschil van religieuze vrucht waarmee ze er uit kwamen! Erasmus was een geestelijk aristocraat met een onwankelbaar geloof in de redelijkheid van het mens-zijn en de opvoedbaarheid van zijn tijdgenoten, verdediger van een probleemloze filosofia Christi op grond van een harmonische synthese tussen rede en openbaring. Luther daarentegen had, in een diep besef van zonde en schuld en een bloedige strijd om een genadige God, de noodlottige gebondenheid van de mens aan zijn eigen ik ervaren als geen ander. Onder Gods oog was niets overgebleven van de schone schijn en de goede bedoeling van zijn menselijke prestaties. Hij was overtuigd: juist als we ons zeker voelen van ons zelf en ons vertrouwen stellen op het feit dat we ons best gedaan hebben, zondigen we tegen God. Dit is geen zonde in morele zin — de enige zonde die Erasmus kende — maar het is wat hij persoonzonde, ik-zonde, noemt, de valse mening en verkeerde houding van de mens die geen weet heeft van de majesteit van God en niet erkent dat hij alleen van genade kan leven.

In tegenstelling met Erasmus, die met een dringend appèl op z'n besef van eigenwaarde de mens aanspoorde tot een wijs en deugdzaam leven, had Luther leren verstaan dat de mens coram Deo, voor Gods ogen, slechts één bestaansmogelijkheid heeft: het geloof — het geloof in het wonder dat God de tot Hem vluchtende zondaar in liefde aanneemt; en hij had ervaren dat een mens alleen daardoor vrij komt te staan in het leven en in de wereld. Terwijl Erasmus met alle denkbare pedagogische middelen de mensen opriep om al hun krachten in te spannen tot verbetering van hun innerlijk en uiterlijk leven, trok Luther die mens met geweld los van zich zelf, van al die eigen inspanning en richtte zijn vertrouwen alleen op de herscheppende kracht van Gods vergevende liefde. De bevrijding van de mens van zichzelf in het geloof aan Gods genade, die hem alleen terecht kan helpen, is in Luthers oog de enige weg tot redding van het mens-zijn.

Daar staan twee werelden tegenover elkaar. De goedbedoelde vermaning van Erasmus: ‘IJverige arbeid overwint alle verzoeking! Zorg er dus voor dat u een geestelijk mens bent!’ was in Luthers oog het devies van een levensgevaarlijke utopie. Hij had wel anders ervaren! Reeds in 1517 schreef hij aan zijn vriend Joh. Lang: ‘Erasmus kan ik elke dag minder verdragen. Het menselijke heeft bij hem groter gewicht dan het goddelijke. Wie zoveel verwacht van het vermogen van de mens,

oordeelt anders dan hij die van niets weet dan van genade alleen.’

Luther had reeds lang gezien dat in het probleem van de vrije wil de kern gezocht moest worden van hun tegengestelde visie. Erasmus was blij, dat hij dit tot de grote strijdvraag kon maken, omdat hij dan, zaken waarover hij liever zweeg terzijde latend, het probleem uit de kerk- politieke sfeer kon halen. Door de hervormer op dit punt aan te vallen, sloot hij zich aan bij een front dat zich in heel Europa tegen deze gevormd had. In Rome, in Parijs, in Leipzig, in Engeland, overal was dat het zwaarste punt van de aanklacht: Luthers leer van de genade spreekt de mens vrij en stelt God in staat van beschuldiging. Als de mens geen vrije wil bezit, kan aan hem geen enkele eis gesteld worden; morele laksheid is het gevolg en de consequentie is, dat men aan God de schuld van het kwaad moet toerekenen. Erasmus zond dan ook welbewust presentemplaren van zijn boek aan koning Hendrik VIII van Engeland, hertog George van Saksen, paus Clemens VII, kardinaal Wolsey en andere begunstigers.

Erasmus was geen theoloog, op het eigenlijke theologische probleem gaat hij dan ook nauwelijks in. Het gaat hem strikt genomen niet om de zaak zelf, maar om de gevolgen: om de verantwoordelijkheid en de opvoedbaarheid van de mens; hij wil de geestelijke en zedelijke cultuur beschermen tegen deze nieuwe barbarij van het ‘God alles en de mens niets!’ Hij heeft eigenlijk maar één pijl op z’n boog: de rekening tussen God en mens moet kloppen, er moet een duidelijk constateerbare, logische, redelijke verhouding tussen God en mens bestaan. Hij wil de middenweg gaan, beide voor een deel hun recht geven: een stuk vrijheid en een stuk genade, veel menselijke zwakte, maar toch ook de mogelijkheid om zich voor God verdienste te verwerven. De val van Adam heeft de mogelijkheden van de mens wel verkleind, zegt hij, maar heeft hem toch genoeg geestelijke kracht gelaten om die beslissing te nemen die nodig is voor zijn heil. Wie dat ontkent, verleidt de mens tot zedelijke laksheid.

Erasmus hoopte nog steeds dat hij Melanchthon aan zijn kant zou krijgen. Hij zond hem in deze zelfde dagen een uitvoerige brief, waarin hij zich excuseert voor de publicatie van zijn strijdschrift. Ik moest wel, zegt hij. De situatie eiste dat ik kleur zou bekennen: voor of tegen Luther. In het belang van de schone letteren, de godsdienst en de vrede heb ik toen besloten om deze leer af te wijzen. Aan het eind van zijn brief spreekt hij met waardering over Melanchthons *Loci*, een boek waarin veel farizees tirannie prachtig aan de kaak gesteld wordt. Maar hij voegt er een paar zinnen aan toe die zeer typerend zijn voor zijn houding: ‘Toch staan er in uw boek enkele dingen die ik, als ik eerlijk moet zijn, niet kan aanvaarden. Ook staan er enkele dingen in die ik, al zou dat zonder gevaar kunnen, toch niet met een goed geweten zou kunnen belijden. Ten slotte staan er enkele dingen in die ik ook wel zou willen verkondigen, maar ik doe het niet, omdat het toch niets zou helpen.’

Dezelfde dag dat hij deze vriendelijke brief aan Melanchthon richtte, schreef de Rotterdammer aan hertog George van Saksen, de grote vijand van de Wittenbergers: ‘Ik geef de voorkeur aan pausen en bisschoppen boven die nieuwe, laag-bij-de-grondse tirannen.’ Zo was Erasmus. Een groot man, maar vaak klein.

Melanchthon haastte zich om op hartelijke toon te antwoorden. Hij erkent dat er in het reformatorische kamp wel verkeerde dingen zijn gebeurd. Maar dat geschiedde door radicalisten en Erasmus moet vooral niet denken dat Luther het met deze mensen eens is — hij acht hun optreden uit de duivel. De leer van de hervormer echter is schriftuurlijk en op geen voorwaarde zal hij, Melanchthon, deze loslaten. Wat Erasmus’ *De libero arbitrio* betreft, het boek is in Wittenberg kalm ontvangen. Niemand denkt

eraan het de Rotterdammer kwalijk te nemen, dat hij voor zijn overtuiging uitkomt. Wel zit er hier en daar wat veel peper in, maar Luther is niet zo kinderachtig dat hij dat niet zou kunnen verteren, integendeel, hij heeft gezegd dat hij in rustige toon zal antwoorden. Ten slotte moet de Heilige Schrift het laatste woord hebben.

Melanchthon hoopte nog, dat de discussie de verstandhouding niet geheel zou bederven. Maar hij deed het met vreze en beven. Hij keek er Luther eens op aan. Die vulkaan kon elke dag uitbarsten.

14. DE STRIJD OM DE KNECHTELIJKE WIL

Erasmus' geschrift over de vrije wil, *De libero arbitrio*, verscheen in de zomer van 1524. Het stond direct vast dat Luther zou antwoorden. Toch zou het meer dan een jaar duren eer zijn tegengeschrift, het beroemde boek over de geknechte wil, *De servo arbitrio*, verscheen. De tussenliggende tijd was wel het meest bewogen jaar van Luthers leven. Op kerkelijk gebied zette hij na lang aarzelen ingrijpende liturgische wijzigingen door, op sociaal-politiek terrein werd hij diep betrokken in de opstand van de boeren en ook in zijn persoonlijk leven gebeurde iets beslissends: in dit jaar trad hij in het huwelijk. 1525 was in veel opzichten het jaar dat de diepste cesuur maakte in zijn levensgeschiedenis.

Toch ligt de reden van dit voor zijn doen lange zwijgen niet in deze storm van gebeurtenissen. Luther was immers een man die in dagen van spanning vrijwel alles verzetten kon wat hij wilde. De reden is, dat het geschrift van Erasmus hem tegenstond. Het was hem te glad en te oppervlakkig, vol weinig zeggende beweringen, voorzichtig laverend van links naar rechts. Erasmus drukte zich zo beleefd en bescheiden uit, maar onder water gaf hij allerlei steken. Luther kon dat niet hebben. Maar hij ergerde zich bovenal aan de theologische inhoud. Erasmus kwam zijns inziens op een wel wat al te gemakkelijke manier tegemoet aan het natuurlijke verlangen van de mens naar redelijke harmonie, naar een afgeronde, begrijpelijke oplossing van het ontzaglijk probleem dat met de verhouding van God en mens gegeven is en wenste in wezen toch eigenlijk geen andere leer dan de middeleeuwskatholieke.

Dat alles irriteerde Luther. Wanneer hij direct geantwoord had, zou hij stellig zijn persoonlijke ergernis de vrije loop gelaten hebben. Nu verscheen zijn boek na een jaar en het is minder persoonlijk, objectiever van toon, zakelijker en meer beheerst dan de meeste andere van zijn polemische geschriften. Wel is het ongekend fel en scherp en zeer bewogen. De reformator meent het, wanneer hij aan het slot in een persoonlijk woord er zijn vreugde over uitspreekt dat Erasmus de centrale vraag van de vrije wil van de mens ter discussie heeft gesteld: 'U alleen van al mijn tegenstanders hebt de zaak in de kern aangepakt, u komt me niet aan met pausdom, vagevuur, aflaat en zulk soort onbenulligheden, u hebt gezien om welk punt het alles draait in deze strijd en hebt uw tegenstander werkelijk bij de keel gegrepen.'

Maar het was een ongelijke strijd, ongelijk wat de mannen, ongelijk wat de wapenen betreft. Erasmus was geen filosoof en nog minder theoloog; hij beleed openlijk dat hij een scepticus was, voor zover de autoriteit van de Heilige Schrift en de besluiten van de kerk dat toelaten; 'want,' zegt hij, niet zonder ironie, 'daaraan maak ik mijn mening altijd gaarne ondergeschikt, of ik wat ze vaststellen begrijp of niet.' Voor Luther waren de twee achterdeuren die Erasmus steeds openhield, scepsis en geloof-op-gezag, gesloten. Luther kon niet, als Erasmus, ophouden te denken waar de problemen te duister beginnen te worden of waar ze geen nut meer afwerpen voor de

praktijk van het vrome en zedelijke leven. Waar de humanist sceptisch de schouders ophaalde, begonnen zijn vragen pas.

Luther vangt zijn boek aan met Erasmus scherp terecht te wijzen over zijn scepsis. Ze is hem onverdraaglijk. Een christen moet vreugde hebben aan stellige zekerheden, anders is hij geen echte christen. Spiritus sanctus non est scepticus, de Heilige Geest is geen scepticus. Dat het probleem van de vrije wil een geheim zou zijn waarvoor we liever eerbiedig moeten terughuiveren dan dat we het naspeuren, is hij allerm minst met zijn tegenstander eens. ‘Ja, er zijn veel geheimenissen in God, maar de Schrift is helder.’ En de inhoud van de Schrift is Christus. ‘Neem Christus weg uit de Schrift, wat houdt u dan nog over?’ Hij wijst erop, dat Erasmus in zijn betoog Christus volkomen buiten beschouwing heeft gelaten. Dat is toch al te kras. Het moralistische christendom van de humanist acht hij een ‘ijskoude zaak’.

Erasmus is altijd bang aanstoot te geven, hij is als de dood voor ‘tumult’. Ook ik, zegt Luther, heb geen hart van steen, maar ik weet dat Gods woord steeds strijd met zich brengt. ‘De wereld en haar god kunnen en willen het woord van de ware God niet verdragen—en de ware God kan en wil niet zwijgen.’ Als deze twee goden strijd voeren met elkaar, wat anders kan er dan in de hele wereld ontstaan dan tumult? Wie dit tumult wil ontlopen, houdt het woord van God tegen. We moeten blij zijn over de onrust van onze dagen in plaats van dat gevaarlijk te achten. Erasmus zegt, dat de leer van de geknechte wil moreel bedenkelijk is en de mensen tot zedelijke laksheid aanspoort. Welja, wil Erasmus de Heere God soms voorschriften geven?

De Schrift getuigt duidelijk, zegt Luther, dat de wil van de mens tegenover God *een geknechte* is. Als een mens ook maar iets kan toedoen aan zijn zaligheid is Christus voor niets gestorven. Alles is genade. Alleen die waarheid maakt een mens nederig en maakt hem tot een gelovige. Te weten dat de beslissing aangaande ons heil niet in onze macht staat, maakt ons deemoedig. En omdat we met ons verstand niet vatten kunnen dat de God van de absolute predestinatie tegelijk de barmhartige en de rechtvaardige is, hebben we nodig te geloven; geloof richt zich altijd op het verborgene, op dat wat onder zijn tegendeel verborgen is. In tegenstelling met alle optimistische illusies van de goede bedoelingen en mogelijkheden van de mens-in-zichzelf, is de mens in zijn onvrijheid eerder als een rijdier dat beurtelings door God en door de duivel bestegen wordt, en het staat niet in zijn macht te kiezen welke ruiters hem het liefste is, die twee strijden uit alle kracht om zijn bezit.

Erasmus ziet volgens Luther bij zijn exegese twee dingen over het hoofd. Hij ziet geen verschil tussen Wet en Evangelie en hij kent het onderscheid niet tussen de God Die zich in de Schrift openbaart en de in de diepte van zijn eigen wezen verborgen God. Erasmus wil die grote en verschrikkelijke spanningen, waaraan Luther bijna te gronde gegaan was en waardoor hij als door een nieuwe geboorte aan het leven teruggegeven werd, harmonisch vereffenen. Luther houdt vast aan de tegenstrijdigheid, aan de paradox: God is almachtig, Hij werkt alles in allen en toch stamt het kwaad niet uit Hem. De mens is slaaf, slaaf van de zonde of slaaf van de Heere – en toch verantwoordelijk. God kiest naar zijn vrije welbehagen – en toch is Hij op onbegrijpelijke wijze rechtvaardig. Hij is de toornende rechter – en nochtans doet Hij ook daarin het werk van zijn barmhartigheid. De verschrikkelijke verborgen God is toch in waarheid geen ander dan die God en Vader, die zich spiegelt in het aangezicht van Jezus Christus. Dat zijn geen logische gedachtengangen, daar kunnen we geen kloppend systeem van maken, maar alleen zo blijft de duisternis duisternis en het licht licht, God God en de mens mens.

Het is een geweldig boek, *De servo arbitrio*, waarin een radicaal theoloog afrekenet met alle halfheden en vaagheden, heel die mooie redelijkheid en al die beschaafde zedelijke idealen van zijn tegenstander. Hij weet alleen van de gekruisigde God Die mens werd en hij wil ook niets anders weten. Hij heeft gekozen tegen wil en dank en hij heeft recht van spreken, omdat hij het probleem in alle vezelen van zijn bestaan doorleefd heeft en nog dagelijks doorleeft. Daarom ergerde het hem zo verschrikkelijk, dat Erasmus die hele vraag van de menselijke wil een academische kwestie noemde, waarmee men leken liever niet lastig moest vallen. En Erasmus heeft gelijk wanneer hij zegt, dat Luther wel erg weinig verwacht van de opvoeding en erg veel van de Heilige Geest.

Dit boek betekende de definitieve breuk tussen die twee, de realist en de optimist. Wat voor de één diepste zekerheid was, achtte de ander de ergste verleiding. En Melanchthon? Hebben we nu Melanchthon vergeten? Nee, het is om hem te doen. Hij las die beide boeken van de vrije en van de geknechte wil, beide met grote spanning. Dat van Erasmus sprak hem wel aan. Dat van Luther trof hem in het hart. Maar er moest toch een verbinding zijn? Melanchthon gaf het nog niet op.

Erasmus echter was door Luthers boek diep gegriefd en hij was overtuigd dat Melanchthon zijn collega bij het schrijven daarvan had geholpen. Het volgende jaar publiceerde hij een uitvoerig ofschoon niet belangrijk verdedigingsgeschrift, *Hyperaspistes* genaamd. Hij wijst daarin Luthers leer nog eens principieel af en betreft daarin ook diens medewerkers. Deze leer moet worden veroordeeld, zegt hij, omdat de Wittenbergse leiders opstandig, arrogant en onbeschaamd zijn.

Melanchthon was over deze reactie uiteraard zeer teleurgesteld. Hij schreef aan Camerarius: 'Heb je ooit een verbitterder geschrift gelezen dan Erasmus' *Hyperaspistes*? Het is bijna giftig. Ik weet niet hoe Luther het opneemt. Maar ik heb hem bezworen bij alles wat heilig is, dat hij, als hij al antwoordt, het kort, eenvoudig en rustig doet. Ik vreesde direct toen Luthers boek verscheen al dat deze controverse op een afschuwelijke onderlinge vervreemding zou uitlopen. Nu is het gebeurd en ik ben bang, dat Erasmus nog erger dingen in petto heeft voor een vervolg van zijn geschrift. Hij doet mij groot onrecht aan door aan mij een deel en dan nog wel het voor hem meest beledigende stuk van Luthers boek toe te schrijven. Maar ik heb besloten dit onrecht in stilte te dragen. O, als nu Luther verder ook maar zwijgen wilde!

Welnu, dat deed Luther, hij is op Erasmus' antwoord niet meer ingegaan, al gaf dat aan de Rotterdammer de kans om zich overwinnaar te achten in het debat. De breuk tussen hen beiden was nu definitief. Wat Melanchthon betreft, hij van zijn kant heeft toch altijd nog de band met Erasmus aangehouden en brieven met hem gewisseld, al is de toon daarvan meer officieel dan hartelijk.

In zijn necrologie van de humanist heeft Melanchthon er later uitdrukking aan gegeven, hoezeer hij door de strijd tussen deze beide grote mannen innerlijk gekweld is geweest. Hij stond aan de kant van Luther, maar dat neemt niet weg dat hij zich in de leer van de mens en de menselijke vrijheid toch door Erasmus heeft laten beïnvloeden. Zijn pedagogische aanleg noodzaakte hem gedachten van Erasmus met die van Luther te verbinden. Het ging hem daarbij vooral om een zekere vrijheid van de menselijke wil in het rijk van de 'burgerlijke gerechtigheid.' In het leven van het geloof aanvaardde hij haar niet, maar de radicale visie van Luther heeft hij toch ook in dit opzicht nooit meer geheel tot de zijne gemaakt.

15. NADEREND CONFLICT

Erasmus verweet de Wittenbergers dat hun optreden de ondergang van cultuur en wetenschap met zich zou brengen: een barbarisme, erger dan dat van de domste monniken. Melanchthon antwoordde: u mag ons niet aansprakelijk stellen voor wat de extremisten doen. Hij doelde daarbij vooral op Karlstadt cum suis. Inderdaad was het waar dat Andreas Bodenstein, bijgenaamd Karlstadt, steeds verder ging in zijn streven naar wat hij de oudchristelijke eenvoud en zuiverheid achtte. Hij had de hogeschool vaarwel gezegd, trok zich terug op zijn landgoed niet ver van Wittenberg, deed een boerenkiel aan en ging ostentatief op de akker werken. Luther nam dat niet al te serieus: ‘Andries, veeg je bril eens af en snuit je neus eens,’ zei hij, ‘je blik is wat troebel en je hoofd een beetje verstopt.’ Maar Melanchthon kon daar allerminst grapjes over maken: hij hield een openbare rede om nog eens krachtig het goed recht, ja, de noodzaak van de academische studie voor theologen te verdedigen.

Luther had wel gelijk gehad toen hij opmerkte, dat een toch werkelijk niet onintelligent man als professor Karlstadt zulk een leven niet lang vol zou houden. Al spoedig nam deze een beroep aan naar Orlamünde, waar hij een gemeente wilde stichten geheel in zijn geest. In een groot aantal kleine geschriften vol mystieke gedachten maakte hij propaganda voor zijn standpunt. De Geest van God spreekt rechtstreeks in de ziel van de mens, de Schrift heeft slechts betekenis in zoverre als ze met dit innerlijke getuigenis van de Geest overeenstemt. De mens moet in stilte en ‘langwijligheid’ wachten op deze stem van boven. Een gevolg van dit spiritualisme was uiteraard minachting voor uiterlijke tekenen: Karlstadt verzette zich in zijn gemeente tegen vrijwel alle kerkelijke vormen. Luthers dringend verzoek om de zwakken in het geloof, die de grote veranderingen niet zo snel konden meemaken, wat te sparen, wees hij met verachting af. De traditionele kerkelijke gebruiken noemde hij afgoden, daarmee moest zijns inziens op oudtestamentische wijze worden afgerekend. Luther ergerde zich daaraan uiteraard en het kwam telkens tot scherpe conflicten tussen hem en Karlstadt. Toch had hij een zwak plekje in z'n hart voor deze vurige getuige, hoeveel last hij ook van hem ondervond. Maar Melanchthon kon die man gewoonweg niet verdragen. Hij geloofde niet dat Bodenstein door zuivere beginselen geleid werd, was overtuigd dat eerzucht en gekrenkte ijdelheid de motieven waren die hem dreven. Diens constante onrust en zijn hebzucht waren ook dingen die de magister irriteerden, maar vooral Karlstadts blijvend verzet tegen de wetenschap was hem natuurlijk een doorn in het oog. Deze was, zoals dat gaat, tegelijk exponent, leider en slachtoffer van zijn beweging. Velen van zijn volgelingen gingen verder dan hij. Feller woordvoerders met verder strekkend program kregen een groter aanhang. Hoe extremer hoe beter! Zij die de revolutie wensten, hadden de wind mee. Het was vooral de voormalige predikant van Zwickau, Thomas Müntzer, lang niet onbegaafd religieus-politiek agitator, van de ene naar de andere plaats trekkende met zijn steeds destructiever en waanzinniger apocalyptische prediking, die de felste radicalisten wist te binden. Zij lieten als teken van verbondenheid hun haren groeien en hun baarden staan. Müntzer verkondigde dat het Rijk van God vlak nabij was en met bloed moest worden ingewijd. Op grond van teksten uit de Openbaring en de Profeten eiste hij, tot ontzetting ook van Karlstadt, de uitroeiing van allen die hem bij zijn goddelijk werk in de weg zouden treden. Het koninkrijk van God zal met geweld in het nieuwe rijk, de komende politiek-sociale constellatie, worden gerealiseerd.

Reeds in de zomer van 1523 had Luther een brief aan Müntzer geschreven, waarin hij hem waarschuwde voor de consequenties van zijn optreden – Müntzer antwoordde daarop in een wat al te onderdanige toon. Al gauw echter besloot hij zich van de

Wittenbergers af te zetten en zich zelf als de radicale reformator te presenteren, want daartoe voelde hij zich geroepen. Met dit doel wendde hij zich echter niet tot Luther, maar tot Melanchthon. Omstreeks Pasen 1525 zond hij de magister een brief, waarin hij als ‘afgezant van Christus’ onomwonden uitspreekt in welk opzicht de reformatoren van Wittenberg zijns inziens te kort schieten. Ten eerste klampen zij zich veel te veel vast aan de Schrift en veronachtzamen dus het levende Woord dat God spreekt in iedere ontvankelijke ziel, die Hij tot profetie wil bekwamen. ‘Gij moet uw God niet uit de verte bezien, maar van dichtbij,’ roept hij Melanchthon toe. ‘Neem van mij aan, dat God veel liever spreekt dan u tot horen bereid bent.’ Vervolgens verwijt hij Luther en de zijnen hun voorzichtigheid, zij laten zich veel te veel door de zwakken in het geloof ophouden – profeten moeten radicaal zijn. En ten slotte slingert hij hun een heftige aanklacht in het gezicht wegens hun onderdanigheid aan de vorsten. Daar komen ongelukken van! ‘Zachtzinnige schriftgeleerden die jullie zijn, verzet je niet tegen mij,’ zegt hij dreigend, ‘ik kan niet anders dan mijn gang gaan.’ Zo werd Müntzer de religieuze revolutionair, de geestelijke adviseur, beter gezegd de fanatieke drijver van de boerenopstand in Duitsland, die de ‘nieuwe regering naar Gods Woord’ wilde vestigen. Politieke en godsdienstige motieven werkten daarin samen, oude ketterijen en apostolisch-sociale bewegingen vloeiden erin uit, het reformatorisch gebeuren werkte als een katalysator, de zekeringen sloegen door. Het is bekend hoe Luther, in het begin sympathiek staande tegenover de eisen van de boeren voor betere levensomstandigheden, toen het oproer losbrak zich met angstwekkende felheid tegen hen keerde. Minder bekend is dat hij daarbij niet alleen gesecondeerd maar zelfs voorgedaan werd door Melanchthon, die in sociaal opzicht nog conservatiever dacht dan de grote reformator.

Juist toen de onrust de kop begon op te steken, schreef Melanchthon het advies dat hij op zijn vakantiereis aan de landgraaf Philips van Hessen had toegezegd: ‘Een kort begrip van de vernieuwde christelijke leer’. Daarin zet hij de beginselen van zijn leer helder uiteen. Het gaat in de reformatie om twee centrale vragen, zegt hij, om de vraag naar de christelijke gerechtigheid en om de vraag hoe de menselijke tradities moeten worden gewaardeerd.

De christelijke gerechtigheid is de ware vroomheid. Zij bestaat in eeuwigheidsleven. En Christus heeft gezegd, dat eeuwigheidsleven is: de Vader en Hem kennen. Kennis Gods nu is vertrouwen op God in alle ervaringen van het leven, een vast betrouwen op de goddelijke genade, die ons leven door Zijn Heilige Geest wil vernieuwen. De gerechtigheid van de christen bestaat dus hierin, dat zijn door de zonde verschrikte geweten – typerende uitdrukking voor Melanchthon – door het geloof in Christus getroost wordt. Deze troost van de zondevergeving nu wordt de mens door het Evangelie geschonken. Daarom moet het Evangelie gepredikt en niet onderdrukt worden, dat moeten de leiders van de volkeren goed bedenken. Wanneer de mensen tot het ware geloof in Christus komen, zullen ze vrede hebben in hun hart en tegelijk zal hun wil geprikkeld worden, zodat uit de kennis van God de goede werken van het leven als vruchten voortkomen. Wat de menselijke overleveringen en de daarmee samenhangende kerkelijke ceremoniën betreft, al deze zaken van wereldlijke gerechtigheid hebben met de eigenlijke rechtvaardiging niets van doen. In principe kan tegen deze tradities geen bezwaar bestaan, wel moeten we ons verzetten tegen de misstanden die zich hier voordoen — en die zijn er, daarover zijn eigenlijk allen het eens.

En dan komt het slotwoord van dit advies aan de landgraaf en dat is heel belangrijk: De vorsten dragen de verantwoordelijkheid zowel voor de zuivere verkondiging van

het Evangelie als voor de instandhouding van de openbare orde, zegt Melanchthon. Want er is naast de *iustitia Dei*, de geloofsgerechtigheid voor Gods oog, een *iustitia civilis*, een politieke gerechtigheid. ‘Deze politieke tucht is een gerechtigheid die de zeden vormt, de menselijke en burgerlijke plichten omvat, door onderwijs en oefening jonge mensen aan een godsdienstig leven gewent en het domme gepeupel de teugel aanlegt om hen van verkeerde dingen te weerhouden.’ Christelijke gerechtigheid en wereldlijke gerechtigheid vallen dus niet samen, al moeten de vorsten zich voor de dienst aan beide ter beschikking stellen. ‘Ik spreek de wens uit,’ zo eindigt het geschrift, ‘dat Christus u met Zijn geest sterke en u de begeerte verlene om zo goed mogelijk te zorgen niet alleen voor uw eigen welzijn, maar ook voor dat van het gemenebest, opdat u de loop van het Evangelie niet tegenhoudt, noch u verzet tegen hen die door de dwang van de feiten en de eis van hun geweten genoodzaakt worden om op de één of andere wijze van de pauselijke wetten af te wijken.’

Hier spreekt Melanchthon het uit: de vorst is verantwoordelijk voor de reformatie in zijn land. Hij moet daarbij niet alleen de evangelieprediking bevorderen, opdat de gerechtigheid van God het deel zal worden van de gelovigen, hij heeft daarnaast ook de goddelijke opdracht om de burgerlijke gerechtigheid te handhaven. Die twee zijn niet één, zoals Müntzer cum suis menen, zij zijn twee.

Onder de talloos vele disputaties waaraan Melanchthon heeft deelgenomen, is er één, in 1524 gehouden met Johann Strauss van Eisenach. Deze geestelijke had gesteld, dat het op grond van het Evangelie de overheid niet geoorloofd zou zijn tienden te nemen en belastingen te heffen. Melanchthon kantte zich scherp tegen deze vermenging van Evangelie en politiek. Hij heeft ons zelf een kort verslag van de disputatie nagelaten. ‘Het hoogtepunt,’ zegt hij, ‘werd gevormd door een discussie over de wet van Christus, en toen heb ik met klem van woorden volgehouden, dat wij de dingen van het politieke leven niet volgens de wet van Christus kunnen regelen, aangezien het Evangelie ons de vrijheid geeft om ons te bedienen van elke burgerlijke wet die ons goed voorkomt; wij moeten die wet kiezen die het beste is voor een vredige samenleving, of dat nu de roomse wet is of een andere, dat doet er niet toe.’ Het Evangelie kan niet worden gebonden aan, geconcretiseerd in een bepaalde maatschappelijke orde. Uit de prediking van de rechtvaardiging door het geloof alleen kunnen geen rechtstreekse conclusies worden getrokken voor de vorm van het politieke leven. Daarmee nam Melanchthon stelling tegen de vermenging van het geestelijk en wereldlijk rijk, die hij in Rome veroordeelde en nu weer op andere wijze zag plaatsgrijpen bij Müntzer en de zijnen. Dit zou grote gevolgen hebben.

16. REVOLUTIE

Dit is wel een actueel onderwerp: de revolutie van de boeren en Melanchthons houding in deze tragische en voor de voortgang van de reformatie zo beslissende gebeurtenis. Hóé actueel werd mij duidelijk, toen ik onlangs de officiële Melanchthonherdenking in Oost-Duitsland meemaakte. Daar werd, als onderdeel van de van de communistische staat uitgaande feestelijkheden, in de universiteit van Halle (de opvolgster van de Wittenberger hogeschool) een openbare disputatie gehouden over Melanchthons betekenis voor de cultuur en de sociale ontwikkeling. Enkele uit het Westen overgekomen kerkhistorici werden heftig geattaqueerd door de leidende Oostduitse cultuurhistorici, gesecondeerd door vertegenwoordigers van de academies van wetenschappen uit alle andere oostelijke volksdemocratieën. Men kent de marxistische ideologie en haar historisch-materialistische geschiedbeschouwing. Maar

het is nog iets anders om daarvan in theorie in ons rustige landje kennis te nemen, dan te staan te midden van overtuigde apostelen in de haard van dit rode vuur. Het is onbegrijpelijk met welk een eenzijdigheid, ja, fanatisme, geleerden, met wie overigens toch best te praten valt, zich vastgebeten hebben in een verwrongen beeld van de geschiedenis en daarvan getuigen op een wijze die het afleggen van een geloofsbelijdenis genoemd zou moeten worden, als het pathos waarmee het dogma wordt gereciteerd, niet telkens weer zo hol klonk.

Het theologisch en religieus gehalte van Melanchthons werk wordt door deze historici tot een minimum gereduceerd. De reformatie was immers volgens de historisch-materialistische constructie de in een aan haar tijd gebonden religieus gewaad geklede politiek-sociaal-economische beweging van de zestiende eeuw, die goed begon, maar door de terugval van de leidende reformatoren doodliep in een burgerlijke ideologie. Toen de revolutie losbrak, schrokken Luther en Melanchthon voor de consequenties van hun eigen leer terug en pleegden verraad aan het boeren- en arbeidersvolk, dat van hen bevrijding uit hun sociale nood verwachtte. Ze werden van de weeromstuit heftige reactionairen, om te verworden tot vorstenknechten. Voor Luther hebben deze rode geleerden geen enkel goed woord over. Melanchthon was dan tenminste nog humanist, hij heeft door zijn kritische geest, zijn rusteloze arbeid voor de verbetering van het onderwijs, de verbinding tussen opvoedingsideaal en mensenliefde in zijn systeem, veel goedgeemaakt van wat hij in sociaal opzicht verkeerd deed, ja, men probeert hem niettegenstaande al zijn reactionaire misdaden zelfs ook nog te schetsen en te huldigen als een voorloper van het communisme, 'het consequente humanisme van deze tijd'. Ik kan hier op die boeiende maar weinig vruchtbare discussie in de aula van de Hallese universiteit niet nader ingaan. Het best wordt ze misschien gekarakteriseerd door de opmerking waarmee één van mijn vrienden, een kerkhistoricus uit het Westen, zijn bijdrage in het debat begon. Een paar marxisten hadden hun dogmatische les op correcte en felle wijze opgezegd, een Oostduitse theoloog had daartegenover een bewogen maar hier misschien niet op z'n plaats zijnd persoonlijk geloofsgetuigenis gesteld. Toen kwam mijn vriend achter de kathedraal en zei zo langs z'n neus weg: laten we, na deze verschillende credo's aangehoord te hebben, nu eens proberen op wetenschappelijk niveau te praten. Ook de rode studenten applaudisseerden.

Maar ter zake. Ik wil graag erkennen dat wij, kerkhistorici, licht geneigd zijn de sociaal-politieke aspecten van de reformatie en de met haat gepaard gaande volksbeweging te onderschatten. Wij hebben in dat opzicht stellig iets te leren van de historisch-materialistische geschiedbeschouwing. Maar wij kunnen onmogelijk toegeven dat de religieuze vragen in de tijd van de hervorming slechts de buitenkant betroffen of slechts bijzaak geweest zouden zijn. Zij zijn en blijven de kern van heel het gebeuren dat zich in de zestiende eeuw afspeelde. Onjuist is evenzeer de voorstelling dat Karlstadt en Müntzer de eigenlijke principiële reformatoren geweest zouden zijn die de consequenties durfden trekken, terwijl Luther en Melanchthon verraad gepleegd zouden hebben jegens de volksmassa, die zij eerst warm hadden doen lopen. Ik spreek hier nu niet over Luther, ofschoon juist ook hem in dit opzicht — en dat waarlijk niet alleen door marxisten en ook niet alleen in Oost-Duitsland — vaak groot onrecht wordt gedaan. Het gaat ons nu om Melanchthon en juist in zijn geval is het, omdat hij de vragen die hier liggen nuchterder en zakelijker hanteerde dan Luther, beter mogelijk een helder beeld te verkrijgen.

De boeren vroegen in hun program dat datgene wat zij als eisen van de goddelijke gerechtigheid zagen, op staande voet verwerkelijkt zou worden in de politiek-sociale

verhoudingen. Reeds lang vóór de Wittenberger reformatie tot doorbraak kwam, gebruikten zij religieuze beginselen als wapen in de strijd om de bevrijding van hun klasse uit de onderdrukking van de heersende machten. Toen nu in Wittenberg de evangelische prediking van de vrijheid van de christenmens zo luid van kansel en kathedr weerklonk en het recht van de christelijke gemeente om eigen zaken te regelen met kracht werd verdedigd, werd deze boodschap door de leiders van de gistende boerenmassa's als een welkom geluid begroet en als een op hun streven toepasselijk devies aanvaard. Enkele leerlingen van Luther en Melanchthon, die meer door sociale drift dan door religieuze en theologische bewogenheid geleid werden, en een aantal tegenstanders van de reformatoren, ontevreden met heel de gang van zaken en tot radicalisme geneigd, waren het die reformatorische gedachten met de eisen van de in druk levende boeren lieten samenvloeien tot één machtige stroom. Het leek wel of de beweging van de boeren in de godsdienstige reformatie haar ziel ging krijgen, terwijl deze op haar beurt in de voorgestelde sociale vernieuwingen tot concretisering scheen te zullen komen. In de voorrede van de beroemde Twaalf Artikelen, het program van de boerenbeweging, werd het evangelisch karakter van de actie dan ook onderstreept: de boeren wensen in leer en leven het Evangelie te volgen. De eisen van de afzonderlijke artikelen werden telkens door verwijzing naar Bijbelteksten ondersteund. De lijfeigenschap, zo lezen we daar bijvoorbeeld, moet worden afgeschaft op grond van het feit dat Christus alle mensen door Zijn bloed heeft verlost en in de vrijheid gesteld. Geestelijke vrijheid en sociale vrijheid werden hier zonder meer op één noemer gebracht.

Dit nu was iets wat Melanchthon als een levensgevaarlijke vermenging en verwarring zag. Zijn houding in deze zaak is karakteristiek voor heel zijn theologische visie. Het uitbreken van de onlusten trof hem diep. Hij zag een burgeroorlog in het verschiet, waardoor alle levensordeningen ondersteboven zouden gaan, een complete chaos. Aan zijn vriend Camerarius schrijft hij op 16 april 1525: Hier zit de duivel achter, hij wil de ware religie vernietigen, dit is het einde der dagen. De stand van de sterren had hem immers ook al voorspeld dat een definitieve strijd met het rijk van de boze aanstaande was? In heel Duitsland heerste felle spanning, ook in de Palts. Keurvorst Lodewijk vroeg, op voorstel van de boeren zelf, aan Melanchthon om in dit land als scheidsrechter op te treden tussen opstandelingen en overheid. Deze echter dorst en kon, ook met het oog op zijn gezondheid, niet naar Heidelberg reizen. Hij zond echter een uitvoerig schriftelijk advies, uitgegeven onder de titel: *'Tegen de artikelen van de boeren'*. Aangezien de boeren zich op het Evangelie beroepen en zich bereid verklaren zich daardoor te laten onderrichten, schrijft hij, bestaat er hoop dat zij de rechte christelijke leer zullen willen aanvaarden. Enkele van hun eisen tot verbetering van hun levensomstandigheden zijn stellig gerechtvaardigd. Maar dat geeft hun nog niet het recht tot opstand. De meeste eisen acht Melanchthon echter helemaal niet juist. Velen onder de boeren beseffen dat ook wel, zegt hij, maar ze hollen mee met de massa. Het Evangelie leert ons het geloof in Christus — en dat is wat anders dan eisen stellen, op je rechten staan en sociale verbeteringen afdwingen. Uit het geloof in het Evangelie van Gods genade volgen alle andere deugden, voorop de onderlinge liefde. Daartoe behoort ook het geduldig verdragen van een onrechtvaardige overheid. God Zelf is de rechter van de vorsten, Hem komt de wraak toe.

Zonder reserve spreekt Melanchthon hier over de gevaren van de Duitse volksaard: Zulk een wild, onopgevoed volk als de Duitsers moest nog veel minder vrijheid hebben dan het heeft, zegt hij, het is een baldadig, bloedgierig volk, die Duitsers; zij moeten erg strak gehouden worden. Later zal hij op college deze merkwaardige karakteristiek geven: 'De Fransman denkt na vóór hij iets begint, de Italiaan denkt terwijl

hij iets doet, de Duitser komt pas na afloop tot inzicht van wat hij gedaan heeft. Wij zijn grote lummels’.

Evenals Luther deed, roept Melanchthon in dit advies de vorsten op, niet eerder naar de wapenen te grijpen dan nadat alle mogelijkheden van vredesonderhandelingen uitgeput zijn, want ook de vorsten hebben in veel dingen gezondigd en de opstand van de boeren is in dit opzicht een straf van Godswegen. In positieve raadgevingen tot verbetering van de sociale toestanden gaat hij verder dan Luther en we vinden daarin weer een typische humanistische karaktertrek. Het beste middel tegen oproer acht hij zuivering van de kerk, de misstanden die ergernis wekken, moeten worden afgeschaft. Door secularisatie van kerkgoederen kunnen de ergste sociale noden opgevangen worden en scholen gesticht. Door goed onderwijs in evangelische geest zal er stellig verbetering intreden in het zedelijke leven. Wel onderwezen predikers kunnen hier wonderen doen. Met hartstocht roept hij ten slotte beide partijen op om toch ten koste van alles de vrede te bewaren, dat hoogste goed. Oproer daarentegen is het ergste kwaad. Daarom maant hij de vorsten tot geduld en mildheid, de boeren tot gehoorzaamheid. Maar toen zijn advies in Heidelberg aankwam, was het al te laat. De bom was gebarsten.

17. TOENEMENDE ONRUST

Philippus Melanchthon was in vele opzichten conservatiever dan Maarten Luther, dat bleek ook in de boerenrevolutie. De oorzaak daarvan is, dat hij als humanist veel waarde hechtte aan de leer van het natuurrecht. Het begrip natuurrecht (of natuurwet) stamt uit de wijsbegeerte van de antieken en we verstaan daaronder het zedelijk besef van gerechtigheid, het gevoel voor billijkheid dat ieder mens van nature eigen is, dat hem is ingeschapen. De christelijke theologen namen deze leer over, op grond van Romeinen 2, waar Paulus zegt, dat de heidenen die de wet Gods niet hebben, van nature doen wat die wet gebiedt, omdat ze in hun harten is geschreven. Voor Melanchthon nu stond het zonder meer vast, dat dit allen beheersende natuurrecht aan de boeren de onontkoombare verplichting oplegde om in de gegeven verhoudingen te blijven leven en de hun toebedeelde lasten, ook de lijfeigenschap, te dragen.

Ofschoon hij werkelijk wel meevoelt met de onderliggende partij, heeft zijn betoog een nuchtere en zakelijke toon. Er is een verschil van atmosfeer tussen zijn geschriften over de boerenopstand en die van Luther, al is hun standpunt als het er op aankomt wel ongeveer hetzelfde. Wat bij Luther existentieel en hartstochtelijk klinkt, bezwerend en bedreigend, vaak ruw en soms onbarmhartig, maar altijd levend en bewogen, dat klinkt in de mond van Melanchthon theoretisch en doctrinair. De hartstocht van de reformator is verdraaglijker dan de doctrine van de magister. Luther leefde veel dieper mee met de verdrukten, reageerde ook veel heftiger toen hij zag tot welk een chaos de uitbarsting van de volkswede leidde, om dan weer de vorsten fel te geselen wegens hun bloeddorstige wraak; veel minder evenwichtig dan zijn collega, maar steeds gedreven door in laatste instantie pastorale motieven, getuigend als een oudtestamentisch profeet. Melanchthon is niet minder aangegrepen door de gebeurtenissen, maar hij betoogt koeler en is daardoor des te scherper.

Beide theologen trokken nochtans één lijn. De opstand is naar hun vaste overtuiging op geen enkele manier goed te praten. De gedachte dat een verdrukte stand, een onderliggende klasse, het recht zou hebben tot revolutie was de reformatoren volkomen vreemd. Dat zij zulk een groote waarde hechtten aan gezag en gehoorzaamheid – het geldt nog meer van Melanchthon dan van Luther – hangt samen

met hun intens verlangen naar rust en orde als noodzakelijke voorwaarde voor de opbouw van een christelijke levensgemeenschap. Daarachter ligt ook, zowel bij Melanchthon als bij Luther, hun ernst maken met de Bergrede, de gedachte dat de mens zijn eigen recht niet mag zoeken. Als God ons een slechte overheid geeft, moeten we dat geduldig dragen. Wie lijdt in het geloof wordt door Christus gezegend en geëerd. En de tirannen zullen Zijn toorn ondervinden.

Tot de vorsten zegt Melanchthon: bedenk wel, u bent verplicht niet uw eigen voordeel, maar het welzijn van uw onderdanen te zoeken. Maar hij erkent niet het recht van de boeren om van hun heren af te dwingen datgene waartoe die heren verplicht zijn. Uit het Evangelie, op grond van de liefde van Christus en van het gebod tot onderlinge gemeenschap en wederkerige dienst, resulteren serieuze sociaal-kritische ideeën, maar steeds in de vorm van verplichtingen van de heersenden en verantwoordelijken, als normen voor hun dienst jegens het volk, nooit echter als mensenrechten waarop de verdrukten zich zouden kunnen beroepen. Kort gezegd: 't gaat in Melanchthons sociale ethiek niet om mensenrechten maar om broederplichten. Wij moeten deze houding verstaan van de historische situatie uit. Natuurlijk hebben we hier, gezien in het licht van de moderne kijk op maatschappij en staat, te doen met een verouderd, voor ons niet langer aanvaardbaar, standpunt. Het ethos van de politiek kan niet worden vastgelegd in twee lijnen, in de tegenstelling van de verantwoordelijke dienst van de heren aan de ene en een geduldig afwachten van de onderdanen aan de andere kant. De strijd van een onderliggende of onderaanstaande klasse om sociale zekerheid, vrijheid, medeverantwoordelijkheid, betere levensvoorwaarden, mag stellig niet op grond van het Evangelie worden veroordeeld. Dat hebben de reformatoren verkeerd gezien.

Maar dit betekent niet dat wij, vanuit de ons door de ontwikkeling van de sociale geschiedenis geschonken verworvenheden, het recht zouden hebben die reformatoren te verwijten, dat zij in de zestiende eeuw niet gekomen zijn tot de inzichten van de twintigste. Wij mogen hun houding niet meten met de maatstaven van de sociaal-economische en politieke inzichten van deze tijd. En het is zeker onjuist en zeer onbillijk Melanchthon (en Luther) af te schilderen als hielentlikkers van de vorsten en verachters van 'die revolutionären bäuerlich-plebejischen Massen', zoals dat in de Oostduitse literatuur schering en inslag is. Zij wilden per se, al lukte dat niet, staan boven de botsende partijen, op grond van het Evangelie en het hun toevertrouwde pastoraat. Zoals Luther, enkele jaren na de fatale strijd, het uitdrukt: 'Het predikambt is geen vorstendenaar en ook geen boerenknecht. Het is Gods dienaar en knecht en Zijn gezag gaat over heren en knechten beiden.'

Over de Boerenoorlog zelf spreek ik nu niet. De droeve gang van zaken is bekend genoeg. Thomas Müntzer zweepte de gemoederen van de verbitterde boeren op, gooide onophoudelijk olie in het vuur, dat oplaaide met de donkere gloed van de religieus-sociale hartstocht. De, we kunnen gerust zeggen, demonische trekken van zijn karakter worden in het ideaal-beeld dat men tegenwoordig in de Oostduitse communistische literatuur van hem tekent, gewoonlijk uitgezuiverd. Er is daar een op zich zelf fraaie film van het leven van Müntzer en de boerenrevolutie gemaakt. Ik heb hem onlangs in kleine kring gezien op uitnodiging van een filmimporteur, die zich afvroeg of dit iets voor Nederland zou zijn. Jammer, dat deze overigens leerzame rolprent een zo sterk vertekende, vervalste voorstelling van zaken geeft, anders zou ze een mooie aanvulling geweest zijn op de bekende Amerikaanse film over het leven van Luther, waaruit immers helaas en ten onrechte de episode van de boerenopstand werd weggeknipt. Maar genoeg hierover.

We zijn nog steeds met het jaar 1525 bezig. Dat was wel een bijzonder belangrijk jaar, ook voor Melanchthon. In deze tijd van crisis trad Luther in het huwelijk. Hij zag de gebeurtenissen in eschatologisch licht en besloot, nu het laatste der dagen gekomen was, nog metterdaad een getuigenis te geven: de voormalige monnik trouwde 13 juni 1525 met de uit het klooster gevluchte non Katharina van Bora. Toen hij het nieuws hoorde, was Melanchthon ontsteld. Daar had hij geen vermoeden van gehad. Hij kon er geen principiële bezwaren tegen hebben – ofschoon hij als vele anderen toch wel even huiverde bij deze consequentie van het reformatorisch standpunt. Maar wel vroeg hij zich angstig af, of dit nu het juiste tijdstip was om zulk een stap te wagen en hij vreesde zeer voor de repercussies.

Aan Camerarius schrijft hij: ‘Luther heeft onverwacht en zonder één van z’n vrienden in vertrouwen te nemen, Bora getrouwd. Bij het huwelijk waren alleen Pomeranus (de stadspredikant Joh. Bugenhagen), Lukas de schilder (dit is Cranach) en Apel (een hoogleraar in de rechten) aanwezig. Je zult wel verbaasd zijn dat hij in deze ellendige tijd, nu goede en voortreffelijke mannen overal in grote onzekerheid, verkeren, het niet alleen niet met hen eens is, maar juist nu moedwillig zijn reputatie schaadt, juist nu Duitsland in ’t bijzonder zijn oordeel en autoriteit nodig heeft. ’t Zal, denk ik, wel zó gebeurd zijn: hij is een gevoelig man en de nonnetjes hebben met hun geflikflooi succes gehad. Waarschijnlijk heeft de omgang met die nonnen de edele en hoogbegaafde man week gemaakt en in vuur en vlam gezet. Zo schijnt hij op zulk een ongelukkig moment tot deze verandering van levensstaat gekomen te zijn. Dat het een gedwongen huwelijk zou zijn, is zonder twijfel een leugen. Nu het eenmaal gebeurd is, moeten we het maar niet te zwaar opnemen en er hem geen verwijt van maken. Persoonlijk was hij stellig al lang aan trouwen toe. En de gehuwde staat is zonder twijfel heilig en Gode meer behaaglijk dan het celibaat. Het valt me op dat Luther zelf soms gedeprimeerd is en onzeker of hij er wel goed aan gedaan heeft. Dan doe ik mijn best hem hartelijk te bemoedigen, want hij heeft naar mijn inzicht niets gedaan dat blaam verdient of dat niet verdedigd zou kunnen worden. Ik hoop alleen, dat hij in de gehuwde staat wat rustiger zal worden en dat er een eind zal komen aan zijn wilde manier van optreden, waar we zo vaak bezwaar tegen hadden. Ik kan me zo voorstellen dat jij wel bang zult zijn, dat Luthers naam door deze stap in opspraak is gekomen. Maar bedenk dan: God heeft ons in de Schrift verteld dat zijn heiligen vroeger vaak gevallen zijn, want Hij wil dat we ons alleen aan zijn Woord zullen houden en niet zullen vragen hoe men over ons denkt of wat de mensen er wel van zullen zeggen. En mocht het al zo zijn, dat Luther hierin verkeerd gedaan heeft, het zou goddeloos zijn om de waarheid van de leer te ontkennen ter wille van het feit dat de leraar een dwaling beging.’

Men ziet: Melanchthon spreekt niet alleen zijn vriend Camerarius maar ook zichzelf moed in. Hij vond het maar een griezelige onderneming. Maar hij legde er zich bij neer. Toen zeven dagen na de huwelijksluiting het bruiloftsfeest gevierd werd, nam hij eraan deel en hij drong er bij Joh. Link op aan dat deze ook zou komen om de reformator geluk te wensen en Gods zegen toe te bidden in zijn nieuwe levensstaat. Zevenentwintig juni werd het huwelijk in de slotkapel afgekondigd. Een groot deel van de universiteit kreeg de volgende dag vrij. Ook Melanchthon zette zijn colleges stil. Hij vond, dat de studenten maar eens feest moesten vieren.

18. VERNIEUWING VAN HET ONDERWIJS

Melanchthon stond erop dat het universitaire onderwijs met kracht zou worden voortgezet. Het verzet van Karlstadt en de zijnen tegen alle eruditie was nog niet overwonnen. Door de opstand van de boeren en de onzekere maatschappelijke verhoudingen was de studie achterop geraakt — menige universiteit en school stond als gevolg daarvan geheel stil, zoals we zagen.

De toestand van het onderwijs was toch al zo moeilijk. Daar veel roomse kloosters en andere kerkelijke instellingen, centra van onderwijs, hun poorten hadden gesloten of in verval waren geraakt, dreigde een chaos juist op dit gebied. Het is Melanchthon geweest die aan de verwarring een eind maakte. En hij heeft meer gedaan: hij heeft het onderwijs in Duitsland opnieuw georganiseerd en gestimuleerd en de weg die hij wees, zou gedurende bijna twee eeuwen de richting blijven, waarin het onderricht aan school en academie zich zou ontwikkelen.

Twee grote beginselen van de reformatie lagen daaraan ten grondslag: het appèl op de Schrift als laatste autoriteit voor de waarheid en de leer van het algemene priesterschap. Het volk moet zelf de Bijbel kennen, dat wil dus zeggen dat iedereen moet kunnen lezen. En de predikanten moeten hem kunnen uitleggen, dat eist studie. Ja, heel de wetenschap vindt, zeker voor Melanchthon, in de Schrift haar uitgangspunt en doelstelling. Ook moet de verantwoordelijkheid voor het onderwijs uit de bevoogding van de priesterhiërarchie genomen worden en gelegd in de handen van de vorsten, in laatste instantie in die van het volk.

Melanchthon heeft in veel steden scholen gesticht, het leerplan van de Duitse universiteiten grondig herzien, honderden pedagogen opgeleid. Toen hij stierf, was er nauwelijks een stad in Duitsland, waar niet een hoogleraar of magister werkte die hem als leermeester had gehad. Men kan wel zeggen, dat alle belangrijke scholarchen van zijn eeuw direct of indirect door hem gevormd zijn of althans sterk beïnvloed.

Het is geen wonder dat hij reeds bij zijn leven de eretitel *preceptor Germaniae*, leraar van Duitsland, kreeg.

Luther gaf de eerste stoot ook op dit gebied door zijn bekende geschrift *‘Aan de raadsheren van alle steden, dat zij christelijke scholen moeten oprichten en onderhouden’*. Maar het was zijn vriend Philippus die hem hierbij adviseerde, die aan de Latijnse vertaling van het boekje een aanbevelende voorrede meegaf, en die de daar ontwikkelde gedachten in praktijk zou brengen.

Het uitgangspunt voor deze vernieuwing van opvoeding en onderwijs vinden we in de *schola privata*, de huisschool in Melanchthons woning. De magister hield nauwkeurig toezicht op de vorderingen en droeg zorg voor een brede algemene ontwikkeling van zijn inwonende pupillen. Hij maakte voor hen gebeden en verzen in het Latijn en liet hen Latijnse blijspelen opvoeren. Bijna tien jaar lang hield hij dit veeleisende werk met alle teleurstellingen die eraan verbonden waren vol. Enkele van zijn pedagogische geschriften hebben juist hieraan hun ontstaan te danken, ook zijn catechetisch handboekje, dat nog vóór Luthers beroemde kleine en grote catechismus het licht zag. Het was hem bij dit huisonderwijs vooral te doen om de studie van de talen, opdat de leerlingen het onderricht aan de universiteit beter zouden kunnen volgen. Hij had namelijk de ervaring opgedaan, dat veel studenten te weinig geschoold waren, zelfs in het Latijn, dat ze toch verondersteld werden op school te hebben geleerd.

Melanchthon liep daarom rond met het plan om een nieuw schooltype in te voeren tussen de Latijnse school en de universiteit in, een soort voorbereidend hoger onderwijs, vooral ook omdat de jongens die van de Latijnse scholen kwamen, veelal te jong waren voor academische studie. Hij kreeg zijn kans in de vooruitstrevende stad

Neurenberg, die de reformatie toegedaan was. De goed gesitueerde kooplieden daar vroegen hem zulk een instituut in hun stad op te richten. Daar zou dan een deel van de vakken een plaats krijgen die tot nu toe in de inleidende, zogenaamde artiestenfaculteit van de universiteit gedoceerd werden, als mathematica, retorica en filosofie, en vooral aan het taalonderwijs zou grote aandacht worden gewijd.

Men wilde dat de magister zelf daar rector zou worden. 't Was wel een verleidelijk aanbod. Hij was een geboren pedagoog en hij zou in de rijke stad een heel wat hoger inkomen krijgen dan hij in Wittenberg had. Bovendien zou hij zich daar, in een bloeiend humanistisch milieu, beter kunnen uitleven dan in het toch altijd nog primitieve Wittenberg. Maar Melanchthon deed het niet. Hij wilde de keurvorst niet teleurstellen, hij durfde het ook niet goed aan en hij kon zich onmogelijk losmaken van Luther en van het theologisch centrum van de hervorming. Wel stelde hij zich beschikbaar om het studieplan te ontwerpen en op zijn voordracht werd zijn vriend Camerarius de eerste rector van het instituut.

In het voorjaar van 1526 werd de school geopend. Bij die gelegenheid hield de preceptor een interessante rede over de betekenis van educatie, kunst en religie voor de menselijke geest. 'In dit gevaarlijk tijdsgewricht moet uw ijver dubbel gewaardeerd worden,' zei hij tot de Neurenbergers, 'nu we midden in een storm leven, waarin het rijk, de letteren en de wetenschap dreigen onder te gaan. Wanneer u op deze weg voortgaat, zult u beschouwd worden als mensen die de beste wijze van landsverdediging hebben gevonden, want meer dan door stenen muren en ijzeren bolwerken zullen de steden in stand blijven en beroemd worden door kennis, wijsheid, deugd en vroomheid van hun burgers. Als iemand weigert zich in te spannen voor de juiste opvoeding van zijn kinderen, zondigt hij op een beestachtige manier. Immers, één van de dingen waarin het grote onderscheid tussen mensen en dieren blijkt, is dit, dat de laatste niet zorgen voor hun nakomelingschap bij het opgroeien. De mens moet zijn kinderen niet alleen voeden tijdens hun prille jeugd, maar ze ook bij het opgroeien geestelijk en zedelijk opvoeden — Ik bid,' zo eindigt hij, 'dat Christus dit belangrijke werk hier in Neurenberg zal zegenen en in genade neer zal zien op uw raad en op degenen die hier studeren.'

Melanchthon werd in Neurenberg echt gefêteerd. Hij bleef er een maand en hij genoot van de omgang met vooraanstaande humanisten. Albrecht Dürer schilderde in deze dagen zijn portret en sneed de bekende fraaie kopergravure met die scherpe kop. Melanchthon zegt: 'Ik had er de hele zomer wel willen blijven'.

De Neurenberger school werd echter tot zijn grote teleurstelling geen succes, hoeveel de raad er ook aan ten koste legde. De moeilijkheid was, dat ze geen graden kon verlenen en de koopmanszoons gingen dus toch liever naar een universiteitsstad, want als ze daar met goed gevolg de artiestenfaculteit hadden doorlopen – al was deze nog zo slecht – konden ze zich magister noemen. Ten slotte was men gedwongen het Neurenberger instituut zelf om te zetten in een hogeschool, waarmee Melanchthons plan dus eigenlijk mislukt was. Toch heeft ook deze school zijn betekenis gehad voor de ontwikkeling van wat later het gymnasium zou heten, de moeder van het voorbereidend hoger en het middelbaar onderwijs.

Een zeker onderscheid met Luther begint hier duidelijk te worden. Ik bedoel niet, dat de laatste er de man niet naar was om een heel schoolplan te ontwerpen, wat nu juist een kolfje was naar Melanchthons hand – er zijn diepere verschillen. We kunnen ze het best duidelijk maken door te wijzen op een onderscheid in nuance daar waar het gaat om de betekenis van de talen voor de opvoeding. Luther gaat als hij op de noodzaak van studie van talen wijst, altijd uit van en keert ook steeds weer terug tot

het theologisch motief. De taal is voor hem het middel waarvan de Heilige Geest zich bedient bij Zijn werk in de wereld. Iedere taal krijgt een nieuwe waarde, ze wordt eerst dan met recht taal als de Bijbel er in wordt overgezet. Op de achtergrond staat de heel zijn theologie beheersende gedachte van het levende Woord van God, dat, in menselijke taal als in een omhulling gekleed, zijn gang door de wereld gaat en zijn werk doet. De reformator beveelt dan ook de studie van de talen niet zozeer aan om hunzelfs wil, maar om hun relatie tot het Woord van God, om hun waarde voor de verkondiging van het Evangelie.

Voor Melanchthon gaat het veel meer om de taal op zichzelf, om haar betekenis voor de menselijke ontwikkeling. Kennis en wetenschap hebben voor hem een eigen waarde, wel nauw verbonden met, maar toch naast en niet afhankelijk van de godsdienst, waarbij het gevaar wel eens dreigt dat de religie een onderdeel van de algemene eruditie wordt. Luther neemt in zijn geschriften over de noodzaak van schoolonderwijs bewust afstand van het zuiver humanistische standpunt. Hij ziet humanisme en renaissance vanuit de heilshistorische opvatting van de reformatie. Zij hebben hun betekenis niet in zich zelf. De wedergeboorte van de antieke cultuur met haar ideaal van de geletterde mens heeft onder Gods leiding plaats niet ter wille van letteren en wetenschap als zodanig, maar met het oog op de vernieuwing van theologie en kerk. Luther ziet heel de geesteswetenschappelijke beweging van zijn tijd in dienst van dat ene: de herontdekking van het Evangelie. Wetenschap mag zijns inziens nooit om haarszelfs wil bedreven worden. Ze is een middel, waardoor zij die in kerk en staat leidende posities moeten innemen, de nodige kennis opdoen, hun geest kunnen oefenen en gevormd worden voor de hun door God gegeven taak.

Deze door de reformator uitgestippelde lijnen heeft Melanchthon uitgewerkt, maar hij heeft ze tevens iets naar het humanistische verschoven. Melanchthon ziet de reformatie van kerk en school als twee gelijkwaardige zaken en hij verbindt ze met elkaar, min of meer op hetzelfde vlak. Vernieuwing van de kerk zonder vernieuwing van onderwijs en wetenschap acht hij niet eens denkbaar. Reeds in zijn voorrede bij Luthers boekje over het schoolonderricht bleek dat: godsdienst en eruditie behoren voor hem zeer nauw bijeen, ze dragen elkaar wederkerig. Reformatie van de kerk en reorganisatie van het onderwijs zijn bij hem eigenlijk twee kanten van één en dezelfde zaak. Maar nu moeten we Melanchthon niet misverstaan. Het laatste motief bij zijn ijveren voor beter onderwijs was ook bij hem niet de scholier of de student, was als 't er op aankomt in het geheel niet de mens. Nee, school en universiteit moeten, dat spreekt ook voor hem vanzelf, de leerlingen boven zich zelf uittillen en hen helpen de verborgen achtergrond van hun leven en van de wereld te leren kennen – en dat is God. Daarom kan ook hij van de universiteit zeggen, dat zij 'Gode zij dank dient tot verbreiding van zijn heilig Evangelie en van het goddelijk Woord, ook tot verbreiding van alle goede kunst en wetenschap. Zij is een voorhoede van de kerk Gods en geroepen om de leer der Schrift voort te planten.'

19. DE UNIVERSITEIT

De reorganisatie van het universitaire onderwijs is een van Melanchthons waarlijk grote prestaties. Natuurlijk waren er ook vóór zijn tijd wel pogingen gedaan tot verbetering van het studieplan van de hogescholen, maar hij is toch de man die het type van hoger onderwijs geschapen heeft, dat op de grondslagen van de reformatie werd opgebouwd en dat in de geestesgeschiedenis zoveel heeft betekend. Onvermoeibaar heeft Melanchthon zich jarenlang ingespannen als decaan van de

artiestenfaculteit en als rector van de universiteit, om allereerst in Wittenberg, dan ook in andere geleerde centra de structuur van het hoger onderwijs te vernieuwen en zijn methoden te verbeteren. We mogen hier niet stil blijven staan bij alles wat hij voor de uiterlijke organisatie deed door het vervaardigen van nieuwe statuten en dergelijke, hoe belangrijk dat op zich zelf ook is, het gaat veeleer om de nieuwe geest die hij het onderwijs inblies.

Zijn humanistische interesse was hier meer nog dan ergens elders de drijfveer. Dit blijkt vooral bij de reorganisatie van de *facultas artium*, de basis voor de hogere faculteiten van de theologie, medicijnen en rechten. Melanchthons bedoeling was haar te doen uitgroeien tot een voorbereidende faculteit van letteren en wijsbegeerte. Een *praktische literaire en filosofische propaedeuse* achtte hij voor alle studenten, niet in de laatste plaats voor de theologen, absolute eis. Een predikant moet een man van algemene ontwikkeling zijn, een ander type dan de middeleeuwse mispriester, zal in de toekomst de leer van de kerk niet opnieuw geheel in diskrediet raken. Hetzelfde geldt mutatis mutandis van medicus en jurist. In menige academische oratie wijst hij daarop met nadruk.

Bij deze beklemtoning vooral van de wijsgerige scholing gaat Melanchthon weer de voorkeur geven aan Aristoteles boven Plato. Aristoteles, zegt hij, heeft de verdienste dat hij voor alle vakken samenvattende leerboeken geschreven heeft, een ideaal dat de magister van Wittenberg immers ook zelf benaderde. Zo komt hij dus enigszins terug op de afwijzing van de aristotelische filosofie, waarin hij vroeger met Luther één lijn had getrokken. Wel wil hij er slechts formele betekenis aan hechten. Maar als Aristoteles, deze ‘geheel enige meester van de methodiek’, verwaarloosd wordt, ontstaat er grote verwarring in de wetenschap, daarvan is hij nu overtuigd. De studie in alle drie de hogere faculteiten moet naar de aristotelische methode worden opgebouwd en daarvan moeten in de voorbereidende faculteit de grondslagen stevig worden gelegd.

Voor alle vakken van wetenschap gaf Melanchthon handleidingen uit en wie ze naast elkaar legt, ziet hoe ze een systeem vormen, een eenheid die zijn centrum vindt in de kennis van God. De fysica speurt naar de wetten van de natuur, die ons heenwijzen naar God. Zij schenkt ons de beschermingsmiddelen voor het belaagde menselijke bestaan, die op hun beurt door de wetenschap van de medicijnen worden toegepast, opdat de mens in dienst van God kan leven. Geometrie en astronomie hebben duidelijk een religieuze achtergrond en bedoeling.

Evenzo, de aardrijkskunde, zonder welke wij de profetieën van de Schrift niet kunnen verstaan en de geschiedenis van God in de wereldrijken en in de kerk niet kunnen nagaan. Zij vindt haar centrum merkwaardig genoeg in de beschrijving van het heilige land: ‘Dagelijks,’ zegt hij, ‘moeten wij ons in het gebed het landschap voor ogen stellen waar de hemelse stem het eerst heeft geklonken, het landschap waarin de Zoon van God heeft gewandeld en waar Hij het offer gebracht heeft.’

Dat de kennis van de geschiedenis, naast een ethisch-pedagogische zin, eveneens grote godsdienstige betekenis heeft, staat voor een man als Melanchthon natuurlijk zonder meer vast. Interessant is de wijze waarop hij de religieuze achtergrond van de rekenkunde belicht. Zij heeft, evenals de andere vakken, niet slechts een opdracht van God voor een wereldlijk doel; ook zij helpt ons de ‘hemelse leer’ verstaan en wel de waarheid betreffende de enigheid van Gods wezen. ‘Wij moeten de getallen leren onderscheiden, opdat wij, als wij horen van de enigheid van de Vader van onze Heere Jezus Christus, niet denken dat er ontelbare goden zijn.’ In laatste instantie heeft dus ook de aritmetica een religieuze bedoeling: zij moet ons behoeden voor het polytheïsme. Over de godsdienstige betekenis van de talenstudie en de filosofische ethiek

hoef ik, na hetgeen daarover reeds gezegd werd, niets afzonderlijk op te merken. Melanchthon geeft dus aan iedere wetenschap een dubbele opdracht mee. Zij moet op haar eigen gebied en met eigen middelen de mens helpen, maar ze moet hem tegelijk de weg wijzen naar de kennis van God.

20. KERKVISITATIE

Midden in de onlusten van de boerenopstand was keurvorst Frederik de Wijze gestorven. Tot het laatste toe had hij aan Melanchthon zijn vertrouwen geschonken — hij wist wat deze voor zijn universiteit en daarmee voor zijn land betekende. Ter gelegenheid van de bijzetting van de vorst hield Luther de preek, Melanchthon sprak de academische gedachtenisrede uit. Luther had merkwaardig genoeg zijn keurvorst, die zijn leven gered had, nooit persoonlijk ontmoet. Melanchthon daarentegen was meermalen op particuliere audiëntie geweest in diens slot om advies te geven. Hij heeft dan ook in zijn typisch humanistische gedachtenisrede deze eigenaardige man, zijn zeer persoonlijke regeermethode en zijn betekenis voor de reformatie, raak getekend.

Keurvorst Johan volgde zijn broeder op. Hij zou de standvastige genoemd worden — hij voer een zeer beslist reformatische koers. Eén van de eerste dingen die de aandacht van de nieuwe vorst vroegen, was de toestand van de kerk. Die was in het hele keurvorstendom Saksen bijzonder slecht. Nu de banden van de middeleeuwse organisatie los geraakt waren en de teugels aan bisschoppen en curie uit handen genomen, was vrijwel alles in disorde en menigeen sloeg op hol. Saksen was een land waar het heidendom nog diep leefde onder de huid van de christelijke civilisatie. En de geestelijkheid, toch al niet van een hoogstaande moraal, kon over het algemeen de vrijheid helemaal niet verdragen. De toestand was niet alleen verward, hij was verwilderd.

De Rijksdag van Spiers van 1526 had aan de landsvorsten tot op zekere hoogte de vrije hand gegeven om tot hervormingen in het kerkelijk leven over te gaan. Luther drong er bij Johan, die hem zeer was toegedaan, op aan om een kerkvisitatie in het gehele gebied door te voeren en zo tot een inventarisatie en reorganisatie te komen. Wie kon daar anders de hand aan leggen dan de vorst? Dat is de zondeval van Luther en Melanchthon geweest, zegt men vaak, dat zij de hulp van de vorst bij de kerkelijke reorganisatie hebben aanvaard. Maar er was eenvoudig geen andere mogelijkheid. Men moet trouwens de volgorde omkeren: Melanchthon was de man van deze visitatie en Luther deed mee.

Het land werd verdeeld in districten, naar elk district werd een commissie van visitatoren afgevaardigd, bestaande uit hoogleraren van de Wittenberger faculteit, geestelijken en juristen. De instructie voor hun arbeid was het werk van Melanchthon. Hij schreef alles voor, liet niets aan het toeval over. Scholen en kerken moeten worden bezocht en de toestanden daar nauwkeurig worden opgenomen, twisten in de gemeenten onderzocht en bijgelegd. De geestelijken moeten worden getest op hun kennis en religieus besef. In twintig artikelen heeft Melanchthon de vragen samengesteld die aan alle geestelijken moeten worden voorgelegd. Worden de tien geboden onderwezen, zo ja, op welke wijze en wat zijn de straffen op overtreding? Weet de voorganger eigenlijk wel wat geloof is, hoe een mens er deel aan krijgt en wat leert hij over de rechtvaardiging? Begrijpt hij wat de sacramenten beduiden, predikt hij gehoorzaamheid aan de overheid, hoe staat hij tegenover het huwelijk, hoe is zijn houding jegens de ceremoniën? Worden Onze Vader en apostolicum op de

juiste wijze geleerd? Kortom, een complete enquête aangaande de uiterlijke en innerlijke situatie in het kerkelijk en burgerlijk leven om tot reorganisatie en reconstructie daarvan te kunnen komen.

Nodig was het, dat bleek Melanchthon wel toen hij als lid van de commissie van onderzoek in Thüringen vertoefde. Ongeveer een maand was men daar bezig. De toestand viel hem, ofschoon hij er al niet veel van verwacht had, nog bitter tegen. Onder de predikanten waren velen ongeschikt en ontevreden, voormalige priesters en monniken, die nauwelijks begrip hadden van hetgeen waar het in de reformatie om ging, terwijl bij menigeen de remmen in eigen leven waren losgeslagen. Sommigen, die in de kerk moesten voorgaan of leiding geven op de school, kenden alleen de Wet des Heeren, het apostolicum en het Onze Vader, verder niets — maar enkelen konden zelfs deze grondstukken van de catechese niet opzeggen. Eén monnik dacht, toen hem gevraagd werd of hij de tien geboden kende: dat zal wel de titel van een nieuw boek van Luther zijn en zei: nee, ik heb het tot mijn spijt nog niet in handen kunnen krijgen. Wat de liturgie van de kerkdiensten betreft, die bleek veelal een ratjetoe. Voorstellen door Luther in zijn *Formula Missae* en *Deutsche Messe* gedaan, mixte men met roomse tradities en nieuwere experimenten. Wat de leer van de rechtvaardiging inhield, hadden maar heel enkelen begrepen, menigeen meende voldoende reformato- risch te prediken wanneer hij verkondigde darde paus de antichrist was. Daarbij kwamen de talloze problemen op het gebied van huwelijks-, echtscheidings- en erfrecht, nu de geestelijke rechtspraak haar gezag had verloren. De immoraliteit was groot. Minstens een derde van de geestelijken leefde in concubinaat. Er waren plaatsen waar geklaagd werd, dat de priesters door de week alcoholische dranken vervaardigden en 's zondags met de belangstellenden in de gemeente de beste recepten daarvoor bespraken. Natuurlijk mag dit alles niet alleen gezien worden als gevolg van de reformatorische schok, het was er allemaal al lang geweest, maar het kwam nu aan het licht.

Melanchthon schrijft: 'Ik ben in een moeilijke zaak gewikkeld en voor zover ik kan zien zonder resultaat. Alles is in verwarring, gedeeltelijk door onkunde, gedeeltelijk door de onzedelijkheid van de leraren. Mijn hart bloedt. Dikwijls, als we klaar zijn met de visitatie in één of andere plaats, ga ik terzijde en laat mijn tranen de vrije loop. En wie zou niet treuren als hij ziet hoe de talenten van de mens zo verschrikkelijk verwaarloosd worden en dat zijn ziel, die in staat is zoveel te leren en te bevatten, zelfs onkundig is van haar Schepper en Heere?'

Toen hij teruggekeerd was (naar Jena, waarheen de universiteit wegens de in Wittenberg heersende pest tijdelijk was verlegd) las hij ook de rapporten van de andere delegaties. Er moest iets gebeuren, dat was duidelijk. Om toekomstige visitatoren te helpen en om de predikanten en leraren in Saksen een instructie in handen te geven, stelde hij toen zijn beroemde *Unterricht der Visitatoren* samen, handleiding voor het kerkelijk leven.

Men zou het de oudste protestantse kerkorde kunnen noemen. Het bevat twee stukken. Eerst een samenvatting van de geloofsleer, de eerste protestantse geloofsbelijdenis, waarin het sola scriptura en de rechtvaardiging door het geloof in het middelpunt staan als normen voor de verkondiging en waarbij vooral op de prediking van de Wet nadruk gelegd wordt, gevolgd door een regeling van de kerkdiensten en enkele richtlijnen voor de liturgie. Deze eenvoudige en positieve uiteenzetting van de reformatorische leer heeft jarenlang gediend als handleiding voor de predikatie. Het tweede deel bevat een tot in de kleinste details uitgewerkt leerplan voor de lagere scholen, waarlijk niet minder interessant dan het eerste. Dat deze twee samen één geheel vormen, is tekenend voor Melanchthon: kerk en school horen immers bij hem ten

nauwste bij elkaar.

Het ontwerp werd bekeken door leden van de faculteit, goedgekeurd door de keurvorst en toen gepubliceerd; uitdrukkelijk wordt gezegd: niet als een nieuwe wet, maar als een 'getuigenis en belijdenis van ons geloof. Daarom hopen wij dat alle vredelievende predikanten die het Evangelie werkelijk liefhebben en begeren in overeenstemming met ons te leven, zich met ons hieraan willen houden als aan een gids, totdat God de Heilige Geest iets beters onderneemt.' Op grond van dit *Unterricht der Visitatoren* werden bij een herhaald bezoek kerk en school gereorganiseerd, er werden 'consistories' ingesteld en superintendenten benoemd, onbevoegde predikanten werden verwijderd, oude gepensioneerd. Nieuwe Testamenten werden aan de geestelijken aangeboden, Luthers en Melanchthons catechismussen op ruime schaal verspreid.

Binnen twee jaar was een aanmerkelijke verbetering te constateren. Luther mag dan wat erg optimistisch zijn geweest toen hij aan de keurvorst schreef: 'Gods Woord is werkzaam en vruchtbaar in het hele land, de predikanten preken gelovig en zuiver en leven in volkomen harmonie' — er was inderdaad een keer ten goede gekomen.

Het *Onderricht der visitatoren* was niet alleen voor de praktijk van het gemeentelven van groot belang, het is ook van betekenis voor Melanchthons theologische ontwikkeling. Hij gaat hier uit van de spanning tussen Wet en Evangelie. Hem was duidelijk geworden, dat het gevaarlijk is om met de prediking van de genade te komen tot een in verwildering levend volk, zonder dat eerst de Wet gepredikt wordt. De leer van de rechtvaardiging door het geloof wordt dan maar al te makkelijk misverstaan en leidt tot zorgeloosheid en valse zekerheid. Daarom legde hij er de nadruk op dat de prediking van de Wet moest voorafgaan, om de mens van zijn zonden te overtuigen en berouw te werken in zijn hart en bekering in zijn levenshouding. Zonder berouw en bekering is het geloof een schijn geloof en zonder goede werken is het een dood geloof. Het pedagogische motief is ook hier in zijn theologie duidelijk aanwijsbaar.

Daarmee hangt ook samen, dat hij de theologische richtlijnen zo duidelijk en eenvoudig als maar mogelijk is, trekt. Het moet de predikers te doen zijn om de hoofdzaken van de Bijbelse, reformatische leer. Dogmatische discussies helpen ons niet verder, de vroomheid van het volk moet vergroot en verdiept worden. 'God zal mij, hoop ik, zulk een geest geven dat ik niets doe wat de tweedracht in de kerk zou kunnen vergroten, en wat heb ik met de visitatie-artikelen anders bedoeld dan dat de noodzakelijke dingen in de kerk geleerd zouden worden en de meeste theologische twistvragen opzij gezet zouden worden. Ze zijn immers òf onbegrijpelijk òf van zulk een aard, dat ze weinig bijdragen tot werkelijke vroomheid. Daarom heb ik, zoals de terzake kundige lezer kan zien, bepaalde aanleidingen tot theologische controversen eenvoudig afgesneden.' Later heeft hij wat hij in het *Unterricht* in opdracht van zijn vorst geschreven had, uitgewerkt in een breder werk, het zogenaamde *Examen Ordinandorum*, naast de *Loci Theologici* het meest verspreide theologische handboek van zijn tijd, dat bijna alle theologische studenten bestuderen moesten.

Dat de vorsten als vooraanstaande leden van de kerk de plicht hadden de reformatie ter hand te nemen, nu paus en bisschoppen die ertoe geroepen waren, haar verzuimden, daarvan was Melanchthon diep overtuigd.

21. DE RIJKSDAG IN SPIERS

De in allerlei opzicht weinig bemoedigende gang van zaken, niet in de laatste plaats de droeve ervaringen opgedaan tijdens zijn visitatiereizen, begonnen Melanchthon bezorgd te maken. In zijn geschriften vernemen we niet meer die blijde toon van hoop

op een schone toekomst, die we er in zijn jonge jaren steeds in hoorden. Zorg en vrees beginnen door te klinken, vooral in zijn brieven. Melanchthon was teleurgesteld. Hij had gedacht dat de vrije verkondiging van het Evangelie en de herleeft geest van de klassieken ingrijpende veranderingen in het gehele leven met zich zouden brengen – maar dat bleek niet het geval te zijn, integendeel. De verwarring onder de burgerij was nog steeds groot, ook bleek het bijna onmogelijk de studenten te boeien met de Griekse auteurs, die de magister zo dierbaar waren. Het verzet van de katholieke theologen nam toe en de dreiging van de rooms gebleven vorsten, de keizer aan de spits, werd steeds groter.

Het is merkwaardig, dat deze bittere ervaringen er niet toe hebben meegewerkt om Melanchthon nog dieper te doen instemmen met Luthers scherpe oordeel over de aard van de mens, die naar de mening van de reformator van nature onmachtig is tot het goede, verzielt door zelfzucht, niet in staat zich zelf te beheersen, steeds geneigd tot verzet tegen wat goed voor hem is. Misschien was het wel een onbewuste reactie tegen Luther, die zelf door alle tegenslag en verzet juist geprikkeld werd om de boze, die hij daar achter zag zitten, te trotseren. Luther was nooit blijmoediger dan in strijd en gevaar.

Maar het is merkwaardig, Melanchthon ging, juist toen de gang van zaken zijn aanvankelijke enthousiasme begon te knauwen, weer meer dan hij het laatste decennium gedaan had vertrouwen op een stuk vrijheid van de menselijke wil om het goede te kiezen en de verleidingen van het kwaad te overwinnen. Hoe somberder hij werd over de ontwikkeling van de dingen, des te meer liet hij de gedachte van de volkomen nietswaardigheid van het menselijk willen, die hij een tiental jaren met Luther gedeeld had, los en begon hij appèl te doen op de wil van de mens, de menselijke mogelijkheid om zich tot God en het goede te keren.

Hiermee hangt ook samen het feit, dat hij in de visitatie-artikelen geëist had dat de prediking van de Wet aan de verkondiging van het Evangelie zou voorafgaan. Eerst moeten angst en berouw gewekt worden in het hart van de mens, voordat deze tot geloof kan komen. Had hij vroeger met Luther de alleen werkzame genade van God op de eerste, albeheersende plaats gesteld, nu begint hij te merken dat het reeds om pedagogische redenen nodig is om ook aan de wil van de mens een eigen, zelfstandige plaats te geven.

Karakters die een tastende aard hebben en graag steun zoeken, zijn licht geneigd, wanneer er in hun leven een tijd van onzekerheid komt, terug te vallen op hun basis, achteruit te grijpen naar de overtuiging waar ze van uitgingen; in de wankeling van hun bestaan lijkt hun dat de enige solide grond, waar ze hun houvast kunnen hervinden. Zo was het bij Melanchthon. Het meer optimistische beeld van de mens, dat hem in zijn jeugd door de antieke filosofie in de humanistische visie was ingeprent, kwam weer naar boven en het begon de harde trekken van het realistische en min of meer pessimistische beeld dat Luther van de natuurlijke mens had, zachter te maken. De magister hoopte, door appèl te doen op het beste in zijn hart, door hem te herinneren aan zijn aangeboren zedelijke beseffen en door een beroep te doen op zijn menselijke waardigheid, de mens open te maken voor de opvoedende krachten van het Woord van God.

Er was een tweede ding waarin Melanchthon zoal niet een verandering van inzicht meemaakte, dan toch de accenten begon te verleggen. Hoe meer de definitieve breuk met Rome dreigde en naarmate het duidelijker werd dat dit niet zonder bloedvergieten zou geschieden, des te dieper beseftte hij met hoeveel vezels van zijn ziel hij verbonden was aan de oude katholieke kerk en de overgeleverde orde in staat en maatschappij. Hij was een man des vredes en hij had de traditie lief. De ene,

ongedeelde gemeenschap van de gelovigen had zijn hele hart en hij kon zich nauwelijks een andere Europese cultuur voorstellen dan onder gezag van het roomse rijk. Zou er nu werkelijk geen weg zijn om met behoud van de waarheid van het reformatorisch getuigenis de eenheid van de kerk en de rust in de wereld te redden? Alleen dan zou naar zijn mening zijn ideaal, kerk en staat te maken tot echte instrumenten voor de opvoeding van de christelijke mens, verwerkelijkt kunnen worden. Deze dingen hielden hem dag en nacht bezig.

En juist nu wachtte magister Philippus een nieuwe taak. Hij moest een leidende positie gaan innemen op het gebied van de politiek. Hij was er bepaald niet op gesteld, maar hij zou er z'n hele leven niet meer af komen. Melanchthon zou gelukkiger geweest zijn en het beeld dat wij van hem hebben zou vrijer van schaduwen zijn, als hij zich ook in de tweede helft van zijn leven had kunnen bepalen tot het terrein dat hem zo lief was, de wetenschappelijke en kerkelijke opvoeding. Maar hij kon er niet aan ontkomen. De reformatie was tot een politieke zaak geworden en daar moest leiding gegeven worden. Ofschoon hij er de gaven niet voor had, hij moest het wel doen, want Luther was er de man zeker niet voor en die kon, levende onder de rijksban, hier natuurlijk onmogelijk naar voren treden.

Tegen zijn zin nam Melanchthon ook deze verantwoordelijkheid op zich. Wel dacht hij hier iets goeds te kunnen uitrichten, hij zou immers niets liever zien dan dat de breuk tussen de oud-gelovigen en de reformatorisch-gezinden nog geheeld kon worden en hij hoopte, dat hij in dit opzicht iets zou kunnen bereiken. Misschien zou hij, gezien zijn geestelijke instelling, een verbindende positie kunnen innemen en hij hield ervan goede bemiddelende formules op te stellen, daarin had hij zich bij de disputaties aan de universiteit geoefend en hij wist, dat hij er een meester in was.

De kansen op een vergelijk leken echter niet groot. Had de keizer in 1526, op de eerste Rijksdag te Spiers, beloofd dat er binnenkort een algemeen concilie zou komen om de kwesties uit te praten en tot zolang aan vorsten en steden min of meer de vrije hand gelaten, spoedig werd het duidelijk dat deze tegemoetkomende houding alleen een gevolg was geweest van de gevaarlijke internationale toestand en deze was nu in zijn voordeel gewijzigd. De voortekenen voor de tweede Rijksdag van Spiers waren allerminst hoopvol. Melanchthon zag die Rijksdag van 1529 al heel somber tegemoet, te meer daar de stand van de sterren zijns inziens zeer ongunstig was. Ook had hij een fel noorderlicht gezien, dat vond hij maar griezelig. Want bijgelovig was de magister nog steeds.

Maar de keurvorst eiste, dat juist hij als raadsman met hem mee zou gaan naar Spiers. Dus begaf Melanchthon zich — hij was nu 32 jaar oud — voor het eerst op het pad van de grote politiek. Dat de theoloog Johan Agricola zich ook in het gezelschap bevond, was tenminste een troost. Eerst leek alles nog niet zo erg. In Weimar werd gepauzeerd, men bezocht een toernooi. In Spiers aangekomen, bleek de opening van de Rijksdag enige tijd uitgesteld te zijn en Melanchthon maakte van de gelegenheid gebruik zijn familie in Bretten te bezoeken. Dit was de laatste maal dat hij zijn moeder zag.

De sfeer van de onderhandelingen in de openingszitting maakte Philippus nerveus. De dreiging van de Turken aan de grenzen en die van een godsdienstoorlog in het Rijk lag zwaar op de vergadering. Nee, gelukkig voelde hij zich in Spiers allerminst. 'Het wemelt hier van geestelijken,' schrijft hij aan Camerarius, 'en je hoeft de gezichten van de meesten maar te zien om te weten hoe ze ons haten en wat ze in hun schild voeren. Wij worden in deze stad met de nek aangekeken en als vuil beschouwd ... Vandaag werd het keizerlijk mandaat voorgelezen, het is in één woord angstaanjagend

... ik was zo benauwd, dat ik bijna was flauwgevallen, het was of alle rampen van de hel mij overstroonden ... Toch hoop ik dat Christus de raad zal verijdelen van hen die het op een oorlog aanleggen.'

De professor probeerde op zijn wijze invloed te oefenen op de loop van de gebeurtenissen. Hij droeg aan aartshertog Ferdinand, de broer van Karel V, die de Rijksdag voorzat — hij was sedert kort ook koning van Hongarije — een verklaring van de profetieën van Daniel op, een interessant geschrift, vooral met het oog op de dreigende oorlog tegen de Turken. Maar voor ons is op het ogenblik speciaal de voorrede belangrijk. Daarin schrijft Melanchthon, dat kerkelijke tweespalt nooit met geweld kan worden beslecht. Alleen waar de ware christelijke leer verkondigd wordt, kan vrede heersen. De vorst moge dan weten, dat in deze tijd juist die mensen met haat achtervolgd worden, die de Heilige Schriften onvervalst uitleggen. Daarom moet Ferdinand om der wille van de eer van God en het heil van de mensen alles doen wat in zijn vermogen is om de kerkelijke eenheid te herstellen door middel van zuivering van de leer. Daartoe moet hij een kerkelijk concilie bijeenroepen. Hij moet niet zeggen: dat ligt buiten mijn competentie, want dat is juist een taak een koning waardig!

Maar Melanchthon had er niet veel succes mee. De roomse geestelijken namen de leiding. Johan Faber, bisschop van Wenen, was de felste. Hij verklaarde in het openbaar, de Turken te verkiezen boven de lutheranen, want de Turken vastten tenminste nog. Erger was, dat hij durfde beweren: Als ik voor de keus gesteld werd, zou ik eerder de Schrift verwerpen dan de eerbiedwaardige dwalingen van de kerk. Melanchthon zei: je zou een boek zo groot als de Ilias van Homerus moeten schrijven, als je alle godslasteringen van Faber zou willen samenvatten!

De Rijksdag kwam tot een voor de evangelische partij zeer ongunstig besluit: alle vernieuwingen werden tot op een komend concilie verboden, maar wannéér dat concilie zou worden gehouden, dat werd er niet bij gezegd. Het was duidelijk: de keizer had besloten het Edict van Worms nu ten uitvoer te gaan brengen. Tegen dit besluit van de Rijksdag dienden de evangelische Stenden hun plechtige protest in, waaraan we onze naam protestanten te danken hebben. 'In zaken die Gods eer en het heil en de zaligheid van onze zielen betreffen, moet ieder voor zichzelf voor God staan en verantwoording doen,' zeggen zij in dit stuk. 'Daarom besluiten wij, dat wij met Gods genade en hulp erbij blijven, dat in onze gebieden alleen Gods Woord en het heilig Evangelie gepredikt zullen worden en niets dat daartegen indruist.' Het stuk werd, met een beroep om recht te doen, naar de keizer, die zelf niet aanwezig was, gezonden; met als enig gevolg, dat de mannen die het aanboden, gevangen werden genomen.

22. HET GODSDIENSTGESPREK IN MARBURG

Het moedige protest, door de evangelische Stenden tegen het onbillijke besluit van de Rijksdag te Spiers ingediend, was het eerste gemeenschappelijke getuigenis van de reformatorisch gezinde vorsten en steden. Zij verklaarden het niet te kunnen verdragen dat hun gewetensbezwaren bij meerderheid van stemmen opzij werden gezet. Deze politici beseften, dat het om grote waarden ging, dat blijkt wel uit de hooggestemde bewoordingen waarmee de boden van enkele steden het nieuws verkondigden: 'Wij hebben in de strijd tegen de wereld God tot onze hoofdman gekozen en wij nemen de verantwoordelijkheid voor wat wij wagen in vertrouwen op zijn heilig Woord vrolijk op ons.'

Melanchthon echter had aan de opstelling van het protest niet deelgenomen. ‘Het is hier een ontstellende situatie,’ schreef hij aan Camerarius, nog dezelfde dag. Hij constateerde met schrik dat het conflict zich ging toespitsen. Beter dan anderen zag hij, dat door deze protestactie het tafellaken voorgoed dreigde te worden doorgesneden, dat daardoor de staatsrechtelijke basis van het Roomse Rijk werd ondergraven en dat dit de breuk zou betekenen van de eenheid van de Europese cultuur.

Dat daaruit ook zegenrijke gevolgen zouden voortvloeien voor heel het geestesleven kon hij niet geloven. Hij beschouwde het optreden van de ‘protestanten’ als een onhandige zet, waarmee zij zich in een ongunstige positie hadden gemanoeuvreerd. Wanneer ze de keizer wat meer tegemoet gekomen waren in zijn vraag om militaire hulp tegen de Turken, zou deze stellig in de zaken van de godsdienst wel soepeler geweest zijn, meende hij. Melanchthon had uitermate weinig politieke intuïtie en hield nog steeds krampachtig vast aan de mening dat Karel V het wel goed bedoelde met de aanhangers van de reformatorische beweging.

De echte politici wisten wel beter. Het dreigend gevaar deed hen besluiten om maatregelen te nemen. De keurvorst van Saksen en de landgraaf van Hessen sloten met de vrije Zuidduitse rijkssteden Straatsburg, Neurenberg en Ulm een defensief verbond. De vraag was: zullen we ook de Zwitserse protestanten, de Zwinglianen, erin opnemen? Landgraaf Philips was er vóór, evenals de hertog van Wurtemberg en Jacob Sturm, de leidende figuur te Straatsburg.

De keurvorst aarzelde. Zijn adviseur Melanchthon stond beslist afwijzend tegenover het plan. *Vertrouwen op God is beter dan hulp zoeken bij Egypte of Assyrië*, zei hij. Hij had er nu spijt van, dat de evangelischen zich op de Rijksdag niet duidelijk van Zwingli en de zijnen hadden gedistantieerd, misschien zouden ze er dan beter afgekomen zijn.

Dit was niet alleen een kwestie van tactiek van Melanchthon. Hij beschouwde de Wittenberger reformatie nog steeds als een beweging binnen de grenzen van de katholieke kerk, reden om te blijven hopen dat de kerkelijke leiders haar ten slotte aanvaarden zouden. Zwingli plaatste zich echter zijns inziens zowel in theologische als door zijn politiek optreden bewust buiten die kerk en ook buiten het Roomse Rijk. Melanchthon begreep, dat samenwerking met de Zwitsers zowel voor zijn kerkelijk als wereldlijk ideaal de ergste consequenties zou hebben. Wat de militaire plannen betreft, hij zag er geen heil in om geestelijke waarden met het zwaard te verdedigen, evenmin als Luther dat deed. En hij vreesde dat een defensief verbond, al was het misschien ongewild, wel eens een offensief zou kunnen ontketenen.

Overwegend waren echter zijn bezwaren tegen de geest van de Zwitserse reformatie, althans tegen de theologie van Zwingli, zo geheel anders van aard dan de zijne. Wel was hij van zijn studententijd af zeer bevriend met zijn collega Oecolampadius, de reformator van de stad Bazel, en hij kon maar niet goed begrijpen, dat deze tot samenwerking met Zwingli was gekomen. Hem schreef hij dan ook een open brief over het centrale punt van verschil tussen Wittenberg en Zürich, de leer van het avondmaal, waarover hij zich tot nu toe niet had uitgelaten. In gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift kan ik niet anders dan vasthouden aan de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in het avondmaal, zegt hij. Wij kunnen dat met ons verstand niet begrijpen, maar we mogen geloven in het wonder, want ‘in hemelse dingen moet men zijn oordeel vormen naar Gods Woord en niet naar de eisen van de geometrie.’

Met dat laatste doelt hij op Zwingli, die er steeds op wees, dat Christus niet werkelijk in brood en wijn aanwezig kan zijn, omdat zijn lichaam in de hemel is. Melanchthon

ergert zich eraan, dat Zwingli op zulk een rationalistische manier het geheim van de reële presentie van Christus in zijn kerk uitholt. Hij ziet daarachter een geheel scheef getrokken christologie, waarbij de godheid en de mensheid van Christus van elkaar gescheiden worden. De Heere heeft gezegd: Ik zal bij u zijn tot aan het einde der wereld en dat mogen de zijnen geloven, in het bijzonder waar het Zijn presentie in het avondmaal geldt. Zwingli zegt, dat die tegenwoordigheid slechts in onze voorstelling en in de geest bestaat, maar dat doet Melanchthon eerder denken aan een schaduwspel of de opvoering van een antieke tragedie dan aan een waarachtige gemeenschapsoefening.

De magister maakt duidelijk, dat hij het erg moeilijk gehad heeft met de vragen die hier liggen, maar zegt (een uitdrukking die hij vaker gebruikt in dit verband): 'Ik zou niet graag te boek willen staan als de uitvinder of verdediger van nieuwe dogma's.' De spiritualistische opvatting van Zwingli en Oecolampadius is in strijd met de leer van de oude kerk — 'tenminste voor zover die ons bekend is,' voegt hij er veelbetekend aan toe. Hoe veelbetekend die woorden waren, zou later blijken. Hij besluit zijn schrijven met nog eens te stipuleren wat hij tegen de opvatting van Zwingli heeft: je mag de religieuze vragen niet op rationalistische wijze behandelen en alleen datgene aanvaarden wat met de kracht van de menselijke geest kan worden gevat. Juist om die reden was Melanchthon ook niet gelukkig met de zogenaamde ubiquiteitstheorie van Luther, de leer van de alomtegenwoordigheid van het lichaam van Christus, voor deze laatste trouwens ook maar een hulpconstructie in het debat.

Landgraaf Philips van Hessen, de leider van het protestants verbond, hoopte toch nog Zwitsers en Duitsers in één front te kunnen samenbrengen, maar hij begreep dat dit slechts zou kunnen geschieden op grondslag van een overeenstemming in de kerkelijke vragen. Hij riep de leidende theologen samen op zijn slot in Marburg. Melanchthon meende dat daarbij ook enkele katholieke theologen met een open en onpartijdig oordeel zouden moeten worden uitgenodigd. Had hij daarbij de verwachting, dat Lutheranen en Zwinglianen eerder tot een consensus zouden komen, wanneer ze samen tegenover de roomsen zouden staan? Of hoopte hij dat door een vergaande overeenstemming van Lutheranen en rooms-katholieken de Zwinglianen geïsoleerd zouden worden? Daarover is verschil van mening. Ik vermoed dat het laatste het geval is. In ieder geval, Philips ging op deze voorslag niet in.

Het godsdienstgesprek te Marburg had plaats in de eerste drie dagen van oktober 1529. De landgraaf had het zo geregeld, dat de eerste dag Luther en Oecolampadius met elkaar zouden discussiëren, terwijl Zwingli met Melanchthon zou praten. Als de felste tegenstanders elkaar direct zouden treffen, zou de hele sfeer wel eens bedorven kunnen worden, vreesde hij. Maar hij wist niet, dat Melanchthon minstens even scherp, zo niet scherper tegenover Zwingli stond dan Luther. Het bleek al bij de eerste ontmoeting. Het feit dat Zwingli een zwarte wapenrok met lange degen en ransel droeg, ergerde Melanchthon: was het niet een bewijs voor zijn stelling, dat het hele gesprek eerder een politieke dan een zuiver theologische opzet had? Ofschoon dit onder geleerden de gewoonte was, tutoyeerde hij de Zwitsers niet; hij hield zich gereserveerd.

De discussie tussen de Zürichers en de Wittenbergers liep eerst over meer algemeen theologische kwesties. Het begon met de vraag naar de verhouding van Woord en Geest. Melanchthon wilde vóór alle dingen vastgesteld zien dat Zwingli hier anders dacht dan de dopers, die de werking van de Geest primair achtten aan de verkondiging van het Woord. Die zekerheid kreeg hij. Ook in de leer van de triniteit, de erfzonde en het geloof doorstond Zwingli het examen van de Wittenberger magister, die erkennen

moest dat ze het wat deze stukken betreft in grote lijnen met elkaar eens waren, al vond hij wel dat Zwingli zich hier in Marburg heel wat orthodoxer uitdrukte dan hij in zijn geschriften gedaan had.

Maar over het avondmaal waren ze het allesbehalve eens. Melanchthon verdedigde de leer van de reële presentie van Christus' lichaam en bloed met klem en hield er in de lijn van Luther aan vast dat bij het avondmaal een wonder geschiedt, Zwingli wilde daar niet van weten. Het bleek dat zij uit elkaar gingen in de christologie, wat zich toespitste in een geheel verschillende uitleg van Ef. 4: 10: 'Hij die nedergedaald is, Hij is het ook die is opgevaren ver boven alle hemelen om alles te volmaken.' Melanchthon onderstreepte wel zijn zelfstandigheid, zijn onafhankelijkheid van Luther, maar met Zwingli's leer van het in de hemel besloten lichaam van Christus was hij het ook niet eens. Het gesprek, dat zes uur geduurd had, had op dit neuralgische punt geen resultaat. Hetzelfde kan gezegd worden van het onderhoud dat Luther met Oecolampadius had, al werden ook tussen hen een aantal misverstanden opgehelderd. De tweede en derde dag werd de discussie in het openbaar voortgezet en namen ook de secondanten van beide zijden en de vertegenwoordigers van de tussenpartij uit de Zuidoostelijke steden eraan deel. De vier debaters van gisteren zaten aan een afzonderlijke tafel. Wij zouden het een forum noemen. Melanchthon heeft gedurende deze dagen weinig of niets meer gezegd. Wel lachte hij een keer toen Zwingli een Latijns woord een beetje wonderlijk uitsprak, maar dat kan men moeilijk een positieve bijdrage tot het gesprek noemen. Luther benaderde de Zwitsers heel anders dan zijn collega. Hij was in zijn optreden veel amicaler en royaler naar zijn aard. Toen hij Martinus Bucer ontdekte, zei hij: Zo ben jij daar ook, deugniet! Hij vatte ook het probleem anders aan. De kerkvaders, die bij Melanchthon zulk een grote rol speelden, schuift hij reeds direct terzijde. Het gaat hem om de Schrift. De paradox van de verborgen God is zijn uitgangspunt. Ik ben in het Woord gevangen, zegt hij; wat het Woord van God zegt, moeten we geloven. 'Dit is mijn lichaam, dit is mijn bloed,' schreef hij op de tafel, en dekte de woorden toe met het tafelkleed om dat op het kritieke moment op te slaan. Na enkele uren riep hij: Philippus, zeg toch ook eens iets, ik ben werkelijk bekaf. Maar ditmaal gehoorzaamde Philippus niet.

De discussie liep vast, waarlijk niet alleen omdat Luther halsstarrig was, maar vooral ook omdat Zwingli met het oog op zijn achterban in Zürich de stap die hij persoonlijk nog wel had willen doen, niet durfde wagen en omdat Melanchthon in een militair verbond met de Zwitsers alleen maar onheil zag. Ten slotte hielp deze wel bij de redactie van een stuk, waarin de consensus op veel punten tot uitdrukking wordt gebracht, maar tevens duidelijk vastgesteld wordt dat men over de wijze van de tegenwoordigheid van Christus in het avondmaal niet tot overeenstemming kon komen. Men beloofde echter uitdrukkelijk elkaar daarin te zullen verdragen, 'in christelijke liefde zover als ieder dat in zijn geweten maar even kan verantwoorden.' Het positieve overwoog dus ver. Maar er bleef verschil van mening, niet alleen theologisch. De Wittenbergers wilden de Zwitsers wel als vrienden beschouwen, konden hen echter geen broeders in volle kerkelijke zin noemen. De broederhand wilden ze hun niet geven. Bucer had de indruk, dat het Melanchthon was die Luther daarvan weerhield. Herhaaldelijk heeft hij gezegd: we konden dat niet doen, want ze staan als het er op aankomt afwijzend tegenover het hart van onze theologie.

23. DE AUGSBURGSE CONFESSIE

Het aardige kleine stadje Coburg met z'n kloeke burcht maakt tegenwoordig nogal wat propaganda voor vreemdelingenverkeer. Het is immers één van de weinige, zo niet de enige vrijwel intacte gedenkplaats van de reformatie aan deze kant van het ijzeren gordijn.

15 april 1530 kwam daar een keurvorstelijk reisgezelschap van niet minder dan 160 man uit Torgau aan, op reis naar Augsburg; het was de laatste halte op Saksisch gebied. Een groot aantal juristen, hellebaardiers, bedienden; ook waren er in de stoet niet weinig theologen: Luther, Melanchthon, Spalatinus, Agricola, Aquila en anderen. En vrachtwagens vol met wat zo'n groot en voornaam gezelschap nodig heeft in den vreemde. Het belangrijkste is een kleine koffer met rood leer overtrokken, met koperbeslag. Daarin bevinden zich naast een aantal boeken enkele handschriften van theologische overeenkomsten. De Schwabacher artikelen, de Marburger artikelen, de Torgauer artikelen noemen we ze nu - en de studenten hebben soms moeite op het examen om ze uit elkaar te houden. Het zijn de leerovereenkomsten die de protestanten het laatste jaar onderling hebben opgesteld; werk van Melanchthon in de eerste plaats.

De keizer heeft immers in zijn oproep aan de Stenden beloofd, dat iedere groep zijn 'opinie en mening' over de hangende vragen van geloof en kerk mag voordragen - hij zal er 'met liefde en goedgezindheid naar luisteren en ze overwegen en vergelijken, om wat aan welke kant dan ook niet goed is uit te zuiveren en zo door aller samenwerking één enige ware religie te aanvaarden en vast te houden, opdat wij zoals we allen onder één Christus zijn en strijden, zo ook allen in één gemeenschap, kerk en enigheid mogen leven.'

Dat had Melanchthon als muziek in de oren geklonken. Een waarlijk vredelievend geluid! Had hij het niet altijd gezegd, dat van keizer Karel heil te verwachten was? Melanchthon vereerde zijn vorst nog steeds. Hij zag in hem de grote, ideale keizergestalte, de wijze, vrome leider zoals de klassieken die geschilderd hadden. En dat juist deze keizer, nu de paus weigerde om een concilie bijeen te roepen, de Rijksdag tevens tot een oecumenisch concilie wilde maken, dat was nu net wat Melanchthon altijd had gehoopt. Hij ademde op. Dit moest en dit zou slagen!

Was het keizer Karel ernst met zijn veelbelovende oproep? In ieder geval wilde hij de eenheid van de kerk herstellen. Als het niet goedschiks ging, dan zou hij stellig bereid zijn geweld te gebruiken. Luther vreesde terecht dat het enthousiasme van Philippus spoedig bekoelen zou. Hij had negen jaar geleden, ook op een Rijksdag, die keizer in de ogen gekeken.

Hier, op de Coburg, moest Luther helaas achterblijven. De keurvorst had er ernstig over gedacht de man onder de ban mee te nemen. Dat zou een klap gegeven hebben in de oude rijksstad! Maar Neurenberg, nog altijd meer humanistisch dan reformatorisch georiënteerd, door zakenlui geregeerd, weigerde de doortocht. Dus ging het gewaagde plan niet door.

Een week bleef het gezelschap op de Coburg. Men vierde er het paasfeest. Melanchthon werkte van de morgen tot de avond. Het rapport voor de keizer, de apologie zoals hij het noemde, moest klaar. Het zou een verdedigingsgeschrift worden, waarin duidelijk gemaakt werd dat de wijzigingen die op gezag van de keurvorst in het kerkelijk bestel waren aangebracht, op grond van de Schrift geëist

werden En dat moest zo goed mogelijk gebeuren, er hing te veel van af. Melanchthon gunde zich in zulke dagen nauwelijks tijd om te eten. Aan tafel nam Luther hem eens de pen uit de hand met de woorden: Philippus, je kunt God niet alleen met werken, maar ook met rust nemen dienen.

‘Jij moest in de ban gedaan worden,’ luidt het straks in één van zijn naar Augsburg gezonden brieven, ‘als je je zelf niet wat meer ontziet. Je werkt je zelf dood en dan beweer je natuurlijk later nog, dat dit in dienst van God gebeurd is. Bedenk wel, dat God ook door nietsdoen gediend wordt, ja, dat hij als het er op aankomt door geen ding zozeer gediend wordt als door niets-doen.’ Dat waren woorden met diepe achtergrond; maar tot het hart van de magister drongen ze niet door. Er hing te veel van af, hij voelde zijn verantwoordelijkheid en de kans was zo mooi.

Wel, Luther moest het zelf ook leren om niets te doen, drie maanden lang – en dat op korte afstand van de plaats waar de beslissingen vielen. Nu ja, stilzitten deed hij allerm minst. Maar een zware beproeving was het. Melanchthon daarentegen leefde onder hoogspanning. Onderweg in de hotsende wagen zat hij te lezen, te denken, te overleggen, aantekeningen te maken. En in Augsburg: conferenties met de legaat van de paus, met de grootkanselier, met de vorsten en de vertegenwoordigers van de steden, met de kardinaal van Salzburg en met wie al niet! En intussen maar schrijven, ontwerpen maken, ze bespreken, ze verbeteren, nieuwe schrijven. Hij deed al zijn best om op grond van de door alle Lutheranen aanvaarde Torgauer artikelen het definitieve stuk zo te redigeren, dat de door de Lutherse vorsten ingevoerde reformatie zo aannemelijk mogelijk gemaakt werd, al moest hij natuurlijk vasthouden aan een minimum van eisen waaraan de leiding van de kerk in ieder geval tegemoet zou dienen te komen.

Het gevaar van deze methode was, dat de radicale aard van de reformatie zodoende in de schaduw kwam, het leek wel of ze niets anders was dan een voortzetting van die vele bewegingen tot zuivering van het kerkelijk leven, die er te allen tijde in de kerk geweest waren en die telkens weer nodig zijn om ingeslopen misstanden uit te zuiveren, een tendens die in de voorrede van dit stuk ook duidelijk naar voren kwam. Ja, hier legde Melanchthon nog eens alle nadruk op het feit, dat de echte protestanten, de volgelingen van Luther, helemaal niet van zins waren om de traditionele ceremoniën als zodanig ter zijde te schuiven, zij wilden ze alleen reinigen en tot hun oorspronkelijke bedoeling terugbrengen.

Nu bleek echter, dat dr. Joh. Eck om de keizer in te lichten een lijst van maar even 404 ketterijen had opgesteld, ‘bijeengezocht uit de publicaties van hen die een schisma in de kerk willen bewerkstelligen.’ Eck had dit werk niet zonder scherpzinnigheid verricht, maar de citaten waren uiteraard alle uit hun verband gerukt. Het fnuikende voor Melanchthon was, dat alle bezwaarden op één hoop werden gegooid. Eck citeerde Luther, Melanchthon, Zwingli, Karlstadt en dopers als Hubmayer en Denck zonder enig onderscheid door elkaar en drong erop aan, dat het hele ‘adderengebrosel’ zou worden uitgeroeid. Tegen zulk een methode moest Melanchthon wel opkomen. Maar dan diende hij dus ook de theologische vragen te behandelen, die hij eigenlijk veel liever buiten de discussie had gehouden Hij had gedacht: als eerst maar een aantal misstanden opgeruimd wordt en we zodoende ruimte en rust krijgen om ons te bewegen, zal door de prediking van het Evangelie en de theologische bezinning de zaak verder wel geklaard worden. Nu werd hij echter gedwongen om naast de behandeling van de vragen aangaande de kerkelijke praktijk ook een uiteenzetting te geven van de Lutherse leer.

Dit was de eerste keer dat Melanchthon buiten de waard had gerekend. Maar hij liet er

zich niet door ontmoedigen en zette zich met ijver aan een uitbreiding van zijn ontwerp, ofschoon hij dit belangrijke gedeelte nu zonder Luthers directe hulp moest redigeren. De opzet ook van dit theologische hoofdstuk moest zijn, dat stond voor hem vast, om aan te tonen, dat het althans de Lutheranen ook in theologisch niet om een of andere nieuwigheid te doen was, dat zij niets anders wensten dan aansluiting bij de oude, klassieke kerk en zuivering van de oorspronkelijke theologie van de menselijke bedenksels die er in de loop van de tijden aan waren gegroeid. Dat meende hij oprecht en door daar alle nadruk op te leggen kon, zo hoopte hij, de eenheid toch nog worden gered.

Een gevolg was, dat hij zich moest afzetten niet alleen tegen de wederdopers, maar ook tegen de zwinglianen. Al was in Marburg gebleken dat de Zürichers lang niet zo ver van de Wittenbergers afstonden als men wel gedacht had – Melanchthon kon ze nu als bondgenoten toch niet gebruiken en hetzelfde gold van de Zuidduitse steden die tussen Zürich en Wittenberg instonden. Die moesten dan onder leiding van de bemiddelaar Martin Bucer maar een eigen confessie indienen, zoals ook Zwingli deed – de keizer wilde immers ‘ieders opinie en mening’ horen.

Zo werd de confessie die Melanchthon opstelde, al zouden de naden duidelijk zichtbaar blijven, toch een werk uit één stuk, in zoverre bezielde door de oecumenische gedachte, dat de verbondenheid van de Lutherse reformatie met de oude katholieke kerk duidelijk in het licht werd gesteld. Maar aan deze opzet was inherent dat de verwantschap met de linkervleugel van de reformatorisch gezinden vrijwel ontkend werd. Tot elke prijs wilde Melanchthon duidelijk maken, dat Eck ten onrechte Luther en Zwingli over één kam had geschoren. Daarbij kon hij er zich op beroepen dat Zwingli ook altijd met klem had betoogd, dat zijn reformatorische gedachten geheel zelfstandig geboren waren, dat hij eigenlijk niets met Luther te maken had; want Zwingli was doodsbenaauwd geweest dat hij dan ook onder het oordeel van Worms zou vallen. Het is echter duidelijk dat er na het gesprek in Marburg hier toch iets scheef zat, hoezeer Melanchthon door op zich zelf eerlijke motieven gedreven werd.

Het als antwoord op Ecks aanval vervaardigde eerste deel van de Augsburgse confessie, waarin de geloofsvragen behandeld worden, was dus werk van de magister zelf, al gebruikte hij daarbij de onder Luthers leiding in Schwabach voor de Lutherse vorsten opgestelde en de in Marburg met de Zwinglianen overeengekomen artikelen. Wanneer we bedenken onder welk een hoogspanning hij werkte, voortdurend afgeleid, overlegend, aangevallen, in een zeer onrustige sfeer en een hem vreemd milieu, kan men niet anders dan bewondering hebben voor de wijze waarop hij deze zware taak verrichtte. Melanchthon schiep een historisch document, waarin voor eeuwen de centrale gedachten van de reformatorische theologie met grote helderheid werden samengevat, vrij van alle onnodige scherpte in de formulering. Dit geldt in het bijzonder van het centrale vierde artikel, dat over de rechtvaardiging handelt: ‘Verder wordt geleerd, dat wij vergeving van zonde en gerechtigheid voor God niet kunnen verkrijgen door onze verdienste, werk of genoegdoening, maar dat wij vergeving van zonde en rechtvaardiging voor God alleen kunnen ontvangen uit genade, om Christus’ wil, door het geloof – wanneer wij geloven dat Christus voor ons geleden heeft en dat ons om zijnentwil de zonde vergeven, gerechtigheid en eeuwig leven geschonken worden. Want dat geloof wil God als voor hem geldende gerechtigheid aanzien en ons als zodanig toerekenen.’

En met welk een trefzekerheid heeft hij daar, midden in die spanning, in het zevende artikel de reformatorische leer over de kerk kort omschreven en daarbij vastgesteld, dat het voor de ware eenheid van de christelijke kerk genoeg is als het Evangelie

zuiver gepredikt wordt en de sacramenten naar Gods bedoeling uitgereikt worden – waarbij vergeleken alle kwesties over ceremoniën of organisatie tot tweederangs vragen worden. Treffend beantwoordt hij ook het verwijt van roomse zijde dat door de leer van Luther en de zijnen de betekenis van het christelijk leven onderschat zou worden: ‘Ook wordt geleerd, dat zulk een geloof goede vruchten moet voortbrengen en dat wij goede werken moeten doen van allerlei soort, zoals God ons geboden heeft en om Gods wil, dat wij echter niet op deze werken vertrouwen mogen alsof we daardoor Gods genade zouden kunnen verdienen.’ Hier wordt dus wel de noodzakelijkheid van de goede werken uitgesproken, maar als vrucht van het geloof en niet als grond van het heil. Korter en beter kan men de verhouding van geloof en leven van de christen nauwelijks formuleren.

Dat Melanchthons poging om datgene wat Lutheranen en katholieken verbindt op de voorgrond te stellen, insloot dat hij zich moest afgrenzen van de Zwinglianen, blijkt echter duidelijk in het tiende artikel over het avondmaal. Daar wordt alleen gezegd, dat Christus’ ware lichaam en bloed waarachtig onder de gestalte van brood en wijn aanwezig zijn en uitgedeeld worden, terwijl allen die iets anders leren, uitdrukkelijk verworpen worden. Hier heeft hij dus een formulering gekozen waarmee ook de verdedigers van de leer van de transsubstantiatie geheel akkoord konden gaan, iets waarop de roomse theologen dan ook direct de vinger legden. Luthers verzet tegen de leer van de wezensverandering van brood en wijn in lichaam en bloed van Christus werd hier doodgezwegen. Erger is nog dat de betekenis van het geloof voor de rechte ontvangst van het sacrament hier geheel buiten beschouwing wordt gelaten.

Het is zonder meer duidelijk dat door deze, de roomsen tegemoet komende, formulering de tegenstelling tussen Lutheranen en Zwinglianen, die er inderdaad was, veel te grote nadruk krijgt, te meer daar alle afwijkende leer nadrukkelijk verdoemd wordt. Dit was stellig in strijd met de uitspraken en de geest van Marburg. Hoezeer men het mag toejuichen, dat Melanchthon alle onechte hindernissen voor het bewaren van de eenheid met Rome uit de weg poogde te ruimen, hij deed het tegen de prijs dat een eenheid tussen de protestanten onderling nu wel bijzonder moeilijk verwerkelijkt kon worden.

Melanchthon zelf heeft ook beseft dat hij hier de rooms-katholieken te ver tegemoet gekomen was, dat blijkt wel uit het feit dat hij in de herziene uitgave van de Augsburgse confessie, die hij in 1540 in het licht gaf, de zogenaamde *Confessio Augustana variata*, dit artikel vrij radicaal veranderde en deze formulering koos: ‘dat met brood en wijn het lichaam en bloed van Christus aan hen die aan het avondmaal des Heere deelnemen waarachtig aangeboden worden.’ Hier is niet alleen door het woordje ‘met’ iedere gedachte van een transsubstantiatieleer ter zijde geschoven, ook de veroordeling van andersdenkenden liet de auteur weg.

Maar in 1540 was Melanchthon dan ook tot het inzicht gekomen, dat met Rome geen vergelijk meer mogelijk was. Toen wilde hij gaarne de gemeenschap met de gereformeerden alle nadruk geven. Ook deze bleek nu echter niet meer mogelijk. Zijn eigen leerlingen zwoeren bij de oorspronkelijke Augsburgse confessie, de *invariata*. En zo kwam Melanchthon er met al z’n goede oecumenische bedoelingen wel heel lelijk tussen te zitten.

24. GETUIGENIS VOOR KONINGEN

Toen de Augsburgse confessie in eerste aanleg gereed was, begin mei, zond Melanchthon een afschrift aan Luther, die in de Coburg op hete kolen zat. De keurvorst deed er een brief bij, waarin hij de gang van zaken uiteenzette en uitdrukkelijk de wens uitsprak, dat Luther het ontwerp kritisch zou doorzien. ‘Wanneer de inhoud u bevalt of wanneer U meent dat iets moet worden toegevoegd of veranderd,’ schrijft hij, ‘teken dat dan in margine aan en zend ons één en ander spoedig, goed verpakt en gezegeld, terug, want we moeten klaar zijn als de keizer arriveert en we verwachten hem spoedig.’

Na een paar dagen zond Luther het ontwerp met een enkele kleine correctie terug. Zijn oordeel was gunstig. ‘Ik heb de apologie van magister Philippus doorgelezen,’ schrijft hij, ‘ik ben er zeer mee ingenomen en zou niet weten wat ik daarin zou moeten verbeteren of veranderen; dat zou me ook niet passen, want ik kan niet zo zachtjes en voorzichtig lopen. Christus onze Heere moge geven dat ze veel en grote vrucht draagt, zoals we hopen en bidden, Amen.’ Ik kan zo zachtjes en voorzichtig niet lopen (‘sanft und leise treten’) — spreekt uit die uitdrukking kritiek op Melanchthons toegeeflijkheid? Velen hebben het gemeend: Luther zou hier willen zeggen, dat hij het met die ‘Leisetreteri’ van Philippus niet eens was. Uit het verband blijkt daarvan echter nauwelijks iets. Eerder moet men eruit lezen: ‘t is maar goed, dat ik daar niet toe geroepen werd, want ik zou er met de klompen aan op afgegaan zijn, terwijl het inderdaad misschien verstandiger is om het op kousevoeten te doen, zoals het in Melanchthons aard ligt.

Luther beseftte het verschil tussen hem en zijn vriend zeer goed en hij wist dat ze elkaar op bijzondere wijze aanvulden. In de voorrede van Melanchthon commentaar op de brief aan de Colossenzen had hij nog zeer onlangs deze karakteristiek van hen beiden gegeven: ‘Ik ben in de wieg gelegd om met benden en duivels te vechten, daarom zijn mijn boeken vaak fel en scherp. Ik moet bomen omhakken en stobben rooien, doornen en heggen uitgraven en gaten vullen als een grove houthakker die een weg baant in het woud en het ruwe, voorbereidende werk doet. Maar magister Philippus gaat rustig en stil zijn weg, bebouwt de akker en beplant ze, zaait en giet dat het een lust is, want daartoe heeft God hem rijkelijk de gaven geschonken.’

Zo zag Luther dunkt mij ook hier de arbeidsverdeling. De bulldozer is nodig, maar doet slechts voorbereidend werk voor de tuinman. Hij zelf had zo juist op zijn manier een duit in het zakje gedaan door een open brief te publiceren: ‘*Vermaning aan de geestelijken die te Augsburg vergaderd zijn.*’ Dat stuk had inderdaad een heel andere toon dan Melanchthons weloverwogen, voorzichtig gestelde confessie – maar deze laatste moest dan ook dienen als officieel document, dat door de Saksische keurvorst moest worden ingeleverd bij het hoogste gezag, een laatste poging om de vrede te herstellen.

En de auteur van die belijdenis was nog elke dag bezig eraan te vijlen. Wat kon er niet van één artikel, ja, van één woord afhangen! Wellicht de beslissing over oorlog of vrede. Melanchthon werd doodsbenuwd als hij daaraan dacht. En er was nauwelijks een uur dat hij er niet aan dacht. In een brief aan zijn broer geeft hij uiting aan zijn angst: ‘Ik zie in mijn verbeelding onrust, oorlog, veldslagen, verwoesting. En ligt het nu in mijn hand zulke rampen af te wenden? O God, op Wie ik vertrouw, help me... Beste broeder, ik kom hier niet meer van af, zolang als ik leef. Maar niet door mijn schuld zal de vrede worden verstoord. Andere theologen menen, dat zij de confessie hadden moeten samenstellen. Ik wilde wel dat God het zo geleid had. Misschien zouden zij het beter gedaan hebben dan ik. En nu zijn ze met de mijne niet tevreden en

eisen dat ze veranderd wordt. De één roept dit, de ander dat. Maar ik moet vasthouden aan mijn beginsel: ik neem er niets in op dat de verhoudingen nog scherper zou kunnen maken. God is mijn getuige, dat mijn bedoelingen zuiver waren. Mijn beloning is dat ik gehaat zal worden.’ Philippus geraakte uit zijn evenwicht. Soms dacht hij: ja, ik ben te conciliant geweest; dan weer vroeg hij zich af of dit of dat toch nog niet te polemisch was uitgedrukt. De één raadde zus en de ander zo. Er waren momenten dat hij zich geheel liet gaan en in tranen uitbarstte.

De vijftiende juni was de rijksstad Augsburg in rep en roer: vandaag zou de keizer zijn intocht houden. Reeds om vijf uur in de morgen waren de landsvorsten op het stadhuis. Toen tegen het middaguur kanonnen de komst van de vorst aankondigden, haastten ze zich naar buiten de stad om hem te begeleiden bij zijn entree. Bij de brug over de rivier de Lech had de ontmoeting plaats. Karel steeg van zijn paard en schudde allen de hand. Een grote menigte juichte. De pauselijke legaat achtte het een geschikt moment om de vorsten de zegen te geven. Allen knielden – alleen de keurvorst van Saksen en de landgraaf van Hessen bleven rechtop staan. En dat waren de belangrijkste figuren! Keurvorst Johan reed op de ereplaats van de bonte keizerlijke stoet, vlak voor de keizer zelf, de stad binnen met geheven rijkszwaard, symbool van het hoogste gezag. Men trok naar de kathedraal, waar een Te Deum werd gezongen. Allen bogen de knie, de keizer knielde tweemaal op de stenen vloer. Maar de keurvorst en de landgraaf stonden – ze ontblootten het hoofd niet eens.

Het was reeds na tien uur toen de keizer in het paleis van de bisschop zijn kwartier betrok. Maar niettegenstaande het late uur nodigde hij de beide recalcitrante heren benevens markgraaf George van Brandenburg uit voor een persoonlijk onderhoud. Zijn broeder, koning Ferdinand, deed het woord: Heren, morgen is het H. Sacramentsdag. De keizer eist dat u deelneemt aan de processie. En hij verzoekt u dringend geen protestantse kerkdiensten te laten houden, morgen niet en heel de tijd dat u in Augsburg bent niet. De oude markgraaf trad naar voren. Hij wees erop, dat Christus het Heilig Avondmaal niet heeft ingesteld om er een processie van te maken en dat de Lutherse predikers het oude, onvervalste Evangelie verkondigden. De keizer keek hem verbolgen aan, maar George zag hem recht in de ogen en besloot: ‘Ik laat mij door niemand beroven van Gods Woord of dwingen om mijn God te verloochenen. Dan zou ik nog liever hier op dit moment voor uw keizerlijke majesteit neerknielen om me het hoofd te laten afslaan.’ Karel raakte in verwarring. Hij verstond het Duits wel een beetje, maar hij sprak het heel slecht. ‘Niet slaan af hoofd, niet slaan af hoofd,’ riep hij. De vorsten kregen uitstel tot de volgende morgen om hun beslissing bekend te maken.

Die nacht sloep Melanchthon niet. Met Spalatinus en een paar andere theologen moest hij een rapport opstellen, waarin duidelijk gemaakt werd waarom de vorsten niet mee konden doen in de processie ter ere van het Corpus Christi. ‘Het sacrament,’ zo schreven ze, ‘is ons niet gegeven om vereerd te worden, evenmin als de koperen slang bij de Joden (vergelijk het wapen van Melanchthon! W. J.K.). Wij zijn hier gekomen om de waarheid te belijden en niet om aan misbruiken mee te doen.’

Melanchthon beefde als hij de consequenties overdacht. Maar ’s morgens om zeven uur werd het stuk aan de keizer aangeboden: wij nemen geen deel aan deze bijgelovige handeling en onze predikers zullen hun kerkdiensten leiden.

Gedurende de dagen die volgden, deed Melanchthon wat hij kon om de spanning te verminderen. Hij confereerde urenlang met de keizerlijke secretaris, de Spanjaard Alfons Valdes, een Erasmiaan. Een ogenblik leek het of hij succes zou hebben, maar het enige compromis dat hij bereikte, was ten slotte, dat er van geen van beide kanten

gepreekt zou worden: zowel de diensten van de katholieken als die van de protestanten zouden alleen uit liturgie en Schriftlezing bestaan – voor de laatsten uiteraard een groter offer dan voor de eersten.

De vierentwintigste juni moest de belijdenis worden ingeleverd. Melanchthon zat de hele dag tevoren nog over het manuscript gebogen – revisie van de zoveelste revisie. Reeds driemaal had hij een voorrede geschreven en telkens weer verworpen. Nu droeg de keurvorst dit werk op aan zijn kanselier Brück en Justus Jonas, vrezend dat de magister al te tegemoetkomend zou zijn. Een belangrijk besluit was, dat de belijdenis niet alleen namens de keurvorst van Saksen zou worden ingediend, maar ondertekend zou worden door alle landsvorsten.

Te midden van de vastbesloten vorsten was magister Philippus, doodsbenauwd voor een dreigende oorlog, een hulpeloos man.

Vijfentwintig juni werd in het bisschoppelijk paleis in een extra vergadering van de Rijksdag zijn confessie in Duitse vertaling voorgelezen door de Saksische jurist dr. Beyer. Het was een historisch moment. Dat de keizer tekenen van verveling gaf en zelfs een ogenblik indutte, moet men hem maar vergeven – de voordracht duurde twee volle uren en hij begreep er de helft niet van. Veel katholieke theologen waren onder de indruk van het getuigenis. Verschillende vertegenwoordigers van vrije rijkssteden vroegen of ze het ook mochten tekenen. Allen waren het er over eens, dat hier een knap stuk werk was geleverd.

Maar Melanchthon zelf was diep bedrukt. Toen hij aan Luther de definitieve tekst van de confessie zond, liet hij deze vergezeld gaan van een sombere brief, waarin hij zijn angst niet verheelde. Luther was trots, dat de klare stem van het Evangelie in de hoge rijksvergadering had geklonken. ‘Ik verheug mij, dat ik dit uur heb mogen beleven, waarin de naam van Christus beleden werd door zulke vooraanstaande belijders in zulk een hoge vergadering met zo’n heerlijke confessie,’ schreef hij aan zijn vrienden in Zwickau. Hij citeerde in dit verband Ps. 119: 46: ‘Ik zal voor koningen over uw getuigenis spreken zonder mij te schamen,’ het woord dat later als motto aan de Augsburgse confessie ten geleide werd meegegeven.

Hij was wel wat boos op Philippus, niet alleen omdat deze in de drukte van het voorafgaande overleg vrijwel geen tijd had gevonden om hem op de hoogte te houden, maar vooral omdat hij ook nu nog zo hopeloos bang en bezorgd was en gevraagd had: zouden we nog maar niet wat concessies doen om de vrede te bewaren? Luther meende dat er, nu de belijdenis was ingediend, geen sprake meer kon zijn van verder toegeven.

Enkele citaten uit de brieven die hij in deze dagen aan zijn vriend schreef: ‘Genade en vrede in Christus; in Christus, ik zeg niet: in deze wereld. Amen. Ik haat die ellendige bezorgdheid die je, zoals je zegt, verteert, in de hoogste mate. Als de zorg zo heerst in ons hart, komt dat niet omdat het zo’n grote zaak betreft, maar omdat ons ongelooft zo groot is. En al zou het een grote zaak zijn, groot is ook haar heer en meester. Want het is niet onze zaak! ... Alsof jullie door al dat onnodige bezorgd zijn iets zou kunnen uitrichten! Wat kan de duivel meer doen dan ons worgen? Nu wat? Ik verzoek je dringend om, nu je toch zo’n strijdbare man blijkt te zijn, ook eens te vechten tegen jezelf, je ergste vijand, die grote wapenleverancier van de Satan. Hij die onze vader is, zal ook de vader van onze kinderen zijn. Ik bid voortdurend voor je en het bedroeft me, dat die onophoudelijke bezorgdheid, die als een bloedzuiger aan je hangt, al mijn bidden van kracht berooft. Ik zelf ben wat de toekomst betreft – of het in dwaasheid is of uit de Geest, weet Christus – niet bekommerd, in ieder geval meer vertrouwend dan ik verwacht had. God heeft de macht doden op te wekken, dus kan Hij ook zijn zaak

redden als ze dreigt te vallen, weer oprichten als ze gevallen is en voortgang doen hebben als ze tot stilstand gekomen is, misschien niet door ons als wij het niet waard zijn, maar dan toch door anderen ... En wanneer het al mogelijk ware, dat Christus viel, zou ik liever met Hem vallen, dan staan met de keizer . . .’

‘Jij bent maar steeds bezig met de vraag wat toch het resultaat zal zijn en hoe de zaak zal aflopen, omdat je het niet met je verstand kunt bevatten. Maar als jij het met je verstand kon bevatten, zou ik er niets meer mee te maken willen hebben en er spijt van hebben dat ik eraan begonnen was. God heeft deze zaak vastgesteld in een leerartikel, dat in jouw retoriek en filosofie niet voorkomt, dat is het geloof. Daarop berust alles wat men niet ziet en wat onzichtbaar is. En als iemand het zichtbaar, duidelijk en begrijpelijk wil maken, zoals jij probeert, dan krijgt hij zorgen en tranen tot loon, zoals jij die nu oogst. De Heere heeft gezegd, dat Hij in het donker wil wonen en Hij heeft de duisternis gesteld tot de schuilplaats van zijn verborgenheid. Wie het begeert, moet dat maar veranderen. Als Mozes zelf had willen uitzoeken hoe het zou aflopen, langs welke weg hij aan het leger van Farao moest ontkomen, zat hij nu nog in Egypte. Ik bid voor je, ik heb gebeden en zal bidden en ik twijfel niet of mijn gebed wordt verhoord, want ik voel het amen in mijn hart. Je Maarten Luther.’

In deze dagen dicteerde Luther aan zijn secretaris Veit Dietrich zijn uitleg van de 25ste psalm. Toen hij kwam aan de tekst ‘De benauwdheden mijns harten zijn groot; voer mij uit mijn angsten’, zei hij: ‘Ich meire Philippiche wisse auch wohl was das heisse.’

25. NAWEEËN

Toen Luther op de Coburg de definitieve tekst van Melanchthon Augsburgse confessie, zoals deze op de Rijksdag aan de keizer was aangeboden, nog eens een paar keer rustig overlas, begon hij zich toch een beetje onbehaaglijk te voelen. Vooral het feit dat Melanchthon bereid was dit stuk te zien als uitgangspunt voor onderhandelingen en reeds nu doende was met een samenvatting van de punten waarin men, al was het dan voorlopig, de tegenpartij om des lieven vredes wille nog wel wat tegemoet zou kunnen komen, maakte hem onrustig. Hij voelde niets voor zulk een handjeplak. Hij zag de belijdenis niet als een poging om compromis-formules te vinden, waaraan beide partijen met wat goede wil hun goedkeuring zouden kunnen hechten. Het was hem eigenlijk helemaal niet te doen om een schriftelijk document waarin de leer evenwichtig uiteengezet werd, hem ging het om de daad van het belijden, het belijden van Christus’ naam en van het ‘alleen door het geloof’.

Daarom was hij zo blij, dat de vertegenwoordigers van staat en kerk in hun hoge vergadering midden in alle politieke, militaire en financiële besprekingen een getuigenis hadden gehoord van het zuivere Evangelie. Als hij daaraan dacht, was hij dankbaar en trots. Maar in dat eeuwig durende onderhandelen over voor de tegenpartij zo gunstig mogelijke formuleringen, waar Philippus maar niet mee ophield, zag hij grote gevaren: reeds dit, dat men daardoor aan die zoveel machtiger tegenpartij meer zou gaan toegeven dan het geweten veroorloofde. Maar bovenal vreesde hij, dat Melanchthon zodoende te veel vertrouwen stelde op de menselijke rede, in plaats van het een zaak des geloofs te laten zijn.

En nu hij bij het licht van de brieven die hij kreeg en van de geruchten die uit Augsburg tot hem overwoeien, de tekst van de confessie nog eens doorlas, moest hij constateren dat daarin reeds te veel aan de begeerte om tot een compromis te komen was toegegeven. Niet zozeer om wat erin stond, als wel om wat er was bemanteld. Hij

miste een veroordeling van het instituut van de pauselijke stoel, van het vagevuur en van de heiligenverering; en dat zat hem dwars, vooral toen hij hoorde dat van katholieke zijde de vraag gesteld was of de protestanten werkelijk niet nog andere punten hadden dan in deze belijdenis naar voren gebracht werden. Zie je wel, zei hij, jullie hebt de ergernis willen vermijden, maar als wij Christus willen belijden, moeten we juist ergernis verwachten.

Hij besloot dan zelf maar en wel direct over die drie punten een paar geschriften te publiceren, die er niet om zouden liegen. En wat de ingediende belijdenis aangaat zegt hij: ‘Wat mij persoonlijk betreft, ik vind dat in dit stuk al meer dan genoeg toegegeven is. Als ze dit afwijzen, weet ik waarlijk niet, waarin ik hun nog meer tegemoet zou kunnen komen, tenzij men mij kan overtuigen met duidelijker Schriftbewijzen dan tot nu toe. Het houdt me dag en nacht bezig, ik bekijk het van alle kanten, onderzoek de hele Schrift, en hoe meer ik de zaak overdenk, des te vaster wordt mijn vertrouwen op onze leer en ik word steeds dieper overtuigd dat ik mij, als God het mij vergunt, nu niets meer laat afnemen, het moet dan maar gaan zoals het wil.’

Melanchthon zat er intussen mee in Augsburg. Ten slotte was het stuk dat hij had opgesteld, toch bedoeld als uitgangspunt voor overleg. En het antwoord op de confessie bleef niet uit. Johan Eck en zijn medewerkers zagen kans in minder dan twee weken tijd een bestrijding van de lutherse confessie te schrijven van maar even 351 pagina’s. Deze was echter zo fel en bitter gesteld en haalde zoveel overhoop, dat de keizer het dikke rapport afwees en eiste dat in een kort geschrift de opvattingen van de Lutheranen op grond van de Bijbel moesten worden weerlegd. Voor Eck een moeilijke opgave — hij had pas nog gezegd dat het makkelijker was Melanchthon te weerleggen op grond van de kerkvaders dan alleen met de Bijbel in de hand. Maar er zat niet anders op.

Na vier omwerkingen had men ten slotte het geheel tot 31 pagina’s teruggebracht, maar het stuk dat nu uit de bus kwam, was theologisch gezien dan ook niet erg gelukkig, dat moesten ook katholieke godgeleerden zelf toegeven. ’t Was meer een verdediging van het bestaande dan een weerlegging van de reformatorische visie. In dit geschrift vinden we een duidelijk antwoord op de vraag, hoe de aan de scholastiek vasthoudende theologen stonden tegenover de vernieuwingen die de reformatoren wensten.

Deze confutatie werd voorgedragen in dezelfde zaal als de confessie van Melanchthon, die, zoals de keizer verklaarde; hiermee weerlegd was. Pas als de protestanten terugkeerden van hun dwalingen zou er verder met hen gepraat kunnen worden, dat wil zeggen dan zou de keizer bereid zijn hen met zijn vaderlijk advies terzijde te staan. Zo niet, dan zou hij als verdediger van de kerk afdoende maatregelen tegen hen nemen.

Theologen als Brenz en Melanchthon konden wel beurtelings lachen om de inhoud van de confutatio en zich ergeren over de zwakke theologie ervan – het was duidelijk dat het nu er op of er onder zou gaan, te meer daar de Lutherse vorsten op alle mogelijke manieren onder druk gezet werden. Men was het er over eens dat de confutatio weerlegd moest worden. Daartoe vroeg men de keizer om een afschrift. Maar dat werd botweg geweigerd. Gelukkig had Camerarius onder de voorlezing ijverig aantekeningen gemaakt en men trachtte nu de tekst zo goed mogelijk te reconstrueren, aanvullend wat een ieder zich herinnerde.

Melanchthon gaf echter de hoop op een vergelijk nog niet op. De volgende dag schreef hij een brief aan de pauselijke legaat Campeggio, die een sterk negatieve invloed op de keizer oefende en hem al een paar weken lang bezworen had ‘de giftige plant met wortel en tak uit te roeien’. Deze brief heeft men Melanchthon vaak zeer

kwelijk genomen en we moeten erkennen dat hij daarin zich niet alleen als een angstig, dus slecht onderhandelaar blootgaf, maar ook – wat erger is – uitdrukkingen gebruikte die voor tweeërlei uitleg vatbaar waren. Hij schrijft: ‘In de leer stemmen wij met de ware katholieke kerk overeen. Dwaalleraren hebben we altijd zelf ook bestreden. Wij zijn bereid de roomse kerk te gehoorzamen, als ze maar zo mild is ons toe te staan op enkele punten (als priesterhuwelijk en lekenkelk) tot op een komend concilie afwijkende tradities te handhaven, aangezien wij deze misbruiken nu eenmaal hebben afgeschaft en daar praktisch niets meer aan veranderen kunnen.’

Daarmee was de magister werkelijk over de schreef gegaan. Hij bedoelde het goed, stellig, maar hij wrong zich daarbij in zoveel bochten, dat hij bijna tot oneerlijkheid verviel. Zijn hoop was, dat de protestantse beweging als een minderheid met enkele afwijkende praktijken een plaats in de katholieke kerk kon behouden en dat dan de evangelische waarheid die zij predikte, zich vanzelf wel zou doorzetten. Een ogenblik leek het nog of de keizer op zulk een voorstel zou ingaan. De dreiging van de Turken werd al groter en een verenigd Europa was noodzakelijker dan ooit. Maar bij nadere besprekingen in klein comité bleek hier toch geen basis voor overeenkomst te liggen. Het was immers niet waar wat Melanchthon beweerde, dat er geen verschil in de leer was. Hij geloofde het zelf ook niet. De protestantse vorsten en steden weigerden in dit opzicht achter hem te gaan staan en tegen de ervaren diplomaten van Rome kon hij als het erop aan kwam helemaal niet op.

Luther moest van deze wanhopige pogingen van zijn vriend uiteraard helemaal niets hebben. Toen hij hoorde wat er gebeurde, schreef hij: ‘Dat is een wonderlijk iets wat jullie daar proberen tot stand te brengen: de paus en Luther onder één hoedje vangen! Maar de paus zal het niet willen en Luther bedankt voor de eer.’ Hij vond het belachelijk, dat men nu al de hele zomer had zoekgebracht met pogingen om het onmogelijke te bereiken. Aan Melanchthon zelf schreef hij: ‘Beste Philippus, naar mijn inzicht kun je werkelijk niet beter doen dan je los te maken van dat domme gekonkel, door openlijk uit te spreken dat je aan God wilt geven wat Godes is en aan de keizer wat des keizers is. Maak er op een mannelijke wijze een eind aan en laat je bange hart daar vrede mee hebben.’

Karel bespaarde Melanchthon zulk een uitspraak. Hij beëindigde de onderhandelingen door een besluit van de Rijksdag, waarin de protestanten definitief veroordeeld werden. Toen bleek echter dat de weifelmoedige magister toch nog een pijl van andere makelij op zijn boog had gelegd. Hij had intussen een apologie van zijn confessie geschreven, waarin de rooms-katholieke confutatie op grondige en positieve wijze weerlegd werd. Daar sprak de echte Melanchthon. Kanselier Brück bood het document in één van de zittingen van de Rijksdag aan de keizer aan, koning Ferdinand, die als vice-voorzitter naast de vorst zat, fluisterde hem iets in het oor. Toen zei Karel: dat stuk kan ik niet aannemen, de zaak is immers afgedaan.

Nu besloot de Saksische keurvorst het voorbeeld van de landgraaf van Hessen te volgen en met de zijnen Augsburg te verlaten. Op de valreep kregen ze nog een laatste brief van Luther: ‘U hebt Christus beleden, vrede aangeboden, de keizer gehoorzaamd, onrecht verdragen. U hebt genoeg smaad geleden, en toch niet kwaad met kwaad vergolden, kortom: het heilige werk Gods hebt u waardig volbracht, zoals het heiligen betaamt. Ik canoniseer u als trouwe leden van Christus, wenst u nog groter eer? Ik hoop en bid dat u vol dappere en goede moed bent en u niet laat verwarren door de uiterlijke schijn van de tijdelijke dingen. Weet, dat alles geheel en al in de hand is van Hem die in één ogenblik de hemel met wolken kan bedekken en hem ook weer in één moment kan doen opklaren — en dat kán Hij niet alleen, maar

Hij doet het ook, zelfs dikwijls en graag. Ik beveel u in zijn handen, ik die een zondaar ben, u die zondaren bent. Maar wij zijn niet slechts zondaren, we zijn ook belijders, want we praten onze zonden niet goed. — En kom nu maar gauw naar de Coburg, dan kan ik jullie na dat warme bad het zweet eens afwissen.’

Over de ontmoeting tussen de beide vrienden, die een half jaar van elkaar gescheiden geweest waren, is ons niets overgeleverd. Luther heeft Philippus het zweet afgewist. Dat hij daarbij een stevige handdoek gebruikt heeft, kan men gerust aannemen. Bovenal staat vast, dat die twee blij waren elkaar terug te zien, dankbaar dat er geen ongelukken waren gebeurd en stellig voornemens om de strijd verder samen uit te vechten.

26. INTERNATIONALE POLITIEK

In de tijd die volgde op de Rijksdag van Augsburg was Melanchthon, in tegenstelling met de meeste andere protestantse theologen en politici, somber gestemd. Zij zagen vooral het positieve. Luther verheugde zich bijzonder over het feit, dat nu openlijk tegenover de hoge vertegenwoordigers van kerk en staat was uitgesproken waar het in de reformatie om ging. Vorsten en steden waren opgelucht en vastbesloten voet bij stuk te houden en dat waarlijk niet alleen omdat zij een kans zagen hun politieke en financiële positie te verbeteren door een breuk met Rome, zoals soms gezegd wordt. Geestelijke motieven vormden ook bij hen de grond van hun verbondenheid aan de Augsburgse confessie. Maar de auteur van die belijdenis voelde zich allermintst gelukkig. Hij had zich tot het uiterste ingespannen om de eenheid te bewaren, althans de spanningen te verminderen. Hij was de tegenpartij zover als hij het maar even met zijn geweten overeen kon brengen tegemoet gekomen, maar het had niet geholpen. De breuk dreigde nu definitief te worden. Was hij het eigenlijk al niet geworden? Melanchthon kón het niet geloven. En al begreep hij dat het hem al z'n kracht zou gaan kosten, hij gaf het nog niet op. Allereerst wilde hij de apologie die de keizer geweigerd had in ontvangst te nemen, publiceren en hij was blij de gelegenheid te hebben deze nog eens goed om te werken. Hij zag nu wel in, dat het zinloos was te doen alsof het conflict opgelost kon worden door een compromis betreffende een paar kerkelijke tradities. Het ging immers in wezen om grote theologische vragen en dat wilde hij nu nog eens helder in het licht stellen, niet om daardoor de verhoudingen te verscherpen, maar om een laatste hartstochtelijk beroep te doen op de welmenende theologen van de andere kant. Al was hij door de zeer ingespannen tijd in Augsburg lichamelijk uitgeput, hij nam geen ogenblik rust, maandenlang besteedde hij elk vrij halfuur aan deze arbeid.

De Apologie is stellig Melanchthons beste boek, geschreven in een besliste toon, maar toch niet onnodig scherp; een rustig betoog, gedragen door een warm geloof, een waardevol document in de discussie met Rome, al is het boek niet altijd even gemakkelijk te verstaan.

Alles cirkelt hier om de leer van de rechtvaardiging en dat niet als een abstracte waarheid, uit elke zin spreekt de persoonlijke geloofservaring van de auteur. Wie God wil liefhebben, zegt hij, moet door een nieuwe geboorte heen om de weldaden van Christus te kunnen aannemen. Hier kan niemand iets voor een ander doen, ieder moet zelf horen dat Christus voor hem gestorven is. Dit geloof bestaat niet in het op verstandelijke wijze aanvaarden van waarheden, het is een persoonlijk vertrouwen en zich verlaten op Gods barmhartigheid in Christus. Door dit geloof wordt een mens voor God gerechtvaardigd, wordt hij van een zondaar een rechtvaardige — en door

niets anders. En dat zijn geen woorden en formules, het is ervaringswerkelijkheid. Zoals het zondebesef geen 'slaperig ding' is, zo is de vergeving geen zwakke troost. Wie daarbij van de menselijke prestatie ook nog maar iets verwacht, duwt Christus terug in het graf. Paulus wist heus wel wat hij zei toen hij alles wat de mens van zich zelf uit doet, zonde voor God noemde. Niet om de wille van zijn werken, alleen om Christus' wil neemt God de mens aan, uit louter genade. Dat is het, waar het in de controverse om gaat.

Niet ontkend kan worden dat Melanchthon er hier en daar naar neigt om rechtvaardiging en heiliging, die bij Luther als vergeving en herschepping in de éne greep van Gods handelen nauw bijeenhoren, lossen naast elkaar te zetten, alsof het twee verschillende dingen zijn: de vrijspraak van de zonde om Christus' wil en de door de H.Geest gewerkte nieuwe gehoorzaamheid.

De schrijver eindigt met er de tegenstanders op te wijzen, dat ze goed moeten weten wat ze doen; de verantwoordelijkheid voor het schisma berust, na alle pogingen om tot een vergelijk te komen, uitsluitend bij hen. Ofschoon Melanchthon de apologie als een particulier werk beschouwde, werd dit boek van stonde af aan aanvaard als behorende tot de belijdenisgeschriften van de Lutherse kerk. Het is niet het bekendste, maar misschien wel het belangrijkste van de confessiegeschriften, later in het zogenaamde *Concordiaboek* verenigd.

Intussen moesten Luther en Melanchthon beslissen over de vraag van de kant van de protestantse vorsten en steden of het principieel geoorloofd zou zijn om zich met de wapenen in de hand te verdedigen tegen de keizer, wanneer deze zijn dreigement dat hij de reformatische beweging te vuur en te zwaard zou uitroeien, in praktijk ging brengen. Beide theologen hebben het er moeilijk mee gehad, maar ze zijn ten slotte, schoon aarzelend, toch tot een positieve uitspraak gekomen.

Er was geen andere weg. Men verenigde zich in een defensieve unie, de *Schmalkaldische Bond* genaamd. Gezien de internationale verhoudingen, speciaal de oorlog tegen de Turken, vertegenwoordigde deze bond van meet af een belangrijke militaire macht in Europa. Het leek de keizer dan ook maar geraden voorlopig een verdrag te sluiten. Dit had in 1532 te Neurenberg plaats.

Kort daarna overleed keurvorst Johan. Bij zijn teraardebestelling in de Slotkerk preekte Luther in het Duits, Melanchthon hield de Latijnse lijkrede, een dithyrambische lofzang op de voortreffelijke kwaliteiten van de oude vorst, zoals dat de stijl was. Hij noemde de keurvorst een vrome, onzelfzuchtige en vaderlijke figuur, wiens optreden voor de voortgang van de reformatie van onschatbare waarde was geweest. Deze man des vredes is heengegaan op een ogenblik waarop donkere wolken zich samenpakken aan de horizon. Wij bidden, dat God de vrede, de rechte leer van het Evangelie benevens wetenschap en kunst in stand zal houden. Melanchthon vreesde, dat de spanningen van de koude oorlog elke dag te groot konden worden — dan zou de ramp niet te overzien zijn.

Johan Frederik volgde zijn vader op. Hij was in de kracht van zijn leven en wist heel goed wat hij wilde; hij had grote belangstelling voor de godsdienstige vragen en zich steeds een vurig aanhanger van Luther betoond, maar hij was een doctrinair aangelegd man met een moeilijk karakter. Melanchthon zou dat spoedig ondervinden

De vorsten van de Schmalkaldische Bond hadden hem opgedragen een brief te schrijven aan de koningen van Frankrijk en Engeland, Frans I en Hendrik VIII, om hun mee te delen wat de Duitse reformatie beoogde, te vragen ook in hun land de hervorming door te voeren en zich te verzekeren van hun hulp tegen de keizer. De magister kweet zich graag van die taak en drong er vooral op aan, dat deze

vooraanstaande vorsten hun invloed bij keizer Karel zouden laten gelden om hem te bewegen de godsdienstige strijd toch niet met de wapenen uit te vechten, maar op een concilie te laten beslechten opdat ‘de vrede van de kerk hersteld en aan de verwarring van de gewetens een einde worde gemaakt.’

Hiermee was Melanchthon op het gebied van de internationale politiek aangeland, een terrein dat hij aarzelend betrad, maar waar hij een tijd lang niet zonder hoop de oplossing zocht voor de moeilijkheden, omdat hij meende langs die weg een algemeen, vrij concilie te kunnen afdwingen. Luther voelde daar niet veel voor, hij was overtuigd dat op zulk een vergadering toch de paus het laatste woord zou hebben en de evangelische bezwaren terzijde geschoven zouden worden. Maar Melanchthon gaf het niet op. Koning Frans nodigde de Wittenberger magister zelfs naar Frankrijk, zogenaamd om over een hervorming van de kerk daar te overleggen en deze zag hier een groot perspectief. Zelfs door het feit dat in Parijs juist in die dagen een felle vervolging losbrak tegen opstandige reformatisch gezinden, en dat onder persoonlijke verantwoording van de koning, liet hij zich niet afschrikken.

Hij had een uitvoerig rapport gezonden over de minimumeisen die zijns inziens aan een hervorming in het Franse land gesteld moesten worden en toen hij, na contact met enkele gezanten van die zijde, een persoonlijke brief van de koning kreeg met de dringende uitnodiging om toch vooral zelf te komen, voelde hij zich niet alleen vereerd, maar zag hij ook een goede kans om alles nog te redden, niet alleen de vrede maar ook de reformatie. Als Frankrijk meedeed, zou de paus wel moeten toegeven.

Zijn keurvorst dacht er echter niet aan om hem te laten gaan. Hij begreep dat koning Frans louter politieke bedoelingen had, hij had zeer weinig vertrouwen in de diplomatieke gaven van magister Philippus en hij vreesde dat contact met Frankrijk voor de keizer juist aanleiding zou kunnen zijn om de oorlog te verklaren. En Johan Frederik was er de man niet naar om zulke bezwaren in watten te verpakken. Melanchthon bezocht hem in Weimar, maar kreeg geen voet aan de grond. Diep teleurgesteld en ook persoonlijk gegriefd om het gebrek aan vertrouwen dat uit het antwoord van zijn keurvorst bleek, kwam hij terug. Hij vroeg Luther om alsjeblijft te bemiddelen, maar ook deze kreeg nul op het rekest, misschien wel omdat hij zelf niet overtuigd was van het nut van Philippus' zending. In ieder geval, van een reis naar Frankrijk kwam niets.

Niet beter liep het af met een poging die Hendrik VIII deed om Melanchthon naar Engeland te halen. Deze zond een compleet gezelschap met vooraanstaande Engelse geestelijken naar Wittenberg. Hendrik zag wel iets in de Schmalkaldische Bond en dacht er een ogenblik serieus over om zich daarbij aan te sluiten. Maar zijn motieven waren al evenmin zuiver van aard. Hij had zich door zijn ruwe optreden, niet in de laatste plaats door wat we met een zacht woord maar zijn huwelijksmoeilijkheden zullen noemen, in een zo precaire politieke positie gemanoeuvreed, dat hij zijn hoop gevestigd had op hulp van Duitse reformatische kant, al had hij dan van de paus de titel ‘verdediger van het geloof’ ontvangen voor zijn aanval op Luther. Ofschoon slechts weinigen ernstig over samenwerking met deze figuur dachten, zag Melanchthon er toch weer een mogelijkheid in.

Hij droeg de nieuwe druk van zijn *Loci* op aan de Engelse vorst met een zo geparfumeerde voorrede, dat Hendrik er werkelijk mee geveleid was en aan de Wittenberger magister persoonlijk een brief schreef, die hij zelfs tekende met: uw vriend, koning Hendrik VIII. Melanchthon was daar wel gevoelig voor, maar hij stelde toch eerst maar eens een aantal theologische artikelen samen, die de Engelse vorst zou moeten ondertekenen om tot het verbond van Schmalkalden te kunnen toetreden. De

gezanten meenden, dat hun heer dat wel zou doen, hij had immers de aflaten reeds afgeschafte en de paus de antichrist genoemd. Melanchthon twijfelde wel of daarmee een voldoende positieve reformatorische belijdenis was afgelegd. De keurvorst echter was overtuigd, dat de bedoelingen van de Engelsman evenals die van de Fransman louter op politiek gebied lagen. Hij deelde mee, dat hij professor Melanchthon op geen voorwaarde vrijaf zou geven om naar Engeland te reizen.

Luther deed ook nu weer een goed woordje voor zijn vriend. Hij schreef: ‘Magister Philippus zal werkelijk zwaarmoedig worden, als u hem nu weer niet toestaat op deze zo vererende uitnodiging in te gaan. Hij is toch al zo met zorg en aanvechtingen overladen en is dat altijd geweest ... Hij heeft, zoals we allen weten, veel gedaan en hard gewerkt. Het zou toch wel erg zijn als de goede man nu weer teleurgesteld werd.’ Maar de keurvorst wist niet van wijken. Toen bekend werd, dat Hendrik zijn tweede vrouw niet alleen verstoten had, zoals hij zijn eerste deed, maar haar zelfs had laten onthoofden, schreef Melanchthon aan Camerarius: ‘De lust om naar Engeland te gaan is mij na deze tragedie totaal vergaan.’ Zijn aspiraties om ter wille van de kerkelijke eenheid in de internationale politiek een rol te spelen, behoorden voorgoed tot het verleden.

27. DE WITTENBERGER CONCORDIA

Philippus Melanchthon wordt wel een vader van de oecumenische gedachte genoemd. Niet geheel ten onrechte. En dan denken wij daarbij niet alleen aan de grote inspanningen die hij zich getroostte, ja, de wanhopige pogingen die hij lange tijd deed om de reformatorische beweging binnen de Rooms-Katholieke Kerk te houden, we hebben daarbij ook het oog op alles wat hij later ondernam om de verschillende stromingen in het protestantisme samen te binden. In geen van beide richtingen was hij altijd even gelukkig met zijn methoden, in beide posities heeft hij aan weerskanten ergernissen verwekt — aan zijn goede bedoelingen kan echter niemand twijfelen. Dat het hem werkelijk om het bereiken van een zo groot mogelijke eenheid te doen was, blijkt uit die merkwaardige verschuiving die hij tussen 1530 en 1535 meemaakte. Toen hij bemerkte dat een overeenkomst tussen de protestantse groepen en de oude kerk voorlopig tot de onmogelijkheden behoorde, zette hij er alles op om dan althans onder die reformatorisch gezinden een grotere eendracht in de leer te bewerkstelligen. Hij probeerde de Wittenbergers en de Zuidduitse steden in de avondmaalsleer tot elkaar te brengen, in de hoop dat ten slotte ook de Zwitsers daarin zouden meegaan.

Wanneer men zegt, dat deze oecumenische activiteit dan toch maar van zeer betrekkelijke aard was, omdat een dergelijke concentratie van protestantse krachten ten slotte diende voor een versteviging van het anti-roomse front, heeft men, althans wat Melanchthon betreft, toch niet helemaal gelijk. Want terwijl hij deed wat hij kon om de onderlinge eenheid der protestanten te bevorderen, sloot hij de mogelijkheid van een hernieuwd overleg met de roomsen allerminst uit. Voorlopig echter greep hij de kansen die hij zag om de samensluiting in eigen gelederen te bevorderen, met beide handen aan. Daarbij ging het voornamelijk om een overeenkomst in de avondmaalsleer.

Op de Rijksdag van Augsburg had Zwingli zijn eigen geloofsbelijdenis ingezonden, waarin hij zijn zuiver symbolische opvatting verdedigde. In tegenstelling met de realistische leer van Luther, die brood en wijn beschouwde als dragers van het lichaam en bloed van Christus, onafhankelijk van het geloof van hen die ze ontvangen, werd Zwingli steeds dieper overtuigd, dat de elementen slechts als tekenen mogen worden

gezien en dat het sacrament alleen geldt voor hem die in Christus gelooft. De Zuidduitse steden hadden onder leiding van Straatsburg in de zogenaamde *Confessio Tetrapolitana*, geschreven door Martinus Bucer, een middenweg bewandeld. Melanchthon had tot nu toe de positie van Luther verdedigd. Bij het godsdienstgesprek in Marburg was immers juist hij de minst verzoenlijke van de Wittenbergers geweest, zowel tegenover Zwingli als tegenover Bucer. Maar na Augsburg begon hij iets meer naar het bemiddelende standpunt van de laatste over te hellen. Was dat louter uit kerkpolitieke overwegingen? Nee, daar was Melanchthon toch de man niet naar. Aan deze wijziging van inzicht lag wel degelijk een theologische overweging ten grondslag en die is weer kenmerkend genoeg voor hem.

Eén van de zwaarst wegende motieven om het met Luther eens te zijn was voor hem altijd geweest, dat voor zover hij het kon beoordelen Luthers opvatting overeenkwam met de leer van de oude christelijke kerk. Nu had hij echter, nog tijdens de Rijksdag in Augsburg, van de Zwingliaan Oecolampadius te Bazel, een goede oude studievriend uit Tübingen, een geschrift toegezonden gekregen, waarin deze aantoonde dat er reeds in de oude kerk twee verschillende opvattingen van het avondmaal naast elkaar bestonden, een meer realistische en een meer symbolische. Van die dag af schoof Melanchthon in de richting van Bucer en trachtte hij een verbinding tussen beide opvattingen te leggen. Ofschoon hij wel met Luther bleef vasthouden aan de tegenwoordigheid van Christus in het avondmaal, een volledige identiteit van brood en lichaam zoals Luther die leerde, aanvaardde hij toch niet langer. In plaats van: Christus is in het brood, gaf hij de voorkeur aan de term: Christus is met het brood, waarbij hij de presentie van Christus meer aan de sacramentele handeling bond dan aan de elementen als zodanig.

Toen Zwingli in 1531 gesneuveld was, kreeg Bucer in Zuid-Duitsland steeds meer invloed en nu kwam een nader contact tussen deze en Melanchthon tot stand. Helemaal eerlijk was het niet van Philippus, dat hij naar Straatsburg schreef: 'Die heftige disputen tussen Luther en Zwingli (als in Marburg) hebben nooit mijn instemming gehad.' Maar wanneer hij zegt: 'Het zou voor alles beter zijn als we aan dit tragische conflict nu maar eens een eind maakten,' meent hij dat oprecht. In 1534 nodigde Philips van Hessen hem tot een gesprek met Bucer in Kassel, om de weg te banen voor nader overleg tussen beide partijen. Melanchthon moest daar uiteraard het Wittenbergse standpunt vertegenwoordigen.

Luther, die nog onkundig was van de verandering in de zienswijze van zijn vriend, had hem uitvoerige aanwijzingen meegegeven hoe ver hij kon gaan in deze bespreking. Luther hoopte van harte, dat een werkelijke consensus kon worden bereikt, maar hij was altijd bang, dat ter wille van een politieke overeenkomst met theologische overtuigingen zou worden gemarchandeerd en dat maakte hem ook nu kopschuw. Melanchthon zat dus weer eens in een moeilijk parket. 'Ik was in Kassel de representant van een standpunt dat niet meer het mijne was,' zegt hij later. Hoe dat ook zij, in ieder geval had dit gesprek in Kassel, dat gedurende de kerstdagen plaats had, tot resultaat dat hij en Bucer elkaar vonden in een compromis-formule, waarin gezegd werd, dat de avondmaals-elementen een sacramentele eenheid vormen met het lichaam en bloed van Christus.

Toen Melanchthon terugkwam en de zaak met Luther besprak; werd het deze natuurlijk al gauw duidelijk, dat zijn vriend een minder uitgesproken standpunt innam inzake de reële presentie dan hij vroeger gedaan had. Maar tot Melanchthons eigen verbazing viel Luther daar niet over. Ja, hij meende dat de opvattingen van Bucer, al strookten ze niet geheel met de zijne, toch voldoende grond zouden kunnen bieden

voor nader contact. Nadat ook andere theologen op het rapport van Melanchthon op positieve wijze gereageerd hadden, werd besloten om met een aantal vertegenwoordigers van de Zuidduitse steden een theologisch gesprek te houden, allereerst over het avondmaal, om te zien of men werkelijk tot een consensus kon komen. Het overleg zou in de lente van 1536 in Eisenach plaatshebben. Maar omdat Luther ziek was, ontvingen de afgevaardigden toen ze daar gearriveerd waren het verzoek naar Wittenberg te komen. In het rijtuig daarheen reisden Martin Bucer en Wolfgang Capito, de leiders van de Zuidduitse delegatie, met de principieel Lutherse theologen Justus Menius en Frederik Myconius uit Thüringen. Het gesprek was zeer levendig en liep uiteraard over de avondmaalstheologie. De Thüringers bemerkten, dat de Straatsburgers inderdaad een heel wat objectiever opvatting hadden van hetgeen rechtstreeks van Godswege in het avondmaal geschiedt dan Zwingli, die het zwaartepunt vrijwel geheel in het geloof van de avondmaalsganger gelegd had.

Het was zondagmiddag 21 mei. Melanchthon zat in de herberg in Wittenberg, waar de Straatsburgers zouden overnachten, te wachten om hen te kunnen begroeten. Hij was in grote spanning. Luther had, nu hij de deur niet uitmocht, een paar juist uitgekomen boeken doorgekeken. Daarbij was een uitgave van de brieven die tussen Zwingli en Oecolampadius gewisseld waren en thans na hun dood gepubliceerd werden. Ze stonden vol minder vriendelijke opmerkingen over de Wittenberger reformator. Het ergste was, dat in dit boek als inleiding een brief van Bucer was opgenomen. Melanchthon zag de bui hangen. Hij had al geprobeerd de besprekingen nog uitgesteld te krijgen, maar dat ging niet meer. En nu zat hij in de herberg vol angst te wachten op Bucer en de zijnen.

Het reisgezelschap had zich echter direct na aankomst naar de stadskerk begeven, waar een hulpprediker in de middagdienst vooring. Om drie uur kwamen ze in hun logement. Menius en Myconius, die wel merkten dat Melanchthon in een moedeloze stemming was, vertelden hem direct van het gesprek dat ze onderweg gehad hadden: zij waren stellig overtuigd, dat met deze Zuidduitsers een consensus kon worden bereikt. Philippus veerde weer op. Laten we direct naar Luther gaan, zei hij, en vertel hem alles. De ontvangst in het Zwarte Klooster was niet onwelwillend. De beide Thüringers gebruikten het avondeten bij de reformator en men praatte tot diep in de nacht.

De volgende morgen om zeven uur begonnen de officiële onderhandelingen. Terwijl de afgevaardigden van de andere steden een college van Melanchthon bijwoonden, gingen Capito en Bucer naar Luther, die al een agenda voor de besprekingen had opgesteld. Bucer deed wat hij kon om Luther gunstig te stemmen, hij leidde alle zinnen in met de aanspraak venerabilis pater Martine, eerwaarde vader Martinus. Toen één van de Zuidduitsers daarover in een gezelschap (de stad was natuurlijk vol van dit belangrijk gebeuren) de opmerking maakte, dat het wel leek of Luther een nieuwe paus was, zei een dominee uit de buurt: Wat duivel, niemand heeft jullie toch gevraagd hierheen te komen om hem zo onderdanig te bejegenen, Luther heeft jullie toch niet laten halen? Maar daarin was die dominee mis. De uitnodigingen aan de stadsraden had Luther wel degelijk zelf verzonden en ze waren zeer vriendelijk gesteld geweest ook.

Maar wie mocht denken, dat Luther door een paar buigingen van zijn stuk zou worden gebracht, was er ook naast. Met alle kracht hield hij eraan vast, dat de betekenis van het sacrament niet afhankelijk mag worden gemaakt van het geloof van de deelnemer. Het was hem immers steeds te doen geweest om de troost die het avondmaal schenkt juist aan de zwak-gelovige. Christus komt onder de tekenen van brood en wijn tot de

kleingelovige om hem, onafhankelijk van zijn kleingeloof, te verzekeren van zijn genade, dat zou Luther nooit loslaten. Is het waar, omdat God het zegt, of is het waar omdat wij het geloven? Eigenlijk ging het gesprek de volgende dagen om die vraag. Luther hield met hand en tand aan zijn overtuiging vast. De betekenis van het avondmaal hangt in genen dele af van ons geloof, maar alleen van Gods belofte.

En toen hij bemerkte, dat Bucer en Capito bereid waren dit toe te stemmen, was voor hem de zaak in orde. Graag had hij gezien, dat ze ook hadden aanvaard, dat zelfs de ongelovigen als zij het brood eten en de wijn drinken Christus' lichaam en bloed werkelijk ontvangen, want zo ver ging hij in zijn objectieve opvatting, dat hij daarvan volkomen zeker was. Die opvatting ging de Zuidduitsers echter te ver.

Bugenhagen, de Wittenberger stadspredikant, vond ten slotte een oplossing: laten we niet spreken van *ongelovigen*, maar van *onwaardigen*, zoals Paulus doet in 1 Kor. 11. Daarop ging Bucer in. Hij stemde toe, dat onwaardigen die aan het Avondmaal deelnemen, het lichaam van Christus ontvangen, tot hun oordeel, terwijl het aan de volslagen ongelovigen zijns inziens alleen maar aangeboden wordt. Het was een compromis en ofschoon Luther aan zulk soort formules een gruwelijke hekel had – 't gaat helemaal niet om theologische formules, maar om wat we prediken en om de wijze waarop we het avondmaal ontvangen, zei hij – hij was toch zo blij met de belijdenis van de Zuidduitsers, dat voor hem de zaak daarmee beslist was. Hij vroeg alle aanwezigen of ze er mee konden instemmen, trok zich met zijn vrienden een ogenblik in een andere kamer terug, maar kwam al heel spoedig weer tevoorschijn en zei: 'Wij hebben nu allen uw antwoord en belijdenis gehoord, dat u gelooft en leert, dat in het avondmaal het ware lichaam en bloed van de Heere gegeven en ontvangen wordt en niet slechts brood en wijn – u stoot er u alleen aan dat ook de ongelovigen het zouden ontvangen, maar u bent het met de heilige Paulus eens dat de onwaardigen het ontvangen, nu, laten we daar niet langer over twisten. Omdat de zaak nu zo staat, zijn wij het eens, wij erkennen u en aanvaardden u als onze lieve broeders in de Heere.'

Bucer en Capito stonden de tranen in de ogen toen Luther hun de broederhand reikte, die hij zeventien jaar geleden aan Zwingli geweigerd had. De samenkomst werd met een hartelijk dankgebed besloten. De volgende dag was het Hemelvaartsfeest. Allen gingen naar de stadskerk, waar men samen het avondmaal vierde. Bucer preekte. Er was wel veel in de liturgie dat de Zuidduitsers vreemd aandeed en hun meer rooms dan protestants voorkwam, want zij hadden veel meer oudkerkelijke tradities afgeschaft dan men in Wittenberg gedaan had. In de middagdienst ging Luther zelf voor en zijn getuigenis maakte diepe indruk. 'Hij sprak niet, maar hij donderde van de hemel zelf in de naam van Christus,' schrijft één van de gasten.

Melanchthon moest de overeenkomst schriftelijk vastleggen. Nu, dat was hem toevertrouwd. De Wittenberger Concordia is een meesterstuk van theologische diplomatie. Maar helemaal gerust was de magister toch niet. De Zwitsers waren niet verschenen, die zouden wel niet meedoen. Nu, dat was tot daar aan toe. Maar zouden alle Zuidduitse theologen gelukkig zijn met het resultaat? En als er nu eens waren die toch weer terugkrabbelden, zou Luther dan niet uitbarsten in woede?

Daar stond dan weer tegenover dat juist in deze tijd van Rome uit pogingen gedaan werden om de magister in de moederschoot van de kerk te doen terugkeren. Jacobus Sadoletus, een pauselijk secretaris, zond hem bijzonder vriendelijk; ja vleierende brieven, zeer diplomatiek gesteld. De bedoeling was een wig tussen Melanchthon en Luther te drijven; de laatste werd voorgesteld als een zo ruwe klant, dat een fijnzinnig humanist als Philippus onmogelijk langer met hem zou kunnen optrekken. Toen deze brieven in Wittenberg circuleerden, was Luther boos, te meer omdat – ten onrechte –

in de stad het gerucht rondging dat er een correspondentie tussen Sadoletus en Melanchthon aan de gang was. ‘De roomsen proberen Philippus van ons af te troggelen’, zei hij aan tafel. ‘Als Philippus erop ingaat, maken ze hem vast kardinaal, en dan mag hij zijn vrouw en kinderen nog houden ook’.

28. IN DE STORM

De hoop, dat ten slotte toch ook nog een vergelijk getroffen zou kunnen worden met de katholieke kerk, leefde op in Melanchthons hart toen in februari 1537 een roomse nuntius in Wittenberg arriveerde met het bericht, dat de paus besloten had om een algemeen kerkelijk concilie bijeen te roepen. Zullen we eraan deelnemen of niet? Die vraag werd nu dringend. Melanchthon pleitte daarvoor met alle kracht, Luther stond er uiterst sceptisch tegenover, de keurvorst en de andere politici waren er bepaald tegen. Men werd het erover eens, dat in ieder geval met het oog op dat concilie nog eens duidelijk en scherp moest worden samengevat welke bezwaren men tegen de rooms-katholieke leer en praktijk had, duidelijker en scherpe; dan dit in de Augsburgse confessie gebeurd was. De keurvorst droeg aan Luther op dit stuk te schrijven. Het moest een belijdenis zijn van die artikelen van het geloof, waaraan hij onder alle omstandigheden, ook in het aangezicht van de dood, zou willen vasthouden.

Zo ontstonden de *Schmalkaldische artikelen*, het credo van de reformator zelf. Een persoonlijk getuigenis, recht op de man af, waarin hij zonder er doekjes om te winden zijn principieel antipauselijk standpunt uiteenzet.

Dit stuk zou, door de leidende theologen ondertekend, aan de bondsdag van Schmalkalden voorgelegd worden. Melanchthon signeerde het ook, maar hij voegde aan zijn handtekening een paar zinnen toe, een kleine restrictie: ‘Ik, Philippus Melanchthon, beschouw deze artikelen als juist en christelijk. Alleen wat de paus betreft, ben ik van mening dat wij hem, als hij bereid zou zijn de prediking van het Evangelie toe te staan, naar menselijk recht de leiding van de bisschoppen in de kerk zouden kunnen blijven toevertrouwen, ter wille van de vrede en degenen die zich onder hem bevinden.’ Hem schijnt voor ogen gezweefd te hebben een figuur, waarbij de protestanten als minderheid in de kerk zouden blijven, een minderheid die het goddelijk recht van de paus ontkende, maar desnoods bereid zou zijn hem te gehoorzamen ‘naar menselijk, recht’, zuiver en alleen om redenen van orde. Een onmogelijke constructie uiteraard.

Einde januari zou in Schmalkalden de samenkomst van de protestanten plaatshebben. Alleen reeds uit Saksen togen niet minder dan veertig theologen en evenveel juristen en politici daarheen. Luther vatte onderweg kou en ter plaatse aangekomen kreeg hij een zo hevige aanval van zijn oude kwaal, niersteen, dat hij doodziek moest terugkeren. De keurvorst stelde hem zijn eigen reiskoets ter beschikking, uiteraard de beste die men had, maar gelukkig toch nog zo primitief, dat de reformator bij het hotsen van de wagen een steen kwijtraakte, wat zijn leven redde. Philippus maakte zich zeer bezorgd over de gezondheid van de reformator. Schreiend had hij aan zijn bed gestaan, zodat Luther hem, in plaats van hij deze, had moeten troosten: Toen de koets de poort van Schmalkalden uitreed, had de zieke hem nog een laatste vermaning toegeroepen: Denk er om, Philippus, dat je je schrap zet ten opzichte van de paus!

Dat heeft onze magister dan ook gedaan. Toen de vorsten hem opdroegen een traktaat samen te stellen, waarin duidelijk zou worden uitgesproken hoe de protestanten dachten over het instituut van de pauselijke stoel (daar de *Confessio Augustana* dit punt opzettelijk in het onzekere had gelaten), heeft Melanchthon niet zijn gedachten

uitgewerkt over de mogelijkheid van een compromis, maar aan het algemene gevoel uitdrukking gegeven: De aanspraken die de paus doet gelden op Goddelijk recht en wereldlijk gezag, zijn onaanvaardbaar. Wat dit betreft, durft hij rustig van het rijk van de antichrist spreken. Zolang de grondslag van een concilie berust op deze aanspraken, heeft het geen zin er aan mee te doen.

Een episcopale kerkinrichting kan gehandhaafd worden, maar daarbij moet men ervan uitgaan dat er, Bijbels gezien, geen principieel verschil bestaat tussen een bisschop en een predikant; en niet de paus, maar de kerk heeft het recht tot hun ordinatie.

Belangrijk zijn ook de gedachten die Melanchthon hier uitspreekt over de taak van de overheid in het kerkelijk leven. Hij beschouwt de vorsten als ‘vooraanstaande leden van de kerk’, die verplicht zijn het werk van de reformatie ter hand te nemen. Zag Luther de vorst meer als ‘nood-bisschop’, die tijdelijk als ordebewaarder optreedt, Melanchthon wenst aan de overheid als zodanig een leidende plaats in het kerkelijk bestuur te geven. Een gevolg daarvan zou zijn de instelling van het ‘landesherrliche Kirchenregiment’ in talloze Duitse staten, waaronder de Lutherse Kerk later zo zou lijden. Dit ‘Traktaat over de macht en het gezag van de paus’ werd, evenals de Schmalkaldische artikelen van Lutter, als een aanvulling van de *Confessio Augustana* onder de belijdenisgeschriften van de Lutherse Kerk opgenomen in het Concordiënboek.

Op bitter scherpe wijze heeft Melanchthon in deze jaren geageerd tegen de dopers. Hij maakte helaas geen onderscheid tussen de wilde wederdopers en de stillen in den lande. Hun schriftbeschouwing en hun sacramentsopvatting achtte hij theologisch uitermate gevaarlijk en hij kon hun optreden niet los zien van het woeden van de geestdrijvers die alle tradities overboord wierpen. Wilde Luther trachten hen met het woord van God in de hand van hun dwalingen te bekeren, Melanchthon oordeelde dat het hier niet alleen ging om ketterij, maar om oproer, dat door de overheid indien nodig met geweld moest worden neergeslagen.

Wanneer de magister na zijn vele lange reizen terugkwam in Wittenberg, had hij altijd het vervelende gevoel, dat er tijdens zijn afwezigheid tegen hem gestookt werd. Er waren in de stad en omgeving een paar zeer orthodoxe lutheranen (b.v. Johan Agricola, een theoloog in wiens ogen zelfs Luther niet Luthers genoeg was) die vreesden, dat magister Melanchthon met zijn humanistische neigingen en irenische strevingen de reformatorische theologie in een verkeerde richting zou leiden. Hij merkte het bij thuiskomst aan de hele atmosfeer. Het ergste was, dat zij Luther tegen hem probeerden op te zetten. En zoals dat gewoonlijk gaat – tweederangs figuren wierpen zich op als de beste wachters op Sions muren. Zij gebruikten bij hun verdediging van de zuivere leer niet altijd de meest zuivere middelen.

Dit soort mensen had er geen flauw besef van onder welke enorme spanningen een man als Melanchthon, met een zo vredelievende natuur, bovendien een wetenschappelijk denker en dus geneigd om de dingen steeds van alle kanten te bekijken, zijn verantwoordelijke post bekleedde. Ze konden niet vermoeden wat het een door en door aan de traditie van de eeuwen gehechte persoonlijkheid als de zijne kostte, aan een zo revolutionaire zaak als de hervorming trouw te blijven, te meer nu van roomse zijde telkens weer een dringend beroep op hem gedaan werd om ter wille van de eenheid en de vrede in de kerk tot het oude geloof terug te keren. Zo had hij pas nog weer een correspondentie met Erasmus gevoerd, met wie hij zich innerlijk steeds verwant was blijven voelen – en een stil heimwee naar de rustige kringen van de wetenschappelijke humanisten zal menigmaal in zijn hart naar boven zijn gekomen. Grote moeilijkheden veroorzaakte Konrad Cordatus, een trouw aanhanger van Luther,

die meende deze te moeten waarschuwen en probeerde hem tegen zijn collega op te zetten. Cordatus beweerde dat de magister op college de goede werken noodzakelijk voor de zaligheid had genoemd. Deze kon duidelijk maken dat hij wel van de noodzakelijkheid van goede werken sprak, maar daarmee doelde op de vruchten van het nieuwe leven van de gehoorzaamheid – en daarover bestond tussen beide reformatoren geen enkel verschil van mening. Diep was de magister gegriefd, toen hij merkte dat enkele van zijn eigen leerlingen meededen aan het achterbakse verzet. Daar was Jacob Schenk, nauwelijks van de universiteit, waar hij op jonge leeftijd gepromoveerd was, nu predikant van Freiberg. Hij voelde zich zeer in deze positie en werd snel een der felste theologische die-hards. Hij klaagde bij de keurvorst over roomse en zwingliaanse afdwalingen in de avondmaalsleer van zijn voormalige professor. Dat werd Melanchthon toch wel wat te bar. Hij stelde een rede op, getiteld ‘Over de ondankbaarheid van de koekoek’, waarin hij, overigens zonder diens naam te noemen, de onbeschaamdheid van Schenk op scherpe wijze aan de kaak stelde. Dergelijke aanvallen irriteerden Melanchthon zozeer, dat hij zich herhaalde malen afvroeg – en ook zijn vrienden die vraag stelde – of het niet beter zou zijn om Wittenberg te verlaten. Hij aarzelde zelfs om het mooie huis, dat de keurvorst voor hem tussen de universiteit en het Zwarte Klooster had laten bouwen, te betrekken. Maar steeds weer was het Luther zelf die het voor hem opnam. Hij bleef hem vertrouwen, zelfs toen Nicolaas van Amsdorf zei: Je koestert een slang aan je boezem. Luther zag ook wel dat er accentverschillen waren in hun beider theologie, maar van Philippus kon hij meer hebben dan van een ander en van de scherpslijperij van de die-hards onder zijn eigen volgelingen was hij allerminst gediend.

In 1539 werd er weer een grote conferentie gehouden, ditmaal in Frankfort, waar de keizer, door de internationale situatie gedwongen, nog eens een vergelijk met de protestanten trachtte te vinden. De eindeloze politieke discussies interesseerden Melanchthon maar matig. Daarom was hij dankbaar, dat hij hier onder de Straatsburgse afgevaardigden een voortreffelijke jonge theoloog aantrof, met wie het een lust was te praten. Het was Johannes Calvijn, naar Frankfort gekomen niet in de laatste plaats om met magister Melanchthon kennis te maken. Die twee verstonden elkaar direct uitnemend, niet alleen waar het de politieke vragen, maar ook waar het theologische zaken betrof. Zelfs over het avondmaal bleken ze niet erg uiteenlopende gedachten te hebben. Alleen over de tradities van de kerk en over de kerkelijke tucht bestond er enig verschil van inzicht tussen hen.

Calvijn bemerkte al gauw, dat de geruchten die hij vernomen had, als zou Melanchthon in het geheim overhellen naar Rome, niet op waarheid berustten. ‘Wie een keer met deze man gesproken heeft,’ schrijft hij aan één van zijn vrienden, ‘weet dat dit een volkomen betrouwbaar mens is, hij moet elke gedachte dat deze man met twee tongen zou spreken, laten varen.’

Omgekeerd maakte Calvijn ook een bijzonder goede indruk op Melanchthon. Als hij het volgend jaar het artikel van de avondmaalsleer in de *Confessio Augustana* wijzigt, doet hij dat mede opdat Calvijn zonder bezwaar de Lutherse confessie zou kunnen tekenen, wat deze dan ook deed: ‘in de geest waarin de opsteller (Philippus Melanchthon) haar bedoeld heeft’, zette hij erbij. Calvijn was een voorzichtig jurist! Luther heeft tegen de formuleringen van deze ‘*Augustana variata*’ trouwens ook nooit bezwaar aangetekend. In wezen hadden deze drie reformatoren elkaar in dit opzicht dus eigenlijk wel gevonden.

Intussen sloten zich telkens weer nieuwe gebieden aan bij het protestantisme. De hertog van Saksen (het hertogdom) en de keurvorst van Brandenburg riepen de Wittenberger magister te hulp om de reformatie in hun land tot stand te brengen en de

koning van Polen vroeg hem om een uitvoerig schriftelijk advies. Overal probeerde Melanchthon de middenweg te gaan: zuivere prediking van het Evangelie en rechte bediening van de sacramenten, maar daarnaast zoveel mogelijk handhaving van oudkerkelijke tradities, als b.v. de episcopale kerkregering, om de continuïteit van de katholieke kerk te handhaven waar het maar even kon.

Het jaar 1540 wordt gekenmerkt door een ernstige crisis in de reformatorische beweging, een crisis die zich toespitste in Melanchthons persoonlijke leven. Ik bedoel de geruchtmakende zaak van het dubbelhuwelijk van de landgraaf Philips van Hessen. Deze zou, ware hij nog katholiek geweest, stellig van de roomse curie nietigverklaring van zijn eerste huwelijk gekregen hebben om uit zijn amoureuze perikelen te komen. Nu hij protestant was geworden, vroeg hij het advies van de Wittenberger godgeleerden, voor hem thans het hoogste gezag. Zijn hoftheoloog Martin Bucer was ook hier de bemiddelaar. Hij drong er bij de Wittenbergers zeer op aan, een uitweg te zoeken uit de morele conflictsituatie waarin de landgraaf zich bevond, daar anders het gevaar niet denkbeeldig was dat deze zich met de keizer zou verbinden om van Rome de gewenste dispensatie voor zijn tweede huwelijk te verkrijgen.

Melanchthon was, met Luther, de man die na lange, ernstige deliberatie het beruchte rapport opstelde, waarin men graaf Philips de vertrouwelijke biechtraad gaf om, met toestemming van zijn eerste vrouw met wie hij reeds volkomen gebroken had, in het geheim een tweede huwelijk aan te gaan met de jonge vrouw, van wie hij verwachtte dat zij hem kon terughouden van de seksuele afdwalingen, waaraan hij zich zo vaak te buiten ging. Melanchthon had alles zo goed mogelijk overwogen. Echtscheiding achtte hij op grond van het Evangelie uitgesloten, en daar dubbelhuwelijken in het Oude Testament voorkomen, zag hij daarin het minder erge kwaad. Reeds vroeger had hij Hendrik VIII van Engeland, toen deze hem om raad vroeg, in die richting geadviseerd. Met Luther en de andere theologen zag hij in dit zeer bijzondere geval ook nu in bigamie een uitweg. Er hing zoveel van af voor de zaak van de reformatie. Philips van Hessen was steeds meer de leidende persoon geworden in de Schmalkaldische Bond, de Wittenbergers wilden hem zo ver mogelijk tegemoet komen en meenden bij grote uitzondering deze raad te mogen geven. Zij vonden bigamie minder onbijbels dan buitenechtelijke samenleving, die bij vrijwel alle vorsten van die dagen schering en inslag was.

Door een min of meer misleidende uitnodiging van Philips was Melanchthon zelf – evenals Bucer – bij het huwelijk aanwezig en ook daardoor meer dan de anderen verantwoordelijk voor de gang van zaken. Toen één en ander bekend werd en er een hevige storm opstak, juist uit de hoek waar men anders met huwelijken van vorsten nogal placht te marchanderen, geraakte Melanchthon volkomen in paniek. De keizer maakte van de situatie gebruik door Philips amnestie te verlenen op voorwaarde dat deze de Schmalkaldische Bond niet zou uitbreiden – een zware slag. Melanchthon begreep, dat hij geheel mis geweest was, zag de ondergang van de reformatorische beweging nabij en voelde dit als zijn persoonlijke schuld. Het ergste was misschien wel, dat men hem verweet hetzelfde standpunt in te nemen als de door hem zo verafschuwde wederdopers in Munster, die zich aan veelwijverij te buiten waren gegaan.

Op weg naar een conferentie die in Hagenau gehouden zou worden, van alle kanten aangevallen, wanhopig over de hele situatie, knapte Melanchthon af. Het was in Weimar. Hij was geestelijk en lichamelijk volkomen uitgeput. De keurvorst stuurde zijn lijfarts, maar die gaf de patiënt op. De toch altijd al zo zwakke magister weigerde alle voedsel en wenste maar één ding: dit leven vaarwel te zeggen.

Luther reisde zo snel als hij kon naar Weimar. Hij schrok toen hij het uitgeteerde gelaat zag van zijn collega, die nauwelijks meer een levensteken gaf. ‘God beware me,’ riep hij tot de omstanders, ‘wat heeft de duivel die man toegetakeld!’ God beware me, dat was voor Luther meer dan een stopwoord. Hij wierp zich op de knieën, zoals hij dat gewend was voor het open venster, en droeg zijn vriend op aan de Almachtige. Nee, dat is te zwak uitgedrukt. Later heeft hij het zelf zo gezegd: ‘God kón niet anders doen dan mijn gebed verhoren, ik gooide Hem mijn zak voor de deur en wreef Hem de oren met zijn beloften. Hij heeft immers zo vaak gezegd, dat Hij onze gebeden wil verhoren.’ Toen greep hij zijn vriend bij de hand. ‘Philippus, heb goede moed, je zult niet sterven. God kastijdt ons terecht, we hebben het verdiend, doch Hij begeert niet de dood van de zondaar, maar dat hij zich bekere en leve. Hij die Adam en Eva vergeven heeft, de grootste zondaars die ooit op aarde leefden, zal ook jou niet verwerpen, Philippus, en je niet laten omkomen in zonde en wanhoop. Vertrouw op Hem, die wonden slaat en ze weer heelt, doodt en weer levend maakt!’ Melanchthon sloeg de ogen op en stamelde: ‘Laat me gaan, nu ben ik eindelijk op reis naar een goed doel, niets is beter dan te sterven.’ Maar Luther liet hem niet los, hij bracht hem voedsel en dwong hem te eten: ‘Philippus, eten zul je, of ik excommuniceer je.’ Toen at Melanchthon een beetje. De crisis was voorbij. Langzaam kwam hij tot het leven terug en toen hij de ogen opsloeg, las hij op de muur de woorden uit Psalm 118: ‘Ik zal niet sterven maar leven en het Woord des Heeren verkondigen’ – dezelfde tekst die doctor Luther in de dagen van Augsburg tot eigen bemoediging geschreven had op de wand van zijn kamer in de Coburg. Dat was nu juist tien jaar geleden.

29. AFLOSSING VAN DE WACHT

Niemand kan zeggen, dat de breuk tussen de protestanten en de rooms-katholieken overhaast heeft plaatsgevonden. Ook gedurende de jaren veertig hebben er telkens weer vaak zeer langdurige godsdienstgesprekken plaatsgehad, waarin men getracht heeft het ergste te voorkomen. Melanchthon heeft daar zijn beste krachten in verteerd. Steeds weer was hij bereid weken achtereen te overleggen, de tegenstanders te bezweren om hun ongelijk te bekennen, te trachten compromis-formules te vinden, te redden wat er te redden viel. En dat ofschoon er onder de vertegenwoordigers die de tegenpartij in het vuur zond, maar weinigen waren die op werkelijk geestelijk niveau in discussie kwamen. Johan Eck, voor wiens karakter en theologische methodiek Melanchthon maar bitter weinig respect had, was bijna steeds de kampvechter van de roomse beginselen.

Van november 1540 tot en met februari 1541 vertoefde Philippus voor zulk een gesprek in Worms, waar verschillende opvattingen in de leer van de zonde besproken werden. Slechts een paar dagen kon hij thuis zijn om de noodzakelijkste dingen te regelen, toen moest hij naar Regensburg in Beieren, waar de Rijksdag gehouden werd en de keizer wilde, dat daar dan tevens door een commissie van zes man een colloquium plaats zou hebben over weer een nieuw vredesvoorstel, dat van roomse zijde was ingediend. Ook daar zou Eck weer bij zijn. Onderweg werd Melanchthon door een verkeersongeluk getroffen, zijn reiskoets sloeg over de kop. Een voor de magister bijzonder lastig gevolg was, dat hij maandenlang z’n rechterhand niet kon gebruiken, hij moest links leren schrijven en hij is deze handicap nooit helemaal te boven gekomen, zijn handschrift is sedertdien zeer onvast gebleven.

Eén ding achtte hij verblijdend in Regensburg: op dringend verzoek van de keizer had

de curie van Rome kardinaal Contarini naar de Rijksdag afgevaardigd, zonder twijfel een theoloog van betekenis en een man met een open geest. Met Contarini viel te praten; hij gaf toe dat de rechtvaardiging van de zondaar berust op het geloof aan de verdienste van Christus. Voor zover het dit leerstuk betreft kwam men inderdaad tot overeenstemming, al bleek wel, dat hetgeen waar het om ging heel moeilijk kon worden uitgedrukt in de scholastische terminologie waaraan Contarini wenste vast te houden. Een ogenblik leek het, of er werkelijk perspectief in zat. Maar bij de bespreking van de leer aangaande de kerk en van het avondmaal raakte men weer uit elkaar. Contarini hield vast aan het pauselijk primaat en het leerstuk van de transsubstantiatie. Melanchthon dacht er niet aan om de leer van de wezensverandering van brood en wijn te onderschrijven; tevens verwierp hij het hiërarchisch stelsel met zijn pauselijke top. Ook Calvijn was in Regensburg. Hij was er bijzonder mee ingenomen, dat er althans ten opzichte van de justificatie een zekere overeenstemming bereikt was. Maar de keurvorst van Saksen oordeelde, dat de formule die men had opgesteld, zo ingewikkeld en ondoorzichtig was, dat ze in de praktijk onbruikbaar zou blijken. Luther achtte haar maakwerk, een louter theoretisch compromis en het consistorium in Rome aanvaardde de overeenkomst ook niet, het vond dat Contarini te veel had toegegeven. Zo was men weer even ver. De keizer begreep, dat zijn politiek om de twee partijen bij elkaar te brengen schipbreuk moest lijden, de paus besloot dat de plannen voor een officieel kerkelijk concilie nu moesten worden doorgezet.

Melanchthon begon moedeloos te worden. Zijn gezondheid, toch altijd al zwak, werd slecht. Hij leed aan galsteenaanvallen en werd door slapeloosheid gekweld. Toch betekent dat niet, dat zijn energie verslapt. Een enorm aantal brieven is ons bijvoorbeeld bewaard gebleven, juist uit deze jaren. 'Hij doet meer dan wie ook, hij is een Atlas, die hemel en aarde draagt,' zei Luther. Op diens verzoek werd hij enige tijd vrijgesteld van politieke besprekingen, die zijns inziens toch volkomen nutteloos waren. Maar in ieder geval moest Philippus de uitvoerige memoranda schrijven, die nodig waren nu er inderdaad ernst gemaakt werd met het concilie, dat bijeengeroepen werd in Trente, een in de uiterste hoek van het Duitse rijk, vlak aan de Italiaanse grens gelegen stad. Ook daarin probeert hij nog weer met een uiterste aan toegevendheid een uitweg te vinden: wanneer het concilie de centrale theologische waarheden waarvoor de reformatoren staan, niet veroordeelt, zullen dezen zich in principe conformeren aan de traditionele inrichting van de kerk en het bisschoppelijk gezag aanvaarden. Over de paus laat hij zich niet uit en evenmin over de vraag in hoeverre de vorm van de kerkregering zelf een stuk van de reformatorische leer is of althans zijn moet.

Maar een jaar later kaf Melanchthon in een uitvoeriger en heel belangrijk rapport, de zogenaamde '*Wittenberger Reformatio*', weer een veel positiever geluid horen. Daar wordt duidelijk, dat hij het beu is om zich in allerlei bochten te wringen om een compromis te bereiken. Hij heeft geen vertrouwen meer in dergelijke pogingen. Godsdienstgesprekken wil hij voortaan niet meer voeren en aan het concilie wenst hij geen deel te nemen. Toen de eerste besluiten van Trente bekend werden, was hij diep verontwaardigd over het feit dat de evangelische leer van de rechtvaardiging en het sola scriptura, bovenal die van de zekerheid van het geloof, daar veroordeeld waren. Melanchthon begrijpt nu, dat het zowel keizer als paus te doen is om het Edict van Worms ten uitvoer te brengen. Dat betekent dus oorlog. Alles in hem huivert. Maar hij vermant zich.

Zo werd het 1546. Luther reisde in de koude januarimaand naar zijn geboortestad Eisleben om een twist tussen de graven van Mansfeld bij te leggen. Zijn drie zoons gingen met hem. Melanchthon zou hem ook graag vergezeld hebben, maar een

galsteenaanval bond hem aan huis. Dus namen de twee vrienden afscheid. Er waren in de voorbijgegangene jaren nogal eens momenten van spanning tussen hen geweest, vooral toen Luther weer eens fel van zich afbeet in de avondmaalskwestie. Maar de laatste tijd was de verhouding weer heel goed. De brieven die Philippus naar Eisleben schreef, zijn in een bijzonder hartelijke toon gesteld. Hij geeft daarin nog eens uitdrukking aan zijn dankbaarheid en verering, hij noemt Luther de hersteller van de zuivere leer en spreekt hem weer aan als zijn dierbare vader in het geloof. De laatste brief heeft Luther niet meer bereikt; 18 februari 1546 was hij gestorven.

Reeds de volgende morgen ontving Melanchthon een uitvoerig schrijven van Justus Jonas uit Eisleben, waarin deze verslag doet van het gebeuren. Om negen uur moest hij college geven. Met tranen in de ogen stond hij op de kathedraal en sprak. 'Ik was van plan om verder te gaan met de uitleg van de brief aan de Romeinen, omdat daarin de ware leer van de Zoon van God beschreven is, de leer die God in Zijn grote barmhartigheid in deze dagen weder aan ons geopenbaard heeft door onze eerwaarde vader en geliefde leraar dr. Maarten Luther. Maar zojuist heb ik een droevig bericht ontvangen, dat mij zo heeft geschokt dat ik me afvraag of ik in de toekomst nog wel in staat zal zijn mijn verplichtingen aan deze universiteit te vervullen. Wat de inhoud van dit schrijven is, zal ik u nu mededelen, opdat u het uit de eerste hand hebt en niet behoeft af te gaan op roddelpraatjes die anderen wellicht rond zullen strooien.' Toen las hij de brief van Jonas voor.

Drie dagen later werd de dode onder het luiden van alle klokken in Wittenberg gebracht. Heel de bevolking was in de kerk. Bugenhagen preekte, Melanchthon hield de lijkrede in het Latijn. Zonder bedenken stelt hij Luther in de successie van apostelen en profeten, hij trekt een lijn van Adam naar Abraham, Mozes, David, Elia, Jesaja, Johannes de Doper, Paulus, Augustinus, Tauler, naar Luther. Hij heeft het Woord van God weer op de kandelaar gezet en de leer van de rechtvaardiging door het geloof uit Paulus' brieven weer ontdekt. 'Velen van ons zijn getuigen geweest van de strijd die hem dit kostte. Daarom zullen de vromen steeds God blijven danken voor de weldaden die hij door Luther aan de kerk bewees ... Sommigen hebben zich beklagd dat Luther vaak te fel was. Ik wil het niet ontkennen. Maar ik antwoord met de woorden van Erasmus: God gaf aan onze tijd een harde rnedicijnmeester, omdat het een tijd is die zo iemand nodig had. Ik ontken niet, dat felle karakters soms fouten maken, geen mens is immers zonder gebreken. Maar van zo iemand mogen we terecht zeggen: wel was hij soms hard, maar nochtans is hij ons aller lof waardig. Als hij scherp was, was het omdat hij de waarheid liefhad, niet omdat hij de strijd minde. Op God had hij al zijn vertrouwen gesteld en zijn geloof is niet beschaamd geworden.'

Een zware taak kwam nu op Melanchthons schouders te liggen, een te zware taak. Hij, de man des vredes, werd tot de leiding van de reformatie beweging geroepen in een tijd dat de koude oorlog ieder ogenblik kon uitslaan in een verterende brand, en dat terwijl velen zijn theologische leiding niet wensten te aanvaarden. Daarbij kwam, dat hij ook in zijn familielevens zwaar werd getroffen. Zijn oudste dochter, Anna, zijn meest geliefde kind, stierf in maart 1547. Zij was op veertienjarige leeftijd getrouwd met George Sabinus, een begaafd literator, die al spoedig hoogleraar werd in Frankfort. Vader Philippus bewonderde zijn knappe schoonzoon, maar hem ontging niet, dat de jongeling zeer zelfingenomen was en onbegrensd ambitieus. Twee jaar geleden was hij de eerste rector geworden van de nieuwe universiteit in Koningsbergen. Tijdens de verhuizing had Anna met haar vier kinderen in Wittenberg gelogeerd. Grootvader had zich zeer aan de kleinkinderen gehecht en had ze slechts met moeite laten gaan, te meer omdat hij wel gemerkt had, dat Anna niet gelukkig was

met haar beroemde maar egoïstische man. Vader en moeder Melanchthon hadden daar veel verdriet van. En nu was ze gestorven, vijftientig jaar oud. Aan Camerarius vertelde hij, dat ze hem verschenen was in een droom en aan een andere vriend schrijft hij: 'Ik kan het beeld van mijn schreiende dochter niet uit mijn ogen bannen.'

Het was hem een troost, dat Sabinus de kleinkinderen naar Wittenberg bracht. Nu hun beide andere kinderen, Philip en Magdalena, ook al groot waren geworden, vonden vader en moeder Melanchthon nog een laat geluk in de opvoeding van Anna's kleintjes, drie meisjes en een jongen. Een hele onderneming uiteraard. Maar ze hadden nog steeds de onbetaalbare hulp van hun trouwe dienaar Johan Koch, nu al een kwart eeuw het factotum in het huis van de magister. Johan werd als lid van de familie beschouwd. Melanchthon zelf zegt van hem: 'De vroege ochtend besteedt hij aan lezing van de Schrift en gebed, dan onderwijst hij de kinderen en daarna wijdt hij zich aan de huishouding. Hij is ons ons hele leven trouw gebleven, in ballingschap, in moeiten en zorgen.' Het vertrouwen dat hij in zijn huishouder had, heeft hem in staat gesteld telkens weer gedurende zo lange tijd afwezig te zijn. Hij was vooral ingenomen met Johans interesse in de theologie en had hem Latijn geleerd, zodat hij, als hij op reis was, hem in die taal brieven kon schrijven. Toen zijn huisknecht na vierendertigjarige trouwe dienst stierf, nodigde Melanchthon de Collegae van de universiteit op de begrafenis en deed hem de eer aan een Latijnse lijkrede te houden.

30. HET INTERIM

Veertien jaar lang heeft Philippus Melanchthon de erfenis van Luther moeten verdedigen en dat in een tijd waarin waarschijnlijk zelfs het leiderschap van de grote reformator zelf te kort zou zijn geschoten. Het waren jaren van zware strijd, burgeroorlog in het Duitse rijk, hevige theologische conflicten onder de Lutheranen, maar het zwaarste was het gevecht dat hij in zich zelf moest voeren, de steeds weer benauwende vraag: deed ik het wel goed zoals ik het deed, en wat moet ik nu? Hoe heeft de door en door nerveuze geleerde geleden onder de last van de verantwoordelijkheid, de onzekerheid over de weg die hij gaan moest om de reformatie van de kerk te redden, onder de aanvechtingen waarin zijn in kritieke ogenblikken steeds weer wankelende aard en gezondheid hem brachten.

Toch hield hij door alles heen vast aan de kerkpolitieke lijn die hij eenmaal getrokken had: waar het de kern van de leer betreft moeten we op ons stuk blijven staan, maar in de uiterlijke dingen, de vorm van kerkregering en cultus, moeten we zoveel, als maar enigszins mogelijk is concessies doen. Ter wille van de vrede, maar ook in de hoop dat die kern van de rechte leer zich op den duur vanzelf wel doorzetten en de bijkomende dingen vernieuwen zal. Dat het midden in de strijd onmogelijk is om een zuivere grens te trekken tussen die kern en de rest en dat het een het ander onwillekeurig beïnvloedt, moest hij onder bittere teleurstellingen ervaren.

Was Melanchthon bang? Velen meenden het. Zelfs Calvijn, die zo hoog opzag tegen de Wittenberger magister en zich in veel opzichten nauw aan hem verwant voelde – in 1546 bezorgde hij een vertaling van Melanchthon *Loci* in het Frans - heeft in een brief aan de Raad van Genève gezegd, dat de grote moeilijkheid hierin bestond, dat Melanchthon wat bang was uitgevallen. Toch kan men niet volhouden dat het hem aan persoonlijke moed ontbrak. Wel was hij vaak onzeker, maar als hij overtuigd was van een zaak, ging hij er recht op af. Er is een vrij onbekend verhaal van een op zich zelf niet zo belangrijk gebeuren, maar wel tekenend. 't Speelde zich af kort vóór Luthers dood. Een student had bij een gevecht in een dorp in de buurt van Wittenberg een boer

dodelijk gewond. De slotvoogd van de stad had hem gevangen laten nemen. Rector en senaat eisten zijn uitlevering, want zij hadden de jurisdictie over de studenten en niet de slotvoogd. Deze weigerde. De studenten waren diep verontwaardigd en trokken in groten getale gewapend naar het slot om hun makker te bevrijden. Ze wierpen zware stenen naar binnen en trachtten de poort te rammeien. Daar verscheen plotseling de senaat, rector en professoren, eveneens gewapend. Toen goede woorden niet hielpen, vielen zij, Melanchthon voorop, de woedende studentenschare aan en dreven ze uit elkaar. Het is typerend voor Melanchthon, dat hij daarna de uitlevering van de gevangene langs legitieme weg, namelijk door bemiddeling van de keurvorst, wist te bewerkstelligen.

Nee, dat de magister een bang mannetje geweest zou zijn, is stellig onjuist. Angst in deze zin betekent immers altijd dat men beducht is voor eigen veiligheid. Dat was Melanchthon zeker niet. Zijn bezorgdheid betrof altijd de zaak die hem was toevertrouwd en de mensen voor wie hij zich verantwoordelijk voelde. Johannes Calvijn wist dat ook wel. Hij had hem immers persoonlijk geschreven: 'Ik ben overtuigd, dat doodsgevaar u nooit ertoe zal kunnen brengen uw houding te wijzigen, om ook maar een haarbreed van de rechte weg af te wijken. Maar ik weet, hoezeer u het verwijt van onmenselijke starheid vreest.' Dat was waar. Melanchthon deed niet stoer, uit vrees om star te zijn.

Luthers merkwaardige profetie: 'Na mijn dood zal de oorlog uitbreken, God houdt hem nog tegen om der wille van mijn gebeden,' werd vervuld. Zo juli 1546 deed de keizer keurvorst Johan Frederik van Saksen en de landgraaf Philips van Hessen in de rijksban. Dat betekende een oorlogsverklaring. Grote verwarring in heel Duitsland, vooral toen hertog Maurits van het hertogdom Saksen, de neef van de keurvorst, de kant van de keizer koos en het keurvorstendom binnenviel. Wel was hij zelf reformatorisch gezind, maar de keizer had hem de keurvorstelijke waardigheid beloofd als hij de rijksban aan zijn neef zou voltrekken.

November 1547 werd Wittenberg door de Spaanse troepen bezet. De universiteit moest haar poorten sluiten. Melanchthon bleef zolang hij kon, maar ten slotte vluchtte hij met zijn familie, eerst naar Zerbst, toen naar Brunswijk: de keizer had het zeer op hem gemunt. Hij nam de weduwe van Luther mee, hij wilde haar naar Denemarken brengen, waar Christiaan II haar een wijkplaats had toegezegd. Maar de Lunenburgers wensten haar geen doortocht te geven, dus moesten ze terugkeren. In die dagen zei Katharina Luther tot Philippus: Nu eerst begin ik veel Bijbelwoorden te begrijpen, die vroeger langs me heengingen.

Waar moesten ze heen? Melanchthon kreeg aanbiedingen uit Tübingen en Frankfort, maar hij verlangde terug naar Saksen. De mogelijkheid daartoe werd al spoedig geopend. Keurvorst Johan Frederik en de landgraaf werden door de keizer gevangen genomen en Maurits werd heer in Wittenberg. De nieuwe keurvorst had wel de kant van de keizer gekozen, maar was allerminst pauselijk gezind. Hij heropende de universiteit van Wittenberg en legde een plechtige gelofte af, dat de leer van Luther daar blijvend zou worden gedoceerd: de professoren mochten terugkomen. Zelf had hij Melanchthon liever op een leerstoel in zijn eigen hertogdom, in Leipzig, gezien, maar deze dacht daar niet aan. Evenmin ging hij in op een verzoek van de zonen van zijn vroegere keurvorst die een tegen-universiteit in Jena hadden gesticht — hij wilde terug naar de plaats waar hij met Luther de strijd gestreden had, waar de beslissingen waren gevallen. Van dat ogenblik af had Melanchthon de faculteit van Jena tegen zich. Daar trokken de extreme Lutheranen, de 'anti-Philippisten,' van wie hij nog zo veel last zou hebben, zich samen.

Met alle kracht wierp de magister zich nu op de herbouw van het oude studiecentrum,

een benoeming in Koningsbergen en een hernieuwde roep naar Engeland, waar aartsbisschop Cranmer hem heel graag gehad zou hebben, eveneens afwijzend. Hij wilde zijn laatste jaren in de stad aan de Elbe blijven en trachten de universiteit haar oude bloei te hergeven, hoezeer velen hem ook als verrader scholden, omdat hij nu Maurits als zijn heer erkende.

Er is iets zieligs in een brief die hij schrijft aan een van zijn vrienden: ‘Misschien verwacht ik te veel, maar dat God de stad Wittenberg voor vernietiging spaarde, beschouw ik als een teken ... Ik weet, dat velen kwaad van mij spreken omdat ik hier ben teruggekeerd, ik ga daar niet op in, ik bid alleen dat mijn verdriet mij vergeven mag worden... Misschien heb ik in mijn eenzaamheid te zeer terugverlangd naar mijn oude vrienden en misschien komt er van mijn plannen niets terecht. In ieder geval deed ik het niet voor mijn eigen plezier of om er beter van te worden; ik ga gebukt onder de moeiten, ik heb veel te bidden en vaak moet ik schreien.’

Dat de protestanten na hun nederlaag niet geheel werden uitgeroeid, hadden ze te danken aan de durende rivaliteit tussen paus en keizer Karel V, ziende dat het zich nog steeds voortslepende concilie van Trente geen uitkomst zou bieden, deed, nu hij de militaire overwinning had behaald, een laatste poging om de ketters ook langs theologische weg klein te krijgen. Hij liet door de Rijksdag van 1548 het zogenaamde Augsburgse Interim aannemen, een opgedrongen tijdelijk verdrag, waarbij aan de protestanten alleen (en dan nog slechts voorlopig) het avondmaal onder twee gedaanten en het priesterhuwelijk werden toegestaan, verder moesten ze zich geheel aan de rooms-katholieke leer en traditie onderwerpen, het pauselijk gezag en de transsubstantiatie inbegrepen. Keurvorst Maurits meende, dat men wel verplicht was toe te geven, maar de adviezen die hij van Melanchthon kreeg, luidden afwijzend. De leer van de rechtvaardiging en van de mis die hier werden voorgedragen, wees de magister af.

Maar Maurits was een slim politicus en hij had een nog slimmer vos, Christoffel von Carlowitz, als raadsman. Deze trachtte Melanchthon voor het Interim te winnen, waarbij hij hem wees op de uitermate precaire situatie waarin de protestanten zich bevonden, waardoor men wel genoopt was er het beste van te maken. Toen zond Melanchthon aan Carlowitz een uiterst bedenkelijke brief, duidelijk in een uur van depressie geschreven. Hij verklaart daarin bereid te zijn, ook al is hij het met veel niet eens, het hoofd te buigen en te zwijgen en alles geduldig te dragen, wat er ook gebeuren mocht. Om onder de bisschoppen en de paus te staan, heeft hij nooit zo erg gevonden, en wanneer men allerlei roomse ceremoniën weer wil invoeren, toe dan maar — er is toch niet veel meer aan te doen, dat zullen we dan moeten dragen, als we de vrede er maar mee winnen.

Carlowitz, blij dat de magister door de knieën was gegaan, liet deze brief, zoals dat in die dagen veelal gebruikelijk was, kopiëren en verbreiden om de schrijver daarmee vast te nagelen. De tegenstanders triomfeerden. Groot was echter de verontwaardiging onder de meeste Lutheranen, ook in Wittenberg zelf. Kenmerkend voor de situatie was, dat men Melanchthon vooral één zin zeer kwalijk nam. ‘Ik ben bereid,’ schreef hij, ‘mij te schikken in de wil van de keurvorst; vroeger heb ik mij immers ook gevoegd in een bijna ondraaglijke knechtschap, daar Luther zich vaak door zijn eigenzinnige natuur liet meeslepen, meer dan goed was voor zijn persoon en de gemeenschap.’ Deze uitdrukking beschouwden velen als een verloochening van Luther, Philippus zou zijn voormalige vriend een trap achterna gegeven hebben. Men kan deze opvatting ook nu nog wel tegenkomen. Toch is dat niet helemaal juist. Melanchthon had inderdaad vaak veel verdragen en hij was Luther trouw gebleven,

ook al was hij hef niet altijd met hem eens. Wanneer hij over knechtschap spreekt, bedoelt hij: ik heb mij als de zwakkere moeten aanpassen bij Luther die zoveel sterker was, hoe moeilijk dat vaak voor me was. Ik leefde in een soort dienstbaarheid jegens een grotere. Zo moet ik het nu weer doen tegenover de keurvorst en de omstandigheden. Wij moeten nu eenmaal, zo is de gedachte die hij vaker uitspreekt, in deze wereld wat de onderlinge verhoudingen betreft, altijd weer in dienstbaarheid, in knechtschap leven, om datgene waarom het in het geloof werkelijk gaat te redden en te bewaren.

Maar het is duidelijk, dat een dergelijk standpunt, juist in dagen als de zijne, grote gevaren met zich brengt. Melanchthon liet zich ten slotte overhalen om aan een iets afgezwakte, bijgewerkte vorm van het Augsburgse Interim, spottend het Leipziger Interim genoemd, zijn medewerking te verlenen. Het werd een eigenaardige, in wezen onhoudbare, vermenging van katholieke en protestantse leer. De hele roomse misliturgie werd daarin aanvaard, met de Latijnse taal en de misgewaden, ook de zeven sacramenten, het laatste oliesel inclusief. Al deze dingen noemde Melanchthon *adiaphora*, zaken die als het er op aankomt geen principiële betekenis hebben, ‘tussendingen’, bijkomstigheden.

Toen brak de storm pas goed los. Matthias Flacius, de Illyriër, alumnus van de Wittenberger faculteit en nu hoogleraar daar, nam de leiding van de krachtige oppositie, die zich verzette tegen de godsdienstpolitiek van de keizer en van Maurits en tegen de compromissen van Melanchthon. Wanneer een belijdenis van ons gevraagd wordt, bestaan er voor het geloof geen onbelangrijke dingen, bijzaken waar het niet op aankomt, zei hij. In zulk een geval moeten wij bereid zijn getuigenis te geven van de gehele waarheid. Juist voor het kerkvolk zijn de ceremoniën zinnebeelden van een geloofshouding en geen bijzaak, want daaraan hebben ze het onderscheid tussen de katholieke leer en de Lutherse leren kennen. Wanneer we terugvallen in de oude, eenmaal op principiële grond afgewezen gebruiken, brengen we de gemeente in grote verwarring. De oppositie had hierin stellig gelijk, maar de fanatieke wijze waarop vooral Flacius de magister persoonlijk aanviel in tientallen allerfelste pamfletten, waarin hij zijn voormalige professor oneerlijkheid en lafheid verweet, ging alle perken te buiten.

Melanchthon, die eerst niet had willen antwoorden, werd er ten slotte wel toe gedwongen. Hij betoogde, dat hij in beginsel nog steeds niet anders dacht dan hij in de *Loci* en de Augsburgse confessie had geleerd, en dat hij altijd het beste bedoeld had, maar tussen de regels door kan men lezen, dat hij zelf wel beseftte te veel aan de keurvorst te hebben toegegeven. Nu zagen de ketterjagers hun kans. Zij eisten, dat Philippus een stuk zou ondertekenen, waarin ze een hele serie afdwalingen hadden samengebracht die hij moest afzweren. Bijna komiek was, dat ze hem ook wilden dwingen als bewijs van zijn rechtzinnigheid de door hem zelf vervaardigde Augsburgse confessie te ondertekenen!

Dit weigerde Melanchthon. Als ik de laatste twintig jaar verkeerd geleerd heb, zou het deze ‘verdedigers van Christus’ passen, medelijden met mij te hebben in plaats van mij zo te behandelen, zei hij. Op college riep hij uit — het was tien november, Luthers geboortedag —: ‘Leefde Luther nog maar!’ Maar hij stond er alleen voor. Luther had de tegenstelling waarom het hier ging, op een hoger plan in een eenheid weten vast te houden. Nu hij er niet meer was, ontbrandde het conflict. En bij dit ene zou het niet blijven. Melanchthon leed eronder. Het merkwaardige is dat de magister aangevallen werd met stellingen die de consequentie waren van zijn eigen principes, en juist die principes, waarin hij van Luther was afgeweken. Luther had over de kerk wezenlijk veel universalistischer gedacht dan Melanchthon vooral in later jaren deed. Voor

Luther was de kerk van Christus overal waar Gods Woord zuiver gepredikt wordt. Melanchthon was, bij al zijn katholiciteit, veel particularistischer gaan denken: de kerk is de *coetus vocatorum*, de groep der geroepenen, die de rechte leer in stand moet houden. Een leertuchtprocedure lag meer in zijn lijn dan in die van Luther. Hij was zelf de eerste die er mee te doen kreeg.

Deze man was vroeg rijp geweest, hij zou ook vroeg oud zijn. Hij verlangde naar het einde. Maar hij was er nog niet.

31. LEVENSEINDE

Zijn slappe houding jegens de kerkpolitiek van de keizer inzake het Augsburger Interim heeft Melanchthon duur moeten betalen. Hij had de grens tussen datgene waarin men onder druk van de omstandigheden kon toegeven en datgene waarin men ten koste van alles standvastig moest blijven, niet onderkend. Daardoor had hij het vertrouwen van veel orthodox-lutherse theologen verloren. En nu begon men hem ook te attaqueren op die punten van zijn theologische systeem, waarin hij weliswaar vaak slechts geringe maar toch niet altijd geheel onschuldige afwijkingen vertoonde van Luther, ofschoon deze zelf ze in zijn vriend steeds geduld had. Deze discussies groeiden uit tot hevige twisten. Zijn laatste levensjaren werden erdoor vergald.

Luthers radicale getuigenis, samengevat in het woordje ‘alleen’: *alleen Christus, alleen de Schrift, alleen de genade, alleen het geloof*, had in het systeem van de humanistisch georiënteerde magister iets van het radicale ingeboet. Hij was geneigd filosofie en theologie, rede en openbaring, Wet en Evangelie zoveel mogelijk met elkaar te verbinden. De medewerking van de mens bij zijn bekering, de waarde van de zedelijke krachten in de menselijke natuur, de verbinding van natuurlijke kennis en geloofskennis, de plaats van het geloof bij het avondmaal, de betekenis van de goede werken, dat zijn momenten in zijn theologie die aanleiding gaven tot hevige conflicten. Veel volgelingen van Luther, plus royalisten *que le roi*, trokken uit bepaalde uitspraken van de hervormer consequenties, die hen tot zeer eenzijdige en, soms zelfs dwaze leerstellingen verleidden. De aanhangers van Melanchthon gingen op hun beurt vaak ook weer een paar stappen verder dan hij zelf en zo stonden ‘gnesio-Lutheranen’ en ‘Philippisten’ al spoedig scherp tegenover elkaar.

Ik kan hier op die ‘Philippistische Streitigkeiten’ niet ingaan, het zou ons te ver voeren. De theologische verschillen waren veelal zo ingewikkeld en de discussies zo geraffineerd, dat men ze onmogelijk met enkele lijnen schetsen kan. Melanchthon zelf heeft trouwens zoveel als het maar enigszins doenlijk was getracht zich er buiten te houden. Voor hem was wellicht het pijnlijkste, dat de strijd om het avondmaal weer oplaaide. Enkele extreme lutheranen vielen Calvijn aan over zijn avondmaalsleer. Ze bedoelden daarmee tevens Melanchthon, verdacht van een crypto-calvinistische sacramentsopvatting, te treffen. Calvijn, overtuigd dat de magister het inderdaad met hem eens was, bezwoer hem om zich openlijk in deze kwestie uit te spreken. Maar Melanchthon deed het niet. Hij ging namelijk ook niet helemaal akkoord met Calvijn. Eigenlijk was hij tussen Wittenberg en Genève in komen te staan. In de felle pennestrijd mengde hij zich niet.

De met zo grote heftigheid op allerlei punten uitgevochten dogmatische strijd had natuurlijk veel schadelijke gevolgen voor de Duitse reformatorische beweging. Toen in 1555 de keizer, door het weer overlopen van Maurits van Saksen in een gevaarlijke militaire positie geraakt, gedwongen werd de zogenaamde Augsburger godsdienst-

vrede af te kondigen, waarbij in de Lutherse landen de reformatie vrijgegeven werd, hebben deze wegens hun onderlinge verdeeldheid daar nauwelijks gebruik van kunnen maken. En toen in 1557 in Worms een laatste godsdienstgesprek werd gehouden met de rooms-katholieken, was het voor de tactiek van de Jezuïet Canisius een klein kunstje om de verschillen van mening in het protestantse kamp zo uit te buiten, dat hij voor zijn eigen partij een vrij gemakkelijke overwinning kon behalen.

Melanchthon was ook in Worms. De gang van zaken ging hem zeer ter harte. Zijn hele levenskracht had hij ingezet voor de eenheid van de kerk. Hij had steeds gehoopt, dat er nog op één of andere wijze een overeenstemming met Rome gevonden zou kunnen worden. Tevergeefs. Hij had van de Augsburgse confessie een Griekse bewerking uitgegeven om de orthodoxe kerken van het Oosten in zijn oecumenische plannen te betrekken. Er was niets van terechtgekomen. Ook de samenwerking met de gereformeerden, die hij zo graag had gezien, bleek onmogelijk. Ja, in het eigen lutherse kamp stonden nu twee partijen fel tegenover elkaar. Wat voor zin had het om nog verder te confereren? Hij voelde zich afgemat. ‘Ik heb m'n leven doorgebracht in vergaderingen, het lijkt wel of ik ook tijdens een vergadering sterven zal,’ zuchtte hij. Een kleine ontspanning was hem vergund, toen de professoren van Heidelberg, van zijn verblijf in Worms gebruik makend, hem een vererende uitnodiging zonden, daar ze zijn advies nodig hadden. Hij bracht een paar prettige dagen door in de hem uit zijn jeugd zo vertrouwde stad aan de Neckar. Zijn schoonzoon, de reeds beroemde hoogleraar in de wiskunde, later medicus, Caspar Peucer, was er ook, evenals zijn broer George, die nu burgemeester was in Bretten, en die hij in jaren niet gezien had. Zelfs zijn beste vriend Camerarius kwam hem in Heidelberg bezoeken. Maar die kwam een droeve tijding brengen, zo droevig, dat hij er eerst niet voor uit durfde komen. Een etmaal lang hield hij het voor zich. Maar toen ze de volgende dag samen wandelden in de tuinen van de paltsgraaf, kwam het hoge woord er uit: Philippus, je vrouw is gestorven. Melanchthon zei eerst niets. Toen sloeg hij de blik naar boven en sprak. Vaarwel, ik zal je spoedig volgen. In Wittenberg teruggekeerd— de begrafenis had intussen al plaatsgevonden — maakte hij een Latijns grafschrift voor haar die lief en leed met hem gedeeld had en hem zo trouw terzijde had gestaan. De laatste regel luidt: ‘en ik was er niet bij toen ze stierf!’

Steeds eenzamer werd zijn leven. En zijn tegenstanders hadden geen compassie. Hij verklaarde zich bereid heen te gaan uit Duitsland, als dat de zaak van de reformatie ten goede zou komen. Waarheen?

‘Ik heb besloten,’ zo luidt één van zijn merkwaardige verzuchtingen, ‘om als ik weg moet gaan, naar het heilige land te gaan en daar een wijkplaats te vinden in het klooster van Hieronymus, op de roepstem van de Zoon van God nog eenmaal mijn duidelijk getuigenis van de leer van de waarheid te boek te stellen en dan te sterven, mijn ziel bevelend aan de Heere God.’

Maar de rust was hem hier beneden niet gegund. Wel moest hij nog één keer zijn ‘duidelijk getuigenis van de leer der waarheid’ te boek stellen. In Beieren hadden de Jezuïeten een begin gemaakt met de inquisitie en daartoe aan alle reformatorisch gezinden een vragenlijst met eenendertig vragen gezonden. Toen Melanchthon dit enquêteformulier in handen kreeg, was hij diep verontwaardigd. Hij publiceerde het, van een scherp commentaar voorzien. Maar hij begreep, dat dit niet genoeg was en zette zich aan het schrijven van zijn laatste boek.

Dit ‘*Antwoord aan de Beierse inquisitie*’ verscheen in augustus 1559. Allen die beweerd hadden dat de oude magister, door zijn oecumenische hartstocht verleid, de reformatorische beginselen had losgelaten, konden hier zien hoezeer ze zich vergisten.

Helder en scherp zet hij nog eenmaal uiteen waarom het gaat in de grote controverse, daarbij vooral de nadruk leggend op de verschillen inzake de leer van de kerk. Nog op zijn sterfbed zei hij, dat hij dit werk beschouwd wenste te zien als zijn laatste confessie.

Dat sterfbed zou niet lang op zich laten wachten. Hij werkte zolang het dag was, gaf college onder nog steeds grote toeloop, correspondeerde met vrienden en vereerders in alle landen (er zijn meer dan 10.000 brieven en rapporten van zijn hand bewaard gebleven!). In het vroege voorjaar van 1560 reisde hij nog naar Leipzig om theologische examens af te nemen, ofschoon hij er zich eigenlijk te zwak voor voelde. Hij klaagde over de kou: de vorst heeft me de hele winter niet zo gehinderd als nu, zei hij, ik heb elk voorjaar last van vermoeidheid, maar nu kon het wel eens voor het laatst zijn. Ziek kwam hij thuis, hij moest zich te bed begeven. Maar telkens weer stond hij op, zette zich aan het schrijven, moest het opgeven, nam een boek uit de kast en legde zich weer in zijn reisbed, dat hij in zijn studeerkamer had laten opslaan. Zelfs sleepte hij zich nog een keer naar de gehoorzaal om college te geven, maar na een kwartier moest hij ophouden, midden in de brief aan de Romeinen, die hij voor de veertiende maal bezig was uit te leggen.

Bevriende vorsten zonden hem veel versterkende middelen, hij kreeg korhoen en patrijs, citroen, kersen en wijn. Maar de krachten kwamen niet terug. Hij was 63 jaar oud, dezelfde leeftijd die ook Luther bereikt had. Hij meende ook uit de sterren te lezen, dat zijn einde gekomen was. Bijgelovig tot het laatst? Ja, dat zou men zeggen. Maar hij nam het nu zelf met een korreltje zout. In zijn jeugd had een astroloog voorspeld, dat hij op zee zou omkomen. Twee dagen voor zijn dood sprak hij er nog over met de vrienden die om zijn bed stonden. 'Kijk, zei hij, wijzend op een landkaart aan de muur bij zijn bed, hij zal de zee op deze landkaart bedoeld hebben!'

De volgende dag vroeg hij aan zijn schoonzoon, dr. Peucer: *Is er nog hoop?* Een positief antwoord gaf deze niet. Hij nam afscheid van zijn kleinkinderen en zegende ze. Ds. Paul Eber kwam op ziekenbezoek. Maar die kreeg, hoezeer dat z'n fort was, geen kans een stichtelijk woord te spreken: de doodzieke magister sprak het met sobere woorden zelf.

De negentiende april zou zijn sterfdag worden. Hij voelde het. Hij liet de barbier komen om zijn haar te knippen en z'n baard bij te werken. Toen trok hij naar zijn gewoonte drie schone linnen hemden aan. De koorts nam toe. Hij bad zijn dagelijks gebed voor de kerk, een lang stuk, dat hij opgeschreven had, zoals hij in de laatste jaren veel gebeden had uitgeschreven, ook voor anderen die er hem om vroegen.

Men gaf hem nog wat biersoep te drinken, van Hamburger bier gemaakt. 'Ei, wie ist das so eine gute Suppe!', zei hij.

Peucer boog zich over hem heen. 'Wenst u nog het één of ander?'

Het antwoord luidde: 'Niets dan de hemel en vraag me nu zulke dingen niet meer.'

Een paar honderd studenten stonden in diepe stilte voor de deur van zijn huis. Terwijl zijn vrienden uit de Bijbel voorlazen en zijn lippen onhoorbare gebeden prevelden, sliep hij in. 'Ik zal gaarne uit dit leven scheiden, wanneer het Gods wil is,' had hij (aan Camerarius) geschreven; 'zoals een wandelaar in de nacht wacht op het morgenrood, zo verlang ik vurig naar het licht van de hemelse academie.'

Onder z'n paperassen vond men een papier, kort voor zijn dood beschreven. Het was niet voor publicatie bedoeld maar voor eigen meditatie. 't Is in het Latijn.

'Redenen waarom je niet al te bang hoeft te zijn voor de dood' staat er boven. Dan in 't midden een streep, links de negatieve en rechts de positieve redenen.

Links :

‘Je zult vrij worden van de zonden –

Je zult bevrijd worden van de plagerij en de razernij van de theologen’ – (de rabies theologorum, dat is tot een staande uitdrukking geworden).

Rechts :

‘Je zult in het licht komen –

Je zult God zien –

Je zult Gods Zoon door aanschouwing leren kennen –

Je zult die wonderbare geheimenissen verstaan, die je in dit leven niet hebt kunnen begrijpen: waarom we geschapen zijn zoals we zijn, en hoe het mogelijk is dat God en mens één zijn in Christus.’ –

Ja, dat is Melanchthon.

32. VERANTWOORDING

Dit boek bevat de voordrachten die ik in de rubriek 'Weg en werk van de kerkherformers' voor de N.C.R.V. heb gehouden naar aanleiding van het feit dat wij in 1960 de dag herdachten waarop de magister van Wittenberg vier eeuwen geleden stierf. De tekst is zoveel mogelijk gelijk aan het toen gesproken woord, slechts hier en daar heb ik iets verduidelijkt of bijgevoegd. Dank zij de medewerking van mijn assistent, de heer J.L. Klaufus, kon de kopij persklaar gemaakt worden.

Er is in de vier eeuwen sedert de dag dat Philippus' trouwe vriend Joachim Camerarius zijn *Vita Melanchthonis* uitgaf (1566) menige poging gedaan om het leven van Luthers medewerker te beschrijven. Eén van de beste oudere boeken is een Nederlands werk, geschreven door ds. Abraham van de Corput (zie de reproductie van de titelpagina t.o. blz. 49) naar aanleiding van de 100ste herdenking van Melanchthons sterfdag (Amsterdam 1662).

Twee eeuwen later kwam de grote biografie van Carl Schmidt (Elberfeld 1861), gevolgd door die van Willibald Beyschlag (Freiburg 1897) en die van Georg Ellinger (Berlijn 1902).

De nieuwste min of meer volledige levensbeschrijving van de magister is van de hand van een Amerikaan, Clyde Leonard Manschreck, *Melanchthon, the quiet reformer*, (New York/Nashville 1957). Dit boek schiet echter vooral theologisch tekort.

Naar aanleiding van de laatste herdenking zagen het licht: Robert Stupperich, *Melanchthon* (Samml. Göschen, Berlijn 1960); dezelfde, *Der unbekannte Melanchthon* (Stuttgart 1961); Peter Meinhold, *Philipp Melanchthon, der Lehrer der Kirche* (Berlijn 1960). Het laatste is niet in alle opzichten even betrouwbaar.

Ook verscheen er een aantal kleinere geschriften: Heinrich Bornkamm, *Philipp Melanchthon* (Göttingen ⁸1960); Ernst Wolf, *Ph. Melanchthon. Evangelischer Humanismus* (Göttingen 1961); *Kurzer Bericht, wie Ph. Melanchthon sein Leben bis auf Erden geendet* (München 1960); *Philipp Melanchthon. Eine Gabe zu seinem 400. Todestag* (Berlijn, o.J.); *Philipp Melanchthon 1560-1960* ('s-Gravenzande 1961); Wilhelm H. Neuser, *Luther und Melanchthon - Einheit im Gegensatz* (München 1961); Wilhelm Maurer, *Melanchthon. Humanist und Reformator* (Karlsruhe o.J.).

Over de ontwikkeling van Melanchthons theologie is de laatste jaren eveneens veel verschenen. Ik noem slechts: Paul Schwarzenau, *Der Wandel im theologischen Ansatz bei Melanchthon von 1525-1535* (Gütersloh 1956); Wilhelm H. Neuser, *Der Ansatz für Theologie Philipp Melanchthon* (Neukirchen 1957); Adolf Sperl, *Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation* (München 1959); Rolf Schäfer, *Christologie und Sittlichkeit in Melanchthons frühen Loci* (Tübingen 1961); Peter Fraenkell, *Testimonia Patrum. The function of the patristic argument in the theology of Ph. Melanchthon* (Genève 1961); Gottfried Weber, *Grundlagen und Normen politischer Ethik bei Melanchthon* (München 1962).

Vies gedenkboeken zagen het licht. Leo Stern, *Philipp Melanchthon, Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae* (Halle 1960); Georg Urban (Hrsg.) *Philipp Melanchthon. Gedenkschrift* (Bretten 1960); Walter Elliger (Hrsg.), *Philipp Melanchthon. Forschungsbeiträge* (Göttingen 1961); Vilmos Vajta (Hrsg.) *Luther und Melanchthon. Referate und Berichte* (Göttingen 1961).

Verder werd een groot aantal artikelen in tijdschriften gepubliceerd (een volledige samenvatting door P. Fraenkel in *Bibl. D'Humanisme et Renaissance*, XXII (1960) p. 582-624; XXIII (1961) p. 593-602; XXIV (1962) p. 443-478); daarbij zeer belangrijke van Wilhelm Maurer, die hopelijk binnen afzienbare tijd verwerkt zullen worden tot

een boek over Melanchthons theologie.

Zeer binnenkort verschijnt een complete bibliografie van Melanchthons werken en de literatuur over hem, samengesteld door de Amerikaan Wilhelm Hammer, twee delen van vele honderden pagina's.

Een handzame uitgave van Melanchthons meest bekende geschriften wordt door R. Stupperich uitgegeven (*Melanchthon Werke in Auswahl*, Gütersloh 1951->) en nadert haar voltooiing; een herdruk van oude Duitse vertalingen van Latijnse geschriften zal daarop volgen.